

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
YENİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

İBRAHİM MÜTEFERRİKA, USÛLÜ'L-HİKEM FÎ NİZÂMÎ'L-ÜMEM
(İNCELEME-METİN)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

COŞKUN ÜNSAL

İSTANBUL 2018

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
YENİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

İBRAHİM MÜTEFERRİKA, USÛLÜ'L-HİKEM FÎ NİZÂMÎ'L-ÜMEM
(İNCELEME-METİN)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

COŞKUN ÜNSAL

TEZ DANIŞMANI: DOÇ. DR. UĞUR DEMİR

İSTANBUL 2018



MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek lisans öğrencisi Coşkun ÜNSAL'ın "İbrahim Müteferrika, Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmî'l-Ümem (İnceleme-Metin)" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı yüksek lisans tezi olarak oy birliği / oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

İmza

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Uğur DEMİR
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

Üye : Prof. Dr. Erhan AFYONCU
Üniversitesi Milli Savunma Üniversitesi

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÖNAL
Üniversitesi Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu'nun 21/05/2018 tarih ve 2018/10-06 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Okan YEŞİLOĞ
Müdür



İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	II
ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
KISALTMALAR.....	VI
İBRAHİM MÜTEFERRİKA	1
1. Hayatı	1
2. Eserleri	5
2.1. Telif Eserler.....	5
2.2. Zeyiller.....	6
2.3. Tercüme Eserler	7
USÛLÜ'L-HİKEM FÎ NİZÂMÎ'L-ÜMEM	10
1. Eserin Adı.....	10
2. Eserin Telif Tarihi.....	10
3. Eserin Telif Sebebi ve Kime Sunulduğu	11
4. Eserin Muhtevası.....	12
5. Eserin Baskıları	21
6. Eserin Yazma Nüshaları	22
7. Eserin Kaynakları ve Tesirleri.....	35
8. Eserle İlgili Yapılan Çalışmalar	50
TRANSKRİPSİYON USÛLÜ	75
METİN	76
KAYNAKÇA	118
EKLER.....	122

ÖNSÖZ

XVIII. Yüzyıl, geniş bir coğrafyada 600 yıldan fazla hüküm süren Osmanlı İmparatorluğu için bir dönüm noktasıdır. XVII. Yüzyılda içeride ve dışarıda yaşanan sıkıntılar “*Kânûn-ı Kadîm*”den uzaklaşma olarak algılanmış, bu minvalde çözümler üretilmeye çalışılmıştır. 1683’te II. Viyana Kuşatması’nda başarısız olunmasıyla başlayan ve 1699’a kadar süren Viyana Bozgun Yılları 1699’da Karlofça Antlaşması’yla sonuçlandı. Büyük toprak kayıplarına sebep olan Karlofça Antlaşması’nın yarattığı tramva atlatılamadan içeride de bir dizi karışıklıklar meydana geldi. 1695’te tahta çıkan II. Mustafa, 1703’teki Edirne İsyanı’yla tahttan indirildi ve yerine III. Ahmed tahta çıktı. 1711’de Ruslarla yapılan Prut Savaşı’nda zafer kazanıldı. Bu zafer, Osmanlı devlet adamlarının Karlofça Antlaşması’yla muhtelif devletlere terk edilmiş olan toprakları geri alabilecekleri konusunda ümitlenmelerine vesile oldu. Bu minvalde 1715’te Venedik ve Avusturya ile savaşa girildi. Başlangıçta Mora’nın fethi gibi bazı başarılar kazanıldıysa da, savaş Osmanlı’nın aleyhinde gelişti. Bir dizi yenilgiden sonra İngiliz ve Hollandalıların araya girmesiyle antlaşma yapılmaya karar verildi ve Temmuz 1718’de Pasarofça Antlaşması imzalandı. Bu minvalde, Venedik’ten Mora’nın alınmasına rağmen Sırbistan topraklarının büyük bir bölümü Avusturya’ya bırakıldı. Bilahare, 1730’a kadar sürecek ve sonradan “*Lale Devri*” olarak adlandırılacak olan dönem başladı. Barış ve eğlencenin hüküm sürdüğü bu dönem, bazı yeniliklerin de yapıldığı bir dönem olacaktır. Nitekim, Avrupa’yı tanımak için elçiler gönderilmesi; yapılacak olan ıslahatlarda Avrupa’nın dikkate alınmaya başlanması; Tulumbacı Ocağı adında itfaiye teşkilatı kurulması; heyetler kurularak muhtelif dillerden eserler tercüme edilmesi; çeşitli imalathanelerin kurulması; matbaanın açılması; Avrupa’nın askeri alandaki üstünlüğü kabul edilerek bu konuya merak duyulmaya başlaması bu cümledendir. Lale Devri’nde bazı alanlarda başlayan ıslahat hareketi, 1730-1754 yılları arasında hüküm süren I. Mahmud döneminde (1730-1754) meyvelerini verecektir.

Böyle bir dönemde yaşamış olan İbrahim Müteferrika, Osmanlı İmparatorluğu’nda önemli vazifeler üstlenmişti. Lale Devri’ndeki yeniliklerin bazılarında da etkisi olan Müteferrika’nın resmî görevleri bir tarafa bırakılacak olursa; telif eserleri, yapmış olduğu tercümeler, matbaada basılacak kitap tercihleri ve bu kitaplara yapmış olduğu eklemeler onun ilmî yönünü yansıtmaları açısından oldukça önemlidir. Çalışmamızın konusunu teşkil eden ve 1732’de matbaanın dokuzuncu kitabı olarak basılan *Usûlü’l-Hikem fî Nizâmi’l-Ümem* adlı eser de İbrahim Müteferrika’nın telif eserlerinden biridir. Müteferrika, 1730’daki Patrona İsyanı ve sonrasında yaşananlardan dolayı bu eseri kaleme aldığını ifade etmektedir.

Mukaddime ve üç bölümden oluşan eserin birinci bölümü, eski milletlerin savaş usullerine; ikinci bölümü coğrafya ilminin faydalarına; üçüncü bölümü ise Avrupalıların askerlik alanında kullandıkları yeni usûller ve bu usûllerin benimsenmesi gerektiğine ayrılmıştır. Müteferrika'nın bazı hususları ilk defa dile getirmesi, eserin günümüze kadar gündemde kalmasına da vesile olmuştur. Nitekim 1732'de 500 adet basılan eserin pek çok yazma nüshası ortaya çıkmış, Nizâm-ı Cedîd ordusunun kurulmasında bazı fikirleri etkili olmuş, bazı müellifler tarafından zikredilerek veya zikredilmeden kaynak olarak kullanılmıştır. Eser, 1769'da Frasnızca'ya; 1777'de ise Rusça'ya çevrilmiştir. Eserle ilgili muhtelif alanlarda pek çok çalışma yapılmıştır. 1990 yılında Ömer Okutan tarafından sadeleştirilmiş, 1995'te ise Adil Şen tarafından neşredilmiştir. Böyle bir çalışmanın yapılmasının sebebi ise, eserin önemine nazaran ciddi bir neşrinin yapılmamış olması; eserin kaynakları ve tesirlerine dair çoğu şeyin eksik bırakılmasıdır. Bu bakımdan ilgili bölümde yapılan çalışmaların eksikliğine, misalleriyle birlikte yer verilmesi uygun görülmüştür.

Bu çalışmanın meydana getirilmesi noktasında hak ve emeği olanlara teşekkürlerimi dile getirmek, benim için bir mutluluk kaynağıdır. Bu vesileyle, üzerimizdeki hak ve emekleri yüksek lisans tezinin sınırlarının çok ötesinde olan; talebeleri olma bahtiyarlığına eriştiğim aziz hocalarım Prof. Dr. Erhan Afyoncu ve Doç. Dr. Uğur Demir'e teşekkürlerimi arz ederim. Bu mütevazî çalışma, hocalarımla destek ve teşvikleriyle vücut bulmuştur. Hiç bir zaman yardımlarını eksik etmeyen sayın hocam Dr. Öğr. Üyesi Coşkun Yılmaz'a; tezimle ilgili kıymetli fikirlerine başvurduğum hocalarım Doç. Dr. Recep Ahışalı, Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Topatan, Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Büyükaksoy ve Dr. Fatih Gürcan'a; 2012'den bu yana her türlü kahrımı çeken ve hiç bir yardımı esirgemeyen aziz dostlarım Arş. Gör. Engin Çetin, Hasan Yapıcı ve Serkan Osmanlıoğlu'na; elinden gelen hiç bir yardımı esirgemeyen kıymetli dayım Salih Günden'e ve onun nezdinde bütün akrabalarım; bizleri okutmak pahasına göçebe hayatı yaşamayı göze almış anne ve babama teşekkürlerimi arz ederim. Lisans ve lisansüstü eğitimim süresince sağlamış olduğu imkanlar için Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu'na; lisansüstü eğitimim boyunca maddi açıdan destekleyen Türk Tarih Kurumu'na ve her türlü kolaylığı sağlayan Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü çalışanlarına müteşekkirim.

COŞKUN ÜNSAL

ÖZET

Bu çalışma, İbrahim Müteferrika'nın *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Ümem* adlı eserine dairdir. Türk modernleşmesinde önemli bir yeri olan bu esere dair bugüne kadar pek çok değerlendirme yapılmış; eser, biri sadeleştirme diğeri ise matbu nüshanın Latinize edilmesi şeklinde iki müstakil neşre de konu olmuştur. Buna mukabil neşirlerin eksiklikler, atlamalar ve yanlışlarla malul olduğu görülmüştür. Bu bakımdan elinizdeki çalışma, bu eksikliklerin giderilmesi gayesiyle hazırlanmıştır. Çalışmada, metnin transkripsiyonu verilmeden önce müellifin hayatı; telif, zeyil ve tercüme eserleri hakkında bilgi verilmiş, daha sonra ise eserle ilgili muhtelif konulara değinilmiştir. Bu madana, eserin adı; telif tarihi; hangi gerekçelerle telif edilip kime takdim edildiği; 3 bölümden oluşan eserin muhtevası hakkında bilgi verilmiştir. Eser, 1732'de matbaanın dokuzuncu kitabı olarak ve bazı imla yanlışları bulunduğu halde 500 adet olarak basılmıştır. Daha sonra ise eserin yazma nüshaları ortaya çıkmıştır. Eserin baskısından istinsah edilen ve günümüzde hem yurtiçinde hem de yurtdışında pek çok yazma nüshası bulunmaktadır. Biz tez çalışmamızda matbu ile yurtiçindeki 7 yazma nüshayı da mukayese ettik. Bu manada ulaştığımız sonuçları tablolar halinde gösterdik. Bilahare, eserin yazımı sırasında İbrahim Müteferrika'nın kullanmış olabileceği kaynakları ve *Usûlü'l-Hikem*'in kendinden sonra ne gibi tesirleri olduğunu ele aldık. Son olarak ise *Usûlü'l-Hikem*'in matbusunu esas alan transkripsiyonunu verdik.

Anahtar Kelimeler: İbrahim Müteferrika, *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Ümem*, Modernleşme.

ABSTRACT

This study deals with the Ibrahim Müteferrika's *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Ümem*. This work, which holds an important place in Turkish modernization, has been studied for many times. One of this studies is about its simplification and another of them is the Latinization of the printed work. However, it's seen that there are many setbacks, mistakes and omissions in these publications. Therefore this study aims to eliminate these deficiencies. Before transcription of the text this study gives information about the life of the author, his original works, his addition studies and his works in the field of translation. In this context, information about the name of the text, its writing date, reason of its writing, the person to whom this work was dedicated, and contents of the work which consisted of three parts, is given. Even if this work had some spelling errors it was published five hundreds of copies in 1732 as the ninth work of the printing house. Afterwards manuscripts of the work was found. There are manuscript copies which was copied from the printed copy and today many manuscript copy of the work can be found in both Turkey and abroad. In this work we compared seven manuscript copies with the printed work. We showed the results with the help of tables. Later we dealt with the sources that Ibrahim Müteferrika used and the influences of *Usûlü'l-Hikem* to the later works. Finally we transcribed the *Usûlü'l-Hikem* from the printed work.

Key Words: İbrahim Müteferrika, Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Ümem, Modernization.

KISALTMALAR

A: Askeri Müze, Yazma Eserler Koleksiyonu, nr. 901-62

a.g.y. : adı geçen yazar

AE: Millet Kütüphanesi, Ali Emiri-Layihalar, nr. 84

bk. : bakınız

C. : Cilt

çev. : çeviren

DiA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

ed. : editör

EI²: The Encyclopaedia of Islam

FMK, TY: Fransa Milli Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar

H: Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, nr. 807

haz. : hazılayan

HP : Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa Kısmı, nr. 292/M

İ¹: İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, nr. 6997

İ²: İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, nr. 6994

İA: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi

nr. : numara

s. : sayfa

T: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Mecmua, nr. E.H. 1515

TOEM: Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası

TSM: Topkapı Sarayı Müzesi

TSMK: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi

vd. : ve diğerleri

vr. : varak

İBRAHİM MÜTEFERRİKA

1. Hayatı

İbrahim Müteferrika'nın Müslüman olmadan önceki hayatıyla ilgili çok az şey bilinir. İbrahim Müteferrika'ya dair ilk müstakil çalışmayı İmre Karacson kaleme almıştır. Karacson bu çalışmasında II. Ferenc Rakoczy'nin maiyetinde bulunan Cesar de Saussure'un mektuplarını kullanmış; ancak buradaki bilgileri eksik ve/veya hatalı aktarmıştır¹. Karacson'un araştırmalarından sonra İbrahim Müteferrika'nın Calvinist ilahiyat öğrencisi olduğu, 1692 veya 1693'te Türklere esir düştüğü, esir pazarında satıldıktan sonra baskılara dayanamayarak Müslüman olduğu yıllarca ifade edilmiş²; ancak Niyazi Berkes bu iddiaların yanlışlığını ve Cesar de Saussure'un (Czezarnak) tamamıyla güvenilir bir kaynak olmadığını ortaya koymuştur³.

İbrahim Müteferrika'nın Müslüman olmadan önceki hayatına ve dini kimliğine dair Niyazi Berkes ve Baki Tezcan'ın önemli çalışmaları vardır. Özellikle Berkes'in çalışmaları sonrasında Müteferrika'nın İslam'a girmeden önceki hayatının kuvvetle muhtemel şu şekilde olduğu ortaya çıkmıştır: İbrahim Müteferrika, 1670'lerde Erdel'in Koloszvar şehrinde (Romanya-Cluj) dünyaya geldi. Koloszvar şehri; Katolik, Calvinist, Unitarius gibi mezheplere mensup olanların bulunduğu ve mezhepsel çekişmelerin yaşandığı bir şehirdi. Böyle bir şehirde dünyaya gelen Müteferrika'nın ailesi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Müslümanlığı kabulünden önceki isminin ise Abraham olduğu yönünde, tahminden öteye geçmeyen, yorumlar yapılmıştır. İbrahim Müteferrika, teslis inancını reddeden, tek tanrı inancının benimsendiği Unitarius mezhebine mensuptu ve ilahiyat eğitimi almaktaydı⁴.

¹ Karácsón [Imre], "İbrahim Müteferrika", *Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası (=TOEM)*, I/3 (1328), s. 178-185.

² İmre Karácsón'un fikirlerini tekrar eden bazı araştırmacılar için bk. Niyazi Berkes, "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği", *Belleten*, XXVI/104 (Ankara 1962), s. 716.

³ Niyazi Berkes, "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği", s. 720-737. Ayrıca bk. a.g.y., *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 2012¹⁸, s. 50-55; a.g.y., "İbrâhîm Müteferrika", *The Encyclopaedia of Islam (=EI²)*, III, 996-998. Berkes'in iddialarını güçlendirecek bir diğer çalışma için bk. Yasemin Altaylı-İnan Kalaycıoğulları, "İbrahim Müteferrika", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, YIL:16, s:2, s.122-125.

⁴ Niyazi Berkes, "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği", s. 724-732. Berkes'in İbrahim Müteferrika'nın Müslüman olmadan önceki hayatıyla ilgili dikkat çektiği *Risâle-i İslâmiye* adlı eser, M. Esad Coşan tarafından neşredilmiştir (bk. M. Esad Coşan, *Risâle-i İslâmiyye, Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiyye Adlı Eserinin Tenkidli Metni*, haz. Necdet Yılmaz, İstanbul 2010). İstanbul'da açılacak matbaa ile ilgili 1727 tarihli bir Alman gazetesinde İbrahim Müteferrika'nın "Erdelli Socinianer (Unitarist)" olduğu

Kolozsvár şehri, Unitarius mezhebinin güçlü olduğu şehirlerden biriydi. Şehirde, mezhebin öğretilerini yaymak için, Mihail Kiss tarafından 1689’da devrin en önemli matbaalarından biri kurulmuştu. İbrahim Müteferrika’nın öğrencilik yıllarında Mihail Kiss ile tanışmış olabileceği ihtimali üzerinde durulmaktadır⁵. Zira onun Osmanlı topraklarında ilk Türk matbaasını açtığı da düşünüldüğünde, bu ihtimal daha da önemli hale gelmektedir. İmre Karacson, İbrahim Müteferrika’nın esaretten kurtulmak maksadıyla Müslümanlığı kabul ettiği iddiasında bulunmuştur. Ancak yapılan araştırmalar sonucunda bu bilginin doğru olmadığı anlaşılmıştır. Ayrıca Erdel’deki Unitaristlerin 17. yüzyılın sonlarında baskılar karşısında Müslümanlığı kabul ettikleri bilgisi⁶, İbrahim Müteferrika’nın da Müslümanlığı kabulüne ışık tutmaktadır. Bu minvalde, İbrahim Müteferrika’nın Müslüman olmasıyla ilgili iki ihtimal üzerinde durulmaktadır. Bunlardan ilki, İbrahim’in Thököly İsyanı sırasında Türklere sığınmış, daha sonra da Müslümanlığı kabul etmiş olabileceğidir. Diğer ihtimal ise; henüz kendi ülkesindeyken Türklerle ilişkileri bulunduğu, daha sonra da Thököly’nin yanında İstanbul’a geldiğidir⁷. İbrahim Müteferrika’nın Müslümanlığı kabul ettikten sonraki hayatıyla ilgili 1715’e kadar herhangi bir bilgiye rastlanmaz. Onun 1710’da *Risâle-i İslâmiye* gibi bir eser ortaya koyması ise, kendisini ne denli geliştirdiğini göstermesi açısından son derece önemlidir⁸. İbrahim Müteferrika’nın Müslüman olmadan önceki hayatına dair Niyazi Berkes ve ondan mülhem yapılan çalışmaları eleştiren Baki Tezcan, İbrahim Müteferrika’nın Unitarian olduğu konusunu tekrar tartışmaya açmıştır. Bu minvalde Tezcan, Niyazi Berkes ve takipçilerinin *Risâle-i İslâmiyye*’yi dikkatlice okumadığını, bu eserden yola çıkılarak İbrahim Müteferrika’nın Unitarian olduğunun iddia edilemeyeceğini ifade etmektedir. Müteferrika’nın

açıkça ifade edilmektedir (bk. Fikret Sarıcaoğlu-Coşkun Yılmaz, *Müteferrika: Basımcı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası*, İstanbul 2008, s. 37). İbrahim Müteferrika’nın Müslüman olmadan önce Yahudi olduğuna dair iddialar hakkında bk. J. Josef Horvath, “Macaristan’da İbrahim Müteferrika, Osmanlıda İlk Matbaayı Kuran İbrahim Müteferrika”, çev. Hilmi Ortaç, *Tarih ve Toplum*, Cilt: 36, Sayı: 215 (Kasım 2001), s.51-58; Yasemin Altaylı-İnan Kalaycıoğulları, “İbrahim Müteferrika”, s.128-132.

⁵ T. Halasi-Kun, “İbrahim Müteferrika”, *İslam Ansiklopedisi (=İA)*, V/II, 898.

⁶ Lajos Fekete, “Osmanlı Türkleri ve Macarlar, 1366-1649”, *Belleten*, XIII/52 (Ankara 1949), s. 740.

⁷ Niyazi Berkes, “İbrâhîm Müteferrika”, *EP² (İng.)*, III, 997.

⁸ *Risâle-i İslâmiye* adlı eserin muhtevası ve değerlendirilmesi hakkında bk. M. Esad Coşan, *Risâle-i İslâmiyye, Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiyye Adlı Eserinin Tenkidli Metni*, haz. Necdet Yılmaz, s. 29-51.

mezhebine dair kendi dönemindeki kaynaklarda geçen bilgilerin dahi çelişkili olduğunu, kendi isteği ile Müslüman olduğu iddialarının kesinlik arz etmediğini savunmaktadır⁹.

İbrahim Müteferrika'nın Müslümanlığı kabul ettikten sonraki hayatı, Erhan Afyoncu'nun araştırmalarıyla ortaya koyulmuştur. Bu manada Afyoncu, Müteferrika'nın Osmanlı hizmetindeki hayatına dair şimdiye kadar ulaşılabilen en erken tarihli belgeyi tespit etmiştir. Söz konusu belge, Müteferrika'nın sipahların 41. bölümünde 20 akçe ulufe aldığı sırada zam talep ettiği bir arzuhalidir. Müteferrika Mayıs 1715'te kaleme aldığı arzuhalinde; birkaç dil bildiğini, nücüm ilmiyle uğraştığını, bazı çalışmalarını da sultana sunduğunu ifade etmiştir¹⁰. Bu başvurusu üzerine Müteferrika'nın ulufesine 8 akçe zam yapılmıştır. Daha sonra yapılan 1 akçelik zamla birlikte Müteferrika'nın ulûfesi, 7 Mayıs 1715-18 Nisan 1716 arasında 29 akçeye ulaşmıştır. Bu sırada Osmanlı-Avusturya-Venedik Savaşı'nda (1715-1718) Osmanlı'ya sığınan Macarların yanında görevlendirilen Müteferrika, 1717'de ise Osmanlı topraklarına davet edilen II. Ferenc Rakoczy'ye mihmandarlık ve tercümanlık yapmaya başladı. Müteferrika'nın mihmandarlık ve tercümanlık görevi, II. Ferenc Rakoczy'nin ölümüne kadar (1735) devam etti. Muhtemelen Osmanlı-Avusturya-Venedik Savaşı'ndaki (1715-1718) hizmetlerinden dolayı, 29 akçe ulûfeyle Dergâh-ı Âlî müteferrikalığına tayin edildi. Müteferrika, 1727'de kurma iznini aldığı matbaa işleriyle de ilgilendi. 1747'ye kadar çeşitli bölgelerle ilgili haritaları ve kimini tercüme, kimini telif, kimini de ikmal ettiği pek çok kitabı basmayı başardı¹¹. II. Ferenc Rakoczy'nin ölümünü (1735) müteakip, Osmanlı topraklarındaki diğer Macar asilzâdelerine de hizmet etti. 1736'da ise Lehistan'a nâme götürmekle görevlendirildi¹². Müteferrika, 1736-1739 Osmanlı-Avusturya-Rus Savaşı sırasında Osmanlı ordusuna katılan Macarların yazımıyla ilgilendi. Bilahare Orşova Kalesi'nin Osmanlı'ya teslim edilmesi için yapılan görüşmeleri idare etti. Şubat 1738'de Top Arabacıları kâtipliğine tayin edildi ve Kasım 1743'e kadar bu vazifede kaldı. 1743'te Kaytak

⁹ Baki Tezcan, "İbrahim Müteferrika ve Risâle-i İslâmiyye", *İsmail E. Erünsal'a Armağan*, I, İstanbul 2014, s. 515-556.

¹⁰ Erhan Afyoncu, "İbrahim Müteferrika Hakkında Önemli Bir Vesika", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 28 (İstanbul 2013), s. 51-56.

¹¹ Müteferrika matbaasında basılan kitap ve haritalar hakkında bk. Orlin Sabev (Orhan Salih), *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746) Yeniden Değerlendirme*, İstanbul 2006, s.179-231; Fikret Sarıcaoglu-Coşkun Yılmaz, *Müteferrika: Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası*, s.178-346.

¹² İbrahim Müteferrika'nın Lehistan'a gönderilmesi ve kaleme aldığı sefaretnâmesi hakkında bk. Erhan Afyoncu-Ahmet Önal, "İbrahim Müteferrika'nın Lehistan Elçiliği ve Bilinmeyen Sefaretnamesi", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: 48 (İstanbul 2016), s. 105-142.

Hanı olan Asmay Ahmed'e tayin beratını vermek üzere Dağıstan'a gitti. Bu görevinden döndükten sonra Kasım 1745'te Divân-ı Hümâyûn tarihçiliğine tayin edildi ve bir sene bu görevde kaldı. Bu sırada Yalova'da bir kâğıt fabrikası kurmak amacıyla Lehistan'dan ustalar getirterek imalathâneyle bizzat ilgilendi¹³.

İbrahim Müteferrika, resmî görevlerinin yanında Osmanlı Devleti'ne istihbarat da sağlamaktaydı. Bu manada Humbaracı Ahmed Paşa'yla birlikte Avrupa ahvaline dair raporlar sundu ve zaman zaman Bâbîâlî'nin dış politikasında etkili oldu¹⁴. 1731'de sadrazamlığa getirilen ve yaklaşık 6 ay bu görevde kalan Topal Osman Paşa, Avrupa'daki gelişmelere ehemmiyet veriyordu. Avrupa ahvaline dair de Gümülcine'den İstanbul'a gelmesini sağladığı Bonneval Ahmed ile daha önce Osmanlı hizmetine giren İbrahim Müteferrika'nın tecrübelerinden istifade etti¹⁵. Müteferrika'nın 1732'de basılan ve çalışmamızın konusunu oluşturan *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem* adlı eser de Topal Osman Paşa'nın istekleri bağlamında değerlendirilmelidir.

Osmanlı İmparatorluğu'na yıllarca hizmet etmiş olan İbrahim Müteferrika, Şubat 1747'de vefat etti ve Aynalıkavak Kabristanlığı'na defnedildi. Müteferrika'nın ölüm tarihi, uzun süre mezar taşından kaynaklanan bir yanlış anlaşılmadan dolayı 1745 olarak bilinmekteydi. Fakat Erhan Afyoncu'nun araştırmaları sonucu Müteferrika'nın Şubat 1747'de öldüğü ortaya koyulmuştur¹⁶. Ölüm tarihinin doğru tespit edilmesinin ardından terekesinin de bulunmasıyla; mal varlığı, ailesi, yaşadığı çevre ve matbaa ile ilgili yeni bilgilere ulaşıldı¹⁷. Bu minvalde Mismari Şüca Mahallesi'nde oturan İbrahim Müteferrika'nın hanımının adı Hadice Hatun bt. Abdullah olup 1747'de henüz küçük yaşta olan Ayşe adlı kızı

¹³ İbrahim Müteferrika'nın Osmanlı hizmetine girdikten sonraki görevleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Erhan Afyoncu, "İlk Türk Matbaasının Kurucusu Hakkında Yeni Bilgiler", *Belleten*, LXV/243 (Ankara 2001), s. 607-622; a.g.y., "İbrahim Müteferrika", *DİA*, XXI, 324. Ahmet Refik [Altınay], İbrahim Müteferrika'nın 1731'de Osmanlı'ya iltica eden İran şehzadesi Mirza Safî'ye bir süre mihmandarlık yaptığını ifade etse de aynı dönemde İbrahim adında başka müteferrikaların bulunmasından dolayı bu görüş kabul görmemiştir (bk. Erhan Afyoncu, "İbrahim Müteferrika", s. 325).

¹⁴ Uğur Demir, *Osmanlı Hizmetinde Bir Mühtedî: Humbaracı Ahmed Paşa*, İstanbul 2015, s. 165-167.

¹⁵ Uğur Demir, *Humbaracı Ahmed Paşa*, s. 29-33.

¹⁶ Erhan Afyoncu, "İlk Türk Matbaasının Kurucusu Hakkında Yeni Bilgiler", *Belleten*, LXV/243 (Ankara 2001), s. 616).

¹⁷ Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika*, s. 98-100; Erhan Afyoncu, "İbrahim Müteferrika'nın Yeni Yayınlanan Terekesi ve Ölüm Tarihi Üzerine", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 15 (İstanbul 2004), s. 360-362.

bulunmaktaydı¹⁸. Daha sonraki araştırmalar, İbrahim Müteferrika'nın Zeynep adında bir hanımının daha olduğunu ortaya koymuştur¹⁹. İbrahim Müteferrika'nın Aynalıkavak Kabristanlığı'nda bulunan mezarı, Reşid Saffet Atabinen'in girişimleri sonucunda 1942'de Galata Mevlevîhânesi haziresine nakledilmiştir.

2. Eserleri

İbrahim Müteferrika, 1747'de vefatına kadar hazırladığı haritalar yanında Türkçe'ye kimi tercüme, kimi telif pek çok eser kazandırmıştır. Ayrıca titiz bir nâşir olan Müteferrika, yayına hazırladığı eserlerin girişlerinde kaleme aldığı yazılarda da önemli konulara temas etmiştir. Müteferrika'nın matbaada bastığı kitapları belirli amaçlara matuf olarak özellikle seçtiği; seçtiği eserlere yer yer tashih yaptığı, yer yer zeyiller kaleme aldığı bilinmektedir. Müteferrika'nın bu faaliyetlerini telif, zeyil ve tercüme olarak tasnif etmek mümkündür. Aşağıda onun çalışmalarını bu sıraya göre ele alacağız.

2.1. Telif Eserler

2.1.1. Risâle-i İslâmiye: Bugüne kadar tespit edilebildiğine göre bu eser Müteferrika'nın ilk telifidir ve 1710'da kaleme alınmıştır. Eser yazıldıktan sonra ilgi ile karşılanmıştır. Bunun en büyük göstergesi de şimdiye kadar altı yazma nüshasının tespit edilmiş olmasıdır²⁰. İbrahim Müteferrika eserde; neden Müslüman olduğunu, İslamiyet'in mukaddes kitaplarda nasıl müjdelendiğini açıklayarak İslam'ın son hak din olduğunu

¹⁸ Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika*, s. 99-100; Erhan Afyoncu, "İbrahim Müteferrika'nın Yeni Yayınlanan Terekesi ve Ölüm Tarihi Üzerine", s. 354.

¹⁹ Fikret Sarıcaoğlu-Coşkun Yılmaz, *Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası*, s. 57.

²⁰ Eser ilk defa M. Esad Coşan tarafından, Halil Necatioğlu müstearıyla Süleymaniye Kütüphanesi'deki bir nüsha (Esad Efendi Kısmı, nr. 1187) esas alınarak neşredilmiştir (*Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiyye Adlı Eserinin Tenkidli Metni*, Ankara 1982). M. Esad Coşan'ın neşrini tekrar yayına hazırlayan Necdet Yılmaz tarafından Coşan'ın neşrettiği nüshadan başka Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 1187; Esad Efendi, nr. 3442 [1, 1a-41a arasında] ve Türk Tasavvuf Musikisi Vakfı Ö. Tuğrul İnancer Kütüphanesi'nde (YK-İ, 13) 2 nüsha daha tespit edilmiştir (Bk. M. Esad Coşan, *Risâle-i İslâmiyye, Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiyye Adlı Eserinin Tenkidli Metni*, haz. Necdet Yılmaz, İstanbul 2010). Baki Tezcan da eserin yeni nüshalarını tespit etmiştir (Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Esad Efendi, nr.7; Yahya Tevfik, nr. 4; Halet Efendi, nr. Ek-10) (Bk. Baki Tezcan, "İbrahim Müteferrika ve Risâle-i İslâmiyye", s. 520). Eser, Ahmet Usta tarafından dinler tarihi açısından ele alınıp günümüz Türkçesine çevrilmiştir (bk. *İbrahim Müteferrika'nın Risâle-i İslâmiyye'si: Eserin Dinler Tarihi Açısından Tetkik, Tahlil ve Günümüz Türkçesine Çevirisi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Samsun 1991).

anlatmaktadır²¹. Eserin neden kaleme alındığına dair farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu minvalde Niyazi Berkes ve M. Esad Coşan, eserin İslamiyet’i müdafaa etmek amacıyla yazıldığı görüşüne karşı çıkarak Hristiyanlık ve mukaddes kitapların eleştirisiyle ilgili olduğunu savunmuşlardır²². Berkes ve Coşan’ın tespitleri uzun süre tekrarlanı gelmiştir. Buna mukabil, son zamanlarda kaleme alınan bir çalışmada Berkes ve Coşan’ın tespitlerine dair tenkitler dile getirilmiş; bu bağlamda *Risâle-i İslâmiyye*’nin yeterince dikkatli okunmadığı ifade edilerek İbrahim Müteferrika’nın Müslüman olmadan önce Unitarian olduğunun iddia edilemeyeceği; zira Kitab-ı Mukaddes’ten alıntı yaptığı yerleri tahrif ederek tercüme ettiği iddia edilmiştir²³.

2.1.2. Vesîletü’-t-Tıbbâ’a (Lâyihâ): Matbaanın gerekliliğinin anlatıldığı lâyiha, 1726’da kaleme alınmış ve Sadrazam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa’ya sunulmuştur. Daha sonra ise matbaanın basılan ilk eseri olan Vankulu Lügati’ne mukaddime olarak eklenmiştir. Lâyihada, insanların neden yazma ihtiyacı duydukları; yazma eserlerin süreç içerisinde nasıl yok oldukları ve ne gibi sıkıntılara yol açtığı; müstensihlerin çeşitli sebeplerden dolayı işlerini doğru yapmamaları sonucu eserlerde yanlışların ortaya çıkması ve basma fenninden bahsedilmiştir. Lâyihada, basma kitapların faydalarıyla ilgili 10 görüş sıralanmış, daha sonra ise matbaanın önemi bir kez daha vurgulanmıştır²⁴.

2.1.3. Usûlü’l-Hikem fî Nizâmi’l-Ümem: Eser, Şubat 1732’de matbaanın dokuzuncu kitabı olarak basılmıştır. Çalışmamızın konusu olan eserle ilgili ilerki kısımlarda ayrıntılı bilgi verilecektir.

2.2. Zeyiller

2.2.1. Beyân-ı Mikyâs-ı Berr ü Bahr ve Mikdâr-ı Mesâfe-i Kürre-i Arz u Mâ’: Matbaada ikinci kitap olarak basılan (1729) Kâtib Çelebi’nin *Tuhfetü’l-kibâr fî esfâri’l-bihar*

²¹ M. Esad Coşan, *Risâle-i İslâmiyye, Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiyye Adlı Eserinin Tenkidli Metni*, s. 37-38.

²² Eserin İslamiyet’i müdafaa etmek amacıyla yazıldığını iddia edenler ve iddialarının eleştirisi hakkında bk. Niyazi Berkes, *İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği*, s. 716-717; M. Esad Coşan, *Risâle-i İslâmiyye, Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiyye Adlı Eserinin Tenkidli Metni*, s. 37-38.

²³ Baki Tezcan, “İbrahim Müteferrika ve Risâle-i İslâmiyye”, s. 515-556.

²⁴ Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı I, Müteferrika Matbaası*, İstanbul 1939, s. 50-57; Hüseyin Gazi Topdemir, *İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı*, Ankara 2002, s.11-12. *Vesîletü’-t-Tıbbâ’a*’nın transkripsiyonu için ayrıca bk. Fikret Sarıcaoğlu-Coşkun Yılmaz, *Müteferrika: Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası*, s. 354-357.

adlı eserine zeyl olarak kaleme alınmıştır. İbrahim Müteferrika tarafından kaleme alınan bu küçük çalışma, kara ve denizlerdeki miktar ve mesafe hesaplarıyla ilgilidir. Müteferrika, insanların her asırda deniz ve karaların mesafesini bilmek maksadıyla çeşitli ölçü aletleri kullandıklarından, konuyla ilgili muhtelif görüşlerden ve geline son noktadan bahsetmektedir²⁵.

2.2.2. Zeyl-i Takvimü't-Tevârih: Matbaada on ikinci kitap olarak basılan (1733) Kâtib Çelebi'nin *Takvimü't-Tevârih* adlı eserine zeyl olarak kaleme alınmıştır. *Takvimü't-Tevârih*'e Mehmed Şeyhî tarafından yapılan zeyl, 1731/1732'ye kadar gelmektedir. Eserin basım tarihi olan Haziran 1733'e kadarki olaylar ise İbrahim Müteferrika tarafından eklenmiştir²⁶.

2.2.3. Halk İçinde Meşhûr Olan Kevâkiblerin Beyânı: İbrahim Müteferrika'nın, istinsah ettiği ve Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Hamidiye, nr. 863/2) bulunan esere kendisinin yıldızlarla ilgili eklemiş olduğu kısımdır²⁷.

2.3. Tercüme Eserler

2.3.1. Tercüme-i Târih-i Seyyâh: Judasz Tadeusz Krusiński'nin Latince eserinin İbrahim Müteferrika tarafından yapılan ve 1729'da basılan serbest tercümesidir. Eser, 1722 yılında Afganların İran'ı ele geçirmeleri ve 1727'ye kadar bölgede zuhur eden olayları ihtiva etmektedir. Eserde, İbrahim Müteferrika tarafından tercüme edildiği açıkça ifade edilmesine rağmen, Latince eser örnek alınarak Türkçe yazıldığı iddiaları bulunmaktadır²⁸.

2.3.2. İcmâl-i Ahvâl-i Nâdir Şah: Eser, *Tercüme-i Târih-i Seyyâh* adlı eserin zeyli olup İbrahim Müteferrika tarafından Türkçe'ye kazandırılmıştır. Eserin pek çok nüshası bulunmaktadır²⁹.

²⁵ Fikret Sarıcaoğlu-Coşkun Yılmaz, *Müteferrika: Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası*, s. 87-88.

²⁶ Fikret Sarıcaoğlu-Coşkun Yılmaz, *Müteferrika: Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası*, s. 92.

²⁷ Fikret Sarıcaoğlu-Coşkun Yılmaz, *Müteferrika: Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası*, s. 93.

²⁸ Selim Nüzhet Gerçek, *Müteferrika Matbaası*, s. 64-66; Hüseyin Gazi Topdemir, *İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı*, s.7, 41; Fikret Sarıcaoğlu-Coşkun Yılmaz, *Müteferrika: Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası*, s. 94-95.

²⁹ Eser hakkında ayrıntılı bilgi, neşri ve nüshaları hakkında bk. Fikret Sarıcaoğlu-Coşkun Yılmaz, *Müteferrika: Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası*, s. 96-97, 117.

2.3.3. Mecmû'atü Heyeti'l-Kadîme ve'l-Cedîde: 17. yüzyılda yaşayan Andreas Cellarius'un Atlas Coelestis adlı eserinin, İbrahim Müteferrika tarafından 1733'te tamamlanan serbest tercümesidir. Eserin tespit edilebilen tek nüshası Askeri Müze'de bulunmaktadır. Eserin muhtelif yerlerinde pek çok resim ve şekil bulunmakta olup bunlar İbrahim Müteferrika ve Abdullah Kırımî tarafından yapılmıştır. Eserde eski ve yeni astronomik bilgiler anlatılmakta ve değerlendirilmektedir. İbrahim Müteferrika, bu eserden edindiği bilgileri *Cihânnümâ*'ya yapmış olduğu eklemelerde kullanacaktır³⁰.

2.3.4. Füyûzât-ı Mıknatısıyye: Mıknatıstaşı ve pusulayla ilgili bilgilerin bulunduğu eser, Whisyon'un 1721'de basılan *The Longitude Latitude Found by The Inclinator or Dipping Needle* adlı eserinin çeviri ve derlemesidir. Eserde enlem ve boylam belirleme ile ilgili bilgiler bulunmaktadır³¹.

2.3.5. Nouvea Theatre De Toute L'italie'nin Kısmî Satır Altı Çevirisi: Eserin varlığı 2008'de tespit edilmiştir. “*Kısmen satır altı çeviri*” olarak nitelendirilebilecek bu eserin açıklama ve tercüme yapılan kısmı, J. Bleau'nün (ö. 1673) *Nouvea Theatre De Toute L'italie* adlı dört ciltlik eserinin 1704'teki baskısıdır³².

İbrahim Müteferrika, İslam dünyasında eksikliğini hissettiği haritacılık alanında da pek çok çalışma yapmıştır. Bu manada bastığı kitaplara eklediği haritalar ve kendisinin çizdiği haritalar bulunmaktadır. Çeviri yoluyla 1720'de hazırladığı haritalardan ilki Marmara Denizi haritası; 1724-1725'te basılan Bahriyye-i Bahr-ı Siyâh adlı harita; 1729-1730'da basılan Memâlik-i İran haritası; matbada basılan Târîh-i Mısri'l-Cedîd ve Târîh-i Mısri'l-Kadîm'e eklenen İklîm-i Mısır haritası bu minvaldedir³³.

İbrahim Müteferrika'nın tamamlayamadığı çalışmalar da bulunmaktadır. 1730'da ilk sayfasının örnek baskısını yaptığı ve bütün doğu ve batı dillerini içine alacak olan sözlük; 1733'te bastığı Kâtib Çelebi'nin *Cihânnüma* adlı eserinin ikinci kısmı olarak yazmayı

³⁰ Hüseyin Gazi Topdemir, *İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı*, s. 9; Fikret Sarıcaoğlu-Coşkun Yılmaz, *Müteferrika: Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası*, s. 98-99, 118.

³¹ Eser, Selda Şimşek tarafından tez olarak hazırlanmıştır (bk. *Füyûzât-ı Mıknatısıyye, Metin-İnceleme-Dizin*, Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli 2016).

³² Tercüme çalışması hakkında ayrıntılı bilgi ve yapılan tercümenin neşri için bk. Fikret Sarıcaoğlu-Coşkun Yılmaz, *Müteferrika: Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası*, s. 101-104.

³³ Erhan Afyoncu, “İbrahim Müteferrika”, s. 327.

düşündüğü, ancak yazamadığı kısım bu cümledendir³⁴. Müteferrika'nın katkısı olduğu düşünülen eserler de mevcuttur. Bu bağlamda *Fünûnü'l-Harb Tercümesi*³⁵; *Lâyiha*³⁶; *İcmâlü's-Sefâ'in fî Bihâri'l-Âlem* adlı eserler bu cümledendir³⁷.



³⁴ İbrahim Müteferrika'nın tamamlayamadığı çalışmalar hakkında bk. Fikret Sarıcaoğlu-Coşkun Yılmaz, *Müteferrika: Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası*, s. 105-108.

³⁵ Nursel Doğan, *Osmanlı-Habsburg Savaşlarında Bir General: Raimondo Montecuccoli ve Tercüme-i Fenn-i Harb (1660-1664)*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018.

³⁶ Faik Reşit Unat, "Ahmet III. Devrine Ait Bir Islahat Takriri Muhayyel Bir Mülâkatın Zabıtları", *Tarih Vesikaları*, I/II (1942), s. 107-122. Unat'ın neşrettiği lâyihanın İbrahim Müteferrika'nın eseri *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem* ile olan ilişkisi, ileriki bölümlerde ele alınacaktır.

³⁷ İbrahim Müteferrika'nın katkısının olabileceği eserler hakkında bk. Fikret Sarıcaoğlu-Coşkun Yılmaz, *Müteferrika: Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası*, s. 109-113.

USÛLÜ'L-HİKEM FÎ NİZÂMÎ'L-ÜMEM

1. Eserin Adı

İbrahim Müteferrika eserin adını, “*Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Ümem*” olarak vermiştir³⁸. Aynı isim, 1732’de basılan eserin serlevha kısmının içerisine de eklenmiştir. Buna mukabil, eserin adı zaman zaman sehven Hasan Kâfi el-Akhisârî ve Hasan Beyzâde’nin eserlerinin adı olan *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Âlem* ile karıştırılmıştır³⁹.

2. Eserin Telif Tarihi

Eserin telif tarihiyle ilgili farklı görüşler mevcuttur. Bu manada; Rus büyükelçisi İ. İ Neplüev’in raporunu dikkate alan Mihail Meyer, eserin 1725’in başlarında telif edilmiş olabileceğini bildirmektedir. M. Meyer’in iddialarına delil olarak gösterdiği mezkur rapor, 1725’te Macar asıllı bir muhtedinin sadrazam kahyasına coğrafyanın önemi ve ordunun nizamı ile ilgili sunduğu bir risale ile ilgilidir⁴⁰. Bir diğer görüş ise, eserin 1718-1730 yılları arasında sadrazamlık yapan Damad İbrahim Paşa’ya sunulmak için yazıldığıdır. Ancak bu görüşü ileri süren A. Adnan Adıvar, herhangi bir kaynak gösterememiştir⁴¹. M. Esad Coşan, A. Adnan Adıvar’a atıf yaparak eserin Damad İbrahim Paşa’ya sunulduğunu kabul etmektedir. Fakat Coşan, Adıvar’dan farklı olarak, Damad İbrahim Paşa’nın Patrona İsyanı’nda öldürülmesi ve III. Ahmed’in tahttan feragat etmesiyle eserin 1731’de yeniden yazılmaya başlandığı, 1732’de de matbaada basıldığı fikrindedir. Ancak o da bu görüşünü destekleyecek herhangi bir kaynağa işaret etmemiştir⁴². Konuyla ilgili fikir beyan eden Coşkun Yılmaz da eserin İbrahim Paşa’ya sunulmak üzere yazıldığını, ancak çeşitli sebeplerden dolayı yeni ilavelerle I. Mahmud’a sunulduğunu iddia etmektedir. Bu manada, isyandan kısa bir süre sonra böyle bir eserin yazılamayacağı; eserin içeriğinin III. Ahmed ve

³⁸ *Metin*, vr. 4a.

³⁹ Eserin adı, Millet Kütüphanesi’ndeki (Ali Emiri, *Layihalar*, nr. 84) yazma nüshanın zahriye kısmında; Sofya Ulusal Kütüphanesi’ndeki (*Şarkiyat Bölümü*, Or. 2296, vr. 1a) yazma nüshada; Fransa Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmalar’daki (*Fonds des traduction*, 57) nüshanın katalog bilgilerinde *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Âlem* başlığı görülmektedir. Ayrıca Tunus Milli Kütüphanesi (nr. 2014) ve Mısır Milli Kütüphanesi’nin (*ez-Zekiyye*, 100; *Tarihi Türkî*, 555) katalog bilgilerinde İbrahim Müteferrika’ya atfedilen eserler de *Terceme-i Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem* adıyla kaydedilmiştir.

⁴⁰ Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika*, s. 205.

⁴¹ A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1982⁴, s. 170.

⁴² M. Esad Coşan, *Risâle-i İslâmiyye, Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiyye Adlı Eserinin Tenkidli Metni*, s. 28.

İbrahim Paşa'nın faaliyetleriyle uygun olduğunu iddiasına mesnet olarak kullanmıştır.⁴³. Ancak müellifinin ifadelerine göre 1143'te telifine başlanan eser, Şubat 1732'de (Evâsıt-ı Ş 1144) matbaanın dokuzuncu kitabı olarak basılmıştır⁴⁴.

Müellif, çalışmamızın konusunu teşkil eden eseri yazmaya 12 Ra 1143'teki (25 Eylül 1730) Patrona İsyanı'ndan sonra karar verdiğini bildirmektedir⁴⁵. Bazı araştırmacılar, İbrahim Müteferrika'nın eseri 1731'de yazmaya başladığını ifade etseler de⁴⁶, İbrahim Müteferrika'nın “...târih-i hicret-i nebeviyye-i aleyhi ekmelü't-tahiyye bin yüz kırk üç sâle ve sâl-ı matla'-ı âfitâb-ı devlet-i rûz-ı efzûn-ı Osmânî dört yüz kırk dörde bâliğ oldukda sene-i merkûmenin eyyâm-ı pür-melâli hilâlinde pey-der-pey bu Devlet-i Aliyye'de vukû' bulan fitne esbâbı tefekküründe ...⁴⁷” ifadelerinden 1730 sonlarında da eserini kaleme almaya başladığı düşünülebilir.

3. Eserin Telif Sebebi ve Kime Sunulduğu

Müellif, 12 Ra 1143'te (25 Eylül 1730) meydana gelen Patrona İsyanı'nın ortaya çıkardığı durumun böyle bir eser kaleme almasında etkili olduğunu; bu minvalde “vükelâ-i devletin ve erkân u a'yân-ı divânın” basiret ve ihtiyat sahibi olması gerekirken gevşeklik gösterdiklerinden şikayet etmektedir. Aslında Müteferrika, devletin bekası için neler yapılması gerektiğine dair isyandan önce de fikir yürüttüğünü kaydetmektedir⁴⁸. Bu manada eserin Sadrazam İbrahim Paşa'ya sunulmak için yazıldığı hakkındaki iddialar da zayıflamaktadır.

Âlemde düzenin bozulmasının mukarrer olduğunu ifade eden Müteferrika, “... Devlet-i Aliyye mizâcında alâyim-i inhirâf ve tabî'at ve kuvâsında asâr-ı inkılâb ve illet-i za'af tareyân eylemek ihtimâli teşvişi ve endîşesiyle mütelevvin ve ahvâl-i enâmda mugâyeret ve tebayı'-ı nâsda fesâda meyl ü rağbet gâlib ...⁴⁹” görüldüğünden üzüntü duyarak gerek

⁴³ Coşkun Yılmaz, “Hezarfen Bir Şahsiyet: İbrahim Müteferrika ve Siyaset Felsefesi”, *İstanbul Armağanı 4: Lâle Devri*, yay. haz. Mustafa Armağan, İstanbul 2000, s. 272-273.

⁴⁴ Metin, vr. 48b.

⁴⁵ Metin, vr. 2a-2b.

⁴⁶ Eserin 1731'de yazılmaya başlandığı hakkında iddialar için bk. M. Esad Coşan, *Risâle-i İslâmiyye, Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiyye Adlı Eserinin Tenkidli Metni*, s. 28; Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem*, s.72;

⁴⁷ Metin, vr. 2a-2b.

⁴⁸ Metin, vr. 2a.

⁴⁹ Metin, vr. 2b.

“fenn-i muhâdârât”, gerekse tarih kitaplarından eski sultanlar ve milletlerin ahvallerine dair bilgiler toplamaya başlamıştır. İslam devletlerinin içine düştükleri buhranlardan ve bunlardan kurtulmalarını sağlayan unsurların anlaşılması için misaller derleyerek bunları yeni sultan I. Mahmud’a (1730-1754) sunmayı amaçladığını; özellikle de Avrupalıların⁵⁰ son zamanlarda Osmanlı’dan üstün görünmesinin sebeplerini açıklayacağını bildirmektedir. Batının son zamanlarda Osmanlı’dan üstün görünme sebeplerine son derece önem veren Müteferrika, bu konuyla ilgili Avrupa’da kaleme alınmış tarih kitaplarından, asker tertipleriyle ilgili kanunlarından ve savaşla ilgili kitaplardan yararlandığını kaydeder. Bilahare, fikirleriyle ilgili konuştuğu kişilerin önerisiyle gerekli şeylerin ön plana çıkarılacağı bir eserin “tesvîdine”, yani müsvedde hazırlamaya koyulduğunu ifade etmektedir⁵¹. Müteferrika, eseri I. Mahmud’a sunmuş ve bunu da şu şekilde kaydetmiştir: “Ba’de’l-itmâm, hâk-pây-i bülend-iktidâr şehriyârî-i mekârim-i destgâha küstahâne ihzâr ve ithâfa ictisâr olunup îyn u inâyetleriyle manzûr buyurulmak mercûdur”⁵².

4. Eserin Muhtevası

Eser besmele, hamdele ve salvele ile başlar. Müteferrika, eserin mukaddime kısmında neden böyle bir eser yazmaya karar verdiğini, hangi tür kaynakları kullandığını açıkladıktan sonra kısaca eserin planını okuyucunun dikkatine sunar. Bu minvalde, eserin üç bölümden oluşacağını; birinci bölümde askerin nizamlı olması gerektiğini ve nizamın sağladığı faydaları açıklayacağını; ikinci bölümde cağrafya bilmenin faydalarını özetleyeceğini ve din, devlet düşmanı olan küffarın durumundan haberdar olmanın önemine değineceğini; son bölümde ise Avrupa’nın askerî sınıfları, düzeni, askerlerin savaşta ve barıştaki durumunu açıklamak için ayrı ayrı fasıllar tertip edeceğini bildirmektedir⁵³.

4.1. Eserin Birinci Bölümü

Eserin birinci bölümü, kendi içerisinde beş fasıl, bir özet, bir netice, bir tenbih, bir tezyil ve nizamın faydalarına dair altı maddelik bir kısımdan müteşekkildir⁵⁴. Bu minvalde, birinci bölümün ilk faslı, sultan ve meliklerin lüzumuna, halk arasında hâkimlerin

⁵⁰ İbrahim Müteferrika, bu tanımlama yerine “Nasârâ”yı tercih etmiştir. Buna mukabil biz metin tesis ederken “Nasârâ” yerine Avrupa ve zaman zaman da Batı terimlerini kullandık. Bu tercihin problemleri muhtevi olduğu ve tanımlamanın temel felsefesini de yansıtmadığı ortadadır.

⁵¹ Eserin yazım gerekçeleriyle ilgili bk. *Metin*, vr. 1b-4a.

⁵² *Metin*, vr. 4a.

⁵³ Eserin mukaddime kısmı ve planı için bk. *Metin*, vr. 1b-4b.

⁵⁴ Eserin birinci bölümü 4b-23a varakları arasında bulunmaktadır.

gerekliliğine ayrılmıştır. Fasılda, dünyanın yuvarlak olduğunun keşfedildiğinden; insanların, bir karpuzla üşüşmüş karıncalar gibi, dünyanın her tarafına dağıldıklarından; Allah'ın hikmetiyle insanların birbirlerine ihtiyaç duyması sonucu birlikte yaşamaya meyilli olmasından; birlikte yaşamanın getirdiği sıkıntılardan ve bu sıkıntıların aşılması için insanları âdil hâkimlerin olması gerektiğinden bahsedilmektedir. Bu bakımdan âhir zaman peygamberi Hz. Muhammed'in (S.A.V.) vefatından sonra da İslam dünyası din ve devlet işlerini yürütecek bir “*hâkim-i âdil ü kâhir*”e ihtiyaç duymuştur. Bu ihtiyaçtan dolayı kadimden kendi zamanlarına kadar nice devletin kurulduğu ve bu devletlerin başına da yöneticilerin tayin edildiği vurgulanmıştır⁵⁵.

Birinci bölümün ikinci faslında devlet kaidelerinin tesisinde hâkimlerin fikirleri ele alınmaktadır. İnsanların dinleri, mezhepleri, dinî merasimleri, huyları farklı olduğu gibi kurdukları devlet tarzları da birbirinden farklıdır. Bu bakımdan devletle ilgili Eflatun'un “*Monarhiya*” fikri; Aristoteles'in “*Aristokrasiya*” fikri; Demokritos'un “*Dimokrasiya*” fikri ele alınarak bazı devletlerin bu fikirlerden hangileriyle yönetildiği açıklanmıştır⁵⁶.

Birinci bölümün üçüncü faslında devletlerin insanların hukukunu koruyup nizam sağlaması için orduya ihtiyaç duyduğu üzerinde durulmuştur. Bu manada insanlar, yukarıda ifade edilen ihtiyaçlardan dolayı, nice devletler kurmuşlar ve hâkimlerine de sultan, kayser, padişah, melik gibi ünvanlar vermişlerdir. Ancak, insanların aç gözlü olması ve diğer insanların çıkarlarına göz dikmesi gibi, hâkimlerin de yaratılışlarında bu aç gözlülük bulunmaktadır. Bu bakımdan devletin korunması için savaştan anlayan bir grup insanın belirlenmesi ve çağın şartlarına göre eğitim verilmesi gerekmektedir. Bu hususta acziyet gösterenlerin ise “*devletten el yuyup*” aciz duruma düşmelerinin muhakkak olduğu bildirilmiştir⁵⁷.

Birinci bölümün dördüncü faslında düşmana mukabelede bulunacak ordunun yeni şartlara göre düzenlenmesine ihtiyaç duyulduğu ele alınmıştır. İnsanoğlunun dünya hayatı başladığından beri çeşitli sebeplerden savaşların patlak verdiği; bu manada, bazı devletlerin dünya menfaatleri için diğerlerine saldırdığı; Müslümanların ise Allah yolunda gaza ve cihatla görevlendirildikleri vurgulanmıştır. Eskiden beri ola gelmiş savaşlar için halktan ayrılmış,

⁵⁵ Birinci fasıl için bk. *Metin*, vr. 4b-6a.

⁵⁶ İkinci fasıl için bk. *Metin*, vr. 6a-7a.

⁵⁷ Üçüncü fasıl için bk. *Metin*, vr. 7a-8a.

kiyafetleri farklı olan ve gerekli askerî eğitimin verildiği bir ordunun hazır bulundurulması gerekmektedir⁵⁸.

Birinci bölümün beşinci faslında eski devletlerin kurduğu orduların durumları ele alınmıştır. Bu manada, eski zaman ordularının durumu zamâne orduları gibi değildir. Binlerce insan bir yere toplanıp yek vücut olurlardı. Sağ, sol ve orta kol tertip edilir; süvari ve piyade askeri birbirinden habersiz ayrı yerlerde beklerlerdi. Sağ ve sol kola savaştan anlayan zabıtlarla, onların işini kolaylaştırmak ve bulundukları tarafta düzeni sağlamak üzere yardımcılar tayin edilirdi. Askerler kendi içlerinde de cemaatlara ayrılmış durumdaydı. Ordunun merkezinde ise sultan veya onun vekili ve merkezi canı pahasına savunacak kapı halkı bulunur; gerektiğinde kendilerine danışılmak üzere savaştan ve devlet işlerinden anlayan insanlar hazır beklerdi. Ordunun merkezinde alınan kararların sağ ve sol kola iletilmesi için insanlar görevlendirilirdi. Savaş sırasında sağ ve sol kol açılır, düz duvar gibi bir saf olurdu. Bu durum ise pek çok açıdan sıkıntılara sebep olmaktaydı. Bu tür savaşlarda bireysel başarılar ön plana çıkıyordu ve askerlerden cesur olanları bazen düşmanla yüz yüze savaşma fırsatı bulurdu. Savaşlarda bazen galip ve mağlup taraf belli olur; bazen de savaşlar sonuçsuz kalırdı. İki taraftan birkaç kişinin meydana çıkıp birbirleriyle mücadele etmesi ve bu mücadelenin sonucuna razı olunduğu; iki taraf askerinin birbirine karışıp nice insanın öldüğü de olurdu. Bu manada o askerlerin top, tüfek ve humbara gibi savaş aletlerini bilmedikleri; hendek ve metris savaşlarına başvurmadıkları vurgulanmaktadır⁵⁹.

İbrahim Müteferrika, yukarıdaki fasıllardan sonra anlattıklarından bir sonuca ulaşmak için uzun bir değerlendirme yapmıştır. Eskiden beri insanların kurdukları devletlerin kanun ve kaideleri birbirinden farklı olsa da askere ihtiyaç duymalarının sebepleri, asker toplama usulleri, askerinin sahip olduğu nizam, düşmana saldırmadaki amaçları, savaş tarzları, sefere giderken yoldaki düzenleri, kullandıkları savaş aletlerinin nitelikleri genellikle birbirine benzerdi. İslam devletlerinde de bu benzerliğin bulunmasına rağmen bazıları piyade ve süvari ocakları kurularak düşmana karşı üstünlük sağlanmıştır. Osmanlı, kurulduğundan beri düşmana korku salmasına rağmen, son zamanlarda bir gevşeklik baş göstermiştir. İşte bu durumun sebeplerinin ortaya koyulması zorunluluk halini almıştır. Eski İslam devletleri ordularının ne gibi sıkıntıları bulunduğunun anlaşılması ve yeni bir askerî düzen kuran Avrupa milletlerinin ne gibi harp aletleri kullanmaya başladıklarının bilinmesi gerekmektedir.

⁵⁸ Dördüncü fasıl için bk. *Metin*, vr. 8a-8b.

⁵⁹ Beşinci fasıl için bk. *Metin*, vr. 8b-11a.

Bu manada eski tarzdaki ordular, sefer ve barış zamanlarında zabtedilememektedir. Sefer kararı alındığında toplanmaları uzun sürmekte; toplandıklarında ise türlü bahanelerle seferden kaçmaya çalışmaktadırlar. Sefere çıkıldığında gerek halka zulmetmeleri, gerekse nizamı kabul etmeyip dağınık halde ilerlemeleri çeşitli sıkıntılara sebebiyet vermektedir. Düşman, bu tarzdaki ordudan kolayca esir alarak ordunun ahvaline dair bilgi sahibi olabilmektedir. Asker düşman karşısına çıktığında ise nizamsız olduğundan zorluklara göğüs gerememekte, ne kadar kalabalık olurlarsa olsun, düşmana karşı herhangi bir üstünlük sağlayamamaktadırlar. Cephede bozgun yaşayan bu başıbozuk askerler, isyan ederek nice masumun kanına girmekte ve şehirleri harap etmektedirler. Ordu, devrin şartlarının gerektirdiği harp aletlerine de sahip değildir. Kaldı ki askerde nizam yoksa, bunların hiç biri de fayda etmeyecektir. Bu durumda, düşman az da olsa, eğer nizamlıysa üstün gelecektir. Asker nizamlı olursa düşmanın durumundan da haberdar olma şansı vardır. Ancak orduda nizam olmadığından en ufak bir sıkıntı, bütün ordunun dağılmasına sebebiyet vermektedir. Bu manada ordunun başarılı olması kalabalık olmasına değil; nizamlı olmasına bağlıdır. Avrupalılar ise, evvela coğrafi olarak dünyayı tanımaya koyuldular ve Amerika başta olmak üzere dünyanın her tarafına yayılarak güç topladılar. İslam dünyasının onların bu hallerine karşı duyarsız kaldığından şikayet eden Müteferrika, onların Osmanlı Devleti'nin etrafını sararak her fırsatta saldırmaya başladığını kaydeder. Bu bakımdan Avrupalıların kendilerini çeşitli alanlarda geliştirip Osmanlı'dan üstün hale gelmelerinin sebeplerinin öğrenilmesi zorunluluk halini almıştır. Müteferrika, zafer ve mağlubiyetin Allah'tan olduğunu; ancak nizamlı askerin nizamsız olanlara karşı her zaman üstün geldiğinin aşikar bulunduğunu belirtir⁶⁰.

İbrahim Müteferrika, nizamın faydalarını birinci bölümün sonunda misalleriyle açıklama gereği duymuştur. Bu minvalde;

- Nizamlı askerin nizamsız olanlara karşı üstün gelmesi mukadderdir. Her iki tarafın da nizamlı olması halinde ise alınan tedbirler savaşın sonucunu belirleyecektir.
- Nizam sağlandığı vakit asker ve halkın isyan etmesi uzak bir ihtimal olur. Avrupa devletleri bu duruma misal teşkil etmektedir. Roma Devleti de eski devletler gibi nizamdan yoksun olduğundan dağılıp gitti ve hâkimiyet elden ele dolaştı. Ancak yeni usûllere göre tertib edilen nizamlı bir orduya sahip olanlar, diğerlerine üstün gelmeye başlamıştır.

⁶⁰ *Metin*, vr. 11a-19a.

- Bir devletin ordusunda nizam olduğu sürece halkı da huzur içinde yaşayabilmektedir. Ulemâ ve hâkimlerin işaret ettiğı gibi, nizamın devamı için halkın ashâb-ı seyf, ashâb-ı kalem, ashâb-ı hars u ziraat, erbâb-ı hırfet ü ticaret gibi sınıflara ayrılması ve sınıfların birbirine karışmadan sultana itaat etmeleri gerekmektedir. Bu sınıflardan en önemlisi ise ashâb-ı seyftir. Zira onlar, diğer sınıfları kontrol altında tutarak nizamın devamını sağlarlar.
- Ashâb-ı seyfın hiç bir işe güce karışmayıp yalnızca kendi işiyle uğraşması elzemdir. Yaz ve kış her an hazır bulunup düşman zuhur ettiğinde gereğini yapması gerekir. Böylece ihtiyaç zamanlarında boş yere para harcanarak asker yazımıyla uğraşmaya da gerek kalmayacaktır.
- Ordu ne kadar kalabalık olursa olsun nizamına dikkat edilmelidir. Askerî sınıftan olmayanların bu sınıfa dahil olmamaları, aynı kıyafeti giymemeleri gerekir. Aksi takdirde çeşitli fitnelerin zuhur etmesi muhtemeldir⁶¹.

4.2. Eserin İkinci Bölümü

İbrahim Müteferrika, eserinin ikinci bölümünü coğrafya ilminin önemini açıklamaya ayırmıştır. Bu manada devlet ricalinin devletin sınırları içerisinde olan şehirleri, kaleleri, dağları, denizleri, sınır ahvalini, komşu devletlerin uzaklığını bilmeleri gerekmektedir. Üzerine gaza ve cihadın farz olduğu Müslümanların, coğrafya ilminden kesinlikle haberdar olmaları zaruridir. Zira din ve devlet düşmanı olanlar bu ilmi son derece iyi bilmektedirler. Devlet adamlarının coğrafya bilmeleri, duydukları olaylarla ilgili doğru sonuçlara varıp isabetli karar almalarına yardımcı olacaktır. Müteferrika, bu konunun anlaşılması açısından pek çok misal verir. Mesela, Rusya'nın Doğu Hindistan'ı zaptettiğı haberi gelse, coğrafya bilenlerin bunun imkansız olduğunun; yine Rusya'nın Gilan'ı zaptettiğı haberi gelse, coğrafya bilenlerin bu bilgilerin imkan dahilinde olduğunun farkında olacağını bildirir. Müteferrika, Müslümanların Osmanlı'dan ibaret olmadığını, dünyanın her tarafına yayıldıklarını ifade etmektedir. Coğrafya ilminden habersiz olan Müslümanlar, birbirlerinden habersiz olduklarından zor durumlarında yardım da talep edememektedirler. Coğrafya ilmine vâkıf olunması, zor duruma düşmüş Müslümanların da kurtarılmasına vesile olacaktır. Osmanlı donanması ayrıntılı haritalara ve coğrafya kitaplarına sahip değildir. Donanmanın Akdeniz ve Karadeniz'de bilgisizce dolaşması ve Frenk haritalarına muhtaç olması uygun değildir. Coğrafya, kadim bir ilim olup Avrupalılar Müslümanların hazırladıkları kitaplardaki bilgileri

⁶¹ Metin, vr. 19a-23a.

“*bâtından zâhire*” getirip az zamanda dünyanın her tarafına yayılarak çok fayda sağlamışlardır. Coğrafya bilinmesi aynı zamanda ordunun sevinde, bir müzakere sırasında da faydalar sağlamaktadır. Osmanlı Devleti’nde coğrafyayla ilgili kitaplar ve bu ilimle ilgilenenlerin sayısı oldukça fazladır. Bunların iyice incelenmesi ve eksikliklerinin giderilmesi gerekmektedir⁶².

4.3. Eserin Üçüncü Bölümü

İbrahim Müteferrika, eserinin üçüncü bölümünü Avrupalıların askerî alanda yapmış oldukları yeniliklere ve savaş usûllerine ayırmıştır. Eskiden Avrupalılarda top, tüfek, humbara gibi savaş aletleri bulunmayıp savaşlar kılıçla yapılmaktaydı. Müslümanlar ise bu savaş sanatında herkesten üstün olup cümleye galip gelmişti. Bu durumdan korkuya kapılan Avrupalılar, çareler aramaya başladı. Öncelikle top, tüfek gibi ateşli silahları kemale erdirmeye çalıştılar. Daha sonra ise İslam askeri, özellikle de Osmanlı askerinin hücumlarına dayanamadıklarından buna çözüm bulmaya çalıştılar. Uğraşlar sonunda ise ateşli silahları kemale erdirerek ordularına nizam verdiler. Osmanlı ordusuna direnme konusunda o kadar çalışmışlardır ki, bu konuda nice kitaplar kaleme alınmıştır. Bu bakımdan Osmanlı, artık eski usûllerle tertip edilmiş ordularla karşı karşıya değildi. Düşman ordularından nice zabitle görüştüğünü ifade eden Müteferrika, Osmanlı ordusunun gereği gibi tertip edildiğinde karşısında kimsenin duramayacağına hemfikir oldukları bilgisini verir.

Müteferrika’ya göre Müslümanların kâfirlerden daha cesur oldukları herkesin malumudur. Nitekim eski savaş usûllerine göre Müslüman bir asker kâfirlerden birini meydana çağırıp savaşmak istese, karşısına çıkacak tek bir kişi bile bulamaz. Bu bakımdan, onlar ateşli silahlarla uzaktan savaşmaya çalışırlar. Yine kâfirde, Müslümanlardaki gibi gaza ve cihada benzer bir düşünce olmayıp dünya çıkarları için mücadele eder. İslam askerlerinin giydiği elbiselere nazaran küffâr askeri, hareketlerine mani olacak derecede ağır elbiseler giymektedirler. Bu manada küffârın korkaklığı, dünya çıkarları için savaşması ve hareketine mani olan elbiseler giymesi Müslümanlar için bir fırsattır.

İbrahim Müteferrika, orduların düzenine dair Hitay Hakanı ile ilgili bir hikaye de aktarmaktadır. Hitay askeri düşmana yaklaştığında oldukça dikkatli davranmaktadır. Ordularının etrafına araba yerleştirmeleri, hendekler kazmaları, topları askerlerin önüne dizmeleri, askerlerin de ellerinde silahlarla hazır beklemesi övüldükten sonra Hitay ordusunun

⁶² *Metin*, vr. 23a-27b.

ancak tertibat almadan yakalanmasıyla yenilebileceği vurgulanır. Bu hikayeyi inceleyen tecrübeli kişiler, Osmanlı askerinin yeni nizama göre tertip edilmiş düşmana karşı nasıl zafer kazanabileceğine kafa yormuşlardır. Bu manada iki fikir ortaya atılmıştır:

- Birinci fikir, düşman askeri tertibat almadan aniden üzerine gidilmesi ve düşman askerine karışılmasıdır. Böylece düşman askerine ikinci ve üçüncü saftan yardım gelmesi engellenecek, düzenleri bozulmuş olacaktır. Ancak savaş mahallinin her bakımdan tetkik edilmesi gerekmektedir. Öyle ki rüzgarın estiği yön bile dikkate alınmalıdır. Savaş mahalli ve rüzgarın yönü uygun değilse savaşın ertelenmesi lazımdır. Hücum sırasında ağır hareket edilmesi, düşmanın alaylarını düzene koymasına sebep olur ve nice asker daha düşmana yaklaşmadan şehit olur veya yaralanır. Bu durumda da mağlup olmak muhakkaktır.
- Birinci fikrin uygulanmasına fırsat bulunmazsa ikinci fikir uygulanmalıdır. Bu manada, düşman askerinin iâşesini önlemek amacıyla ordunun nehirlerden ayrılıp ormanlardan uzak tutulması gerekir. Böylece düşman askeri açık alanda yorulur ve artık zafer kazanmak daha kolay hale gelir.

Düşmanın durumunun iyi bilinmesi gibi, kendi gücünü ve zaafalarını da iyi bilmek gerekmektedir. Bu durumda gevşeklik gösterildiğinde düşman zayıf dahi olsa üstün gelecektir. Ordunun iâşesi, malî konular, asker techizi gibi konular, Allah'ın Osmanlı'ya bir inayetidir. Bunların Osmanlı'daki kadar iyi olduğu başka hiç bir devlet bulunmamaktadır. Bu bakımdan düşmanın son zamanlarda Osmanlı'dan üstün gibi görünmesinin dinî kurallara dikkat edilmemesi, çevreye karşı ilgisizlik, işi ehline vermeme gibi bazı sebepleri bulunmaktadır. Küffâr karşısında yenilginin asıl sebebi, onların bulup geliştirdiği yeni usûllerden haberdâr olunmamasıdır. Bu yeni usûlleri geliştirenler, asker nizamıyla ilgili şunları ifade etmektedirler:

- Piyade ve süvari bölükleri bin veya iki bin kişiden oluşmaktadır. Bu sayının beş yüz olması ise daha faydalıdır. Bu bölüklerde zâbit sayısının artırılması, askere nizam verilmesi açısından son derece önemlidir. Böylece bölükteki herkes birbirini daha iyi tanımış olacaktır.
- Aynı bölükteki nefer ve zâbitlerin aynı renk ve aynı kesimde kıyafet giymeleri gerekir. Böylece, bir bölüğün neferi veya zâbiti her yerde tanınacağı için ihanetin önü alınmış

olacaktır. Osmanlı askerinde ise tayin edilmiş tek tip elbise olmayıp herkes dilediği gibi giyinmektedir.

- Beş yüz neferden oluşan piyade ortasında aynı sayıda bütün eksiklikleri giderilmiş boylu tüfek bulunmalıdır. Gerekğinde, askerler tüfekleri aynı anda doldurup aynı anda atarlar. Zâbitlerin işaretlerini beklemeyenler ise cezalandırılmalıdır. Süvari ortasında da aynı nizam geçerlidir. Buna ek olarak beş yüz piştov bulunması gerekir.
- Bölüğün en az dörtte birinin zâbitan olması nizamın devamı açısından önemlidir. Bu zâbitlerin de farklı farklı görevleri bulunmaktadır. Savaşla ilgili kanunlar ayda en az bir kere herkesin huzurunda okunarak benimsenmesine çaba gösterilir. Askerin alacağı ulûfe de bazen tartışmalara sebep olabilmektedir. Bu bakımdan neferlerin alacağı ulûfenin eşit olmasında bir beis yoktur; ancak zâbitanın ulûfeleri, hallerine göre olmalıdır. Ödül veya teşvik amacıyla ulûfelere zam yapılması yerine zâbitlik rütbesi verilmesi daha uygundur. Böylece başarı gösterenlerin önü açılmış olacaktır.
- Savaş sırasında ordu iki alaya ayrılmalıdır. Bunlardan ilki birinci alaydır ve bu alay düşmanı karşılamak üzere hazır bekler. Buradaki neferler kümeden seçilirler ve sayıları düşmanın durumuna göre belirlenir. Bu alaydaki askerler bir yerde toplanmayıp sık bir şekilde saf tutarak düşman üzerine yürümelidir. Saftan birilerinin ayrılmasına asla müsaade edilmemelidir. İkinci alay ise birinci alaydaki gibi saf saf olur ve önündeki alayla arasında belli bir mesafe bulunmalıdır. Bu alayın görevi, birinci alaya gerektiğinde yardımda bulunmaktır.

Ordu, yukarıda yazıldığı üzere tertip edilirse seraskerin orduyu sevk ve idaresi daha kolay olacaktır. Ancak askerde nizam bulunmazsa, aldığı kararlar doğru bile olsa, uygulanamayacağından bir anlamı olamayacaktır. Serdar ve seraskerin bir hata yüzünden azledilmesi veya bir bozgun yüzünden katledilmesi doğru değildir. Nitekim kendi askerinin durumunu anlaması ve düşmanın hilelerine vâkıf olması oldukça zordur. Müteferrika, bunun önemini göstermek için Fransa ve İspanya arasında yaşanan savaşlardan misaller verir.

Avrupada piyade, süvari grupların yanında gerektiğinde piyade, gerektiğinde de süvari olabilen ihtiyat sınıfı bulunmaktaydı. Müteferrika, bu askerî sınıfların nasıl adlandırıldıkları, hangi silahları nasıl kullandıkları, nizama nasıl uydukları, ihtiyaçlarını nasıl karşıladıkları, kimlerden seçildikleri hakkında bilgiler verir. Daha sonra ise Avrupalıların askeri sınıflarının alt gruplarını ele alır. Bu manada, beş yüz, bin veya iki binden oluşan bölükler, nizamın daha kolay sağlanabilmesi için odalara bölünmüştür. Buna göre piyade odalarında yüzer, süvari

odalarında da en az seksen kişi bulunmalıdır. Bölüklerde veya odalarda asker sayısı ne kadar fazla olursa olsun nizamın sağlanması için en az dörtte birinin zâbit olması gerekmektedir. Bu kurallara göre tertip edilen kırk, elli bin kadar askere bir serasker ve maiyetine de savaş ve devlet işlerinden anlayan yirmi otuz miktarı adam tayin olunur. Sefere çıktıklarında ise karavul dedikleri yerlerde nöbet tutmaya ve parola uygulamasına önem verirler. Avrupalıların askeri, seferde ve barışta sürekli talim halindedir. Sefer kararı alındıktan sonra askeri bir yerde toplayıp dikkatlice yoklarlar. Henüz kendi topraklarında bile nizama oldukça önem verirler. Konakladıkları yerlerde ordularına arabalardan tabur yapıp birkaç kapı yaparlar. Böylece ordunun içerisine hariçten kimsenin karışmasını engellemeye çaba gösterirler. Düşmana yaklaştıklarında araba taburlarıyla yetinmeyip etrafa hendekler kazarlar. Böylece düşmana dil vermemeye, aksine düşmandan dil alıp ahvallerini öğrenmeye gayret ederler.

Avrupa ordularının harp sırasındaki yeni durumları da oldukça önemlidir. Bu manada, on iki bin asker aynı miktarda bir orduyla savaşa tutuştuğunda, öncelikle o askerin yarısı kümeden seçilip birinci alay olur ve saflar teşkil edilir. Serasker ortada durup sağ ve sol kola ehil kişiler tayin edilir. Yine üçer dörder oda üzerine ricalden birer kimse tayin edilir. Bu minvalde, altı bin kişilik birinci alay, düşmanın durumuna göre, üç, dört, beş veya altı saf olarak birbiri ardınca düzenli bir şekilde durur. Odalardaki neferler de talimli olduğundan gerektiği gibi dizilmekte zorluk çekmezler. Geri kalan altı bin kişinin oluşturduğu ikinci alay da aynı şekilde altı saf olur ve birinci alayla aradaki mesafeyi koruyarak onu takip eder. Düşmana yaklaşmadıkça asla tüfek atmazlar ve suhuletle yollarına devam ederler. Sadece trampetlerinin sesini duymak mümkün olur. Düşmana yaklaştıklarında birinci alaydaki birinci saf, aynı anda tüfekleri ateşler. Daha sonra ise ya diz çöküp ya da geri çekilip ikinci safa fırsat verirler. İkinci saf da aynı anda tüfekleri ateşler ve yerini üçüncü safa bırakır. Böylece birinci alaydaki altı saf, bu sırayı izleyerek ateşe ara vermemiş olurlar. İkinci alay, zaaf görünen yerlere yardımda bulunur. Savaş alanında askerlerin ölümlerle ilgilenmeleri veya kendi başlarına geri çekilmeleri şiddetle yasaklanmıştır. Aksini yapan olursa da zâbit tarafından daha orada katledilir. Avrupa orduları, savaşta mağlup olsalar da asla saflarını bozmazlar ve düzenli bir şekilde geri çekilirler. Galip tarafın da asla nizamını bozmaması gerekmektedir. Nitekim nice galip olduğunu sanıp nizamını bozan ordunun nizamını bozmadan geri çekilenler tarafından mağlup edildiği bilinmektedir.

Müteferrika, Avrupa'nın yeni askerî usûllerini anlattığı bu bölümde, yer yer Osmanlı'nın durumunu da değerlendirmiştir. Bu manada insanların gelişmeleri nasıl değerlendiklerine dair, nizam-ı kadim ve nizam-ı cedid hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. Daha sonra ise nizam-ı cedidin gerekli olduğunu bir kez daha misalleriyle açıklar. Nizam-ı cedidin başarısını göstermek amacıyla Petro'nun Rusya'yı nasıl ayağa kaldırdığını uzun uzun anlatmaktadır. Eserinin son bölümünün özetinde ise; nizamın önemi bir kez daha ifade edildikten sonra Osmanlı tahtında da buna dikkat edilmesi halinde hiçbir gücün onu yenemeyeceğini iddia eder⁶³.

5. Eserin Baskıları⁶⁴

Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem, Evasıt-ı Şaban 1144'te (Şubat 1732) matbanın dokuzuncu eseri olarak 500 adet basıldı. Fransız kağıdına basılan eserin boyutu 197x132 mm., satır sayısı 19, fiyatı ise 1 kuruştur⁶⁵. Eserin ilk baskısından (1732) sonraki bir tarihte tekrar basıldığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Eserin pek çok yazma nüshasının ortaya çıkması da bu minvalde değerlendirilebilir. Zira Müteferrika'nın terekesinde satılamayan kitaplar arasında *Usûlü'l-Hikem*'in sınırlı sayıda olması, kitabın satışının fazla olduğuna işaret eder⁶⁶. *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem* baskısı, matbaada serlevhanın ilk defa denendiği baskıdır ve serlevhanın içine yerleştirilmiş “*Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*” başlığı bulunmaktadır. Eserde fasıl, bab ve diğer dikkat çekilmek istenen bazı yerlerin üzerine çizgi çekilmiştir. İbrahim Müteferrika, basmış olduğu diğer kitaplara fihrist ekleyerek matbaayla ilgili bazı bilgiler vermesine rağmen, *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*'de böyle bir uygulamaya gitmemiştir. Yine matbaada basılan Vankulu Lügati, Tuhfetü'l-Kibar gibi bazı eserlerin sonunda baskı hatalarının bulunduğu sayfalar bulunmasına rağmen *Usûlü'l-Hikem*'de bu uygulama görülmemektedir.

Baskılar aynı kalıptan çıkmakla birlikte, muhtemelen sonradan yapılan müdahalelerle, farklılık gösterebilmektedir. Bu durumun, diğer baskılarda da müşahade edildiği üzere, sipariş

⁶³ *Metin*, vr. 27b-48b.

⁶⁴ Eserin bazı baskı örnekleri için bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Ahmed Paşa, nr. 204; Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 1810; Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 4937; Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey, nr. 359; Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, nr. 3675; Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, nr. 3676; Süleymaniye Kütüphanesi, Özel, nr. 624; Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, nr. 3879; Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 3462; Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 3463; İBB Atatürk Kitaplığı, nr. K. 03538; <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=npj.32101037600473>.

⁶⁵ Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Ankara 1959, s. 42.

⁶⁶ Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika*, s. 262.

edenin taleplerinin dikkate alınmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Eserin baskıları çerçevesiz ve serlevhası siyah-beyaz basılmış olmakla birlikte, ulaşılabilen iki baskı çerçeveli ve serlevhası renklendirilmiştir⁶⁷. Eserde, yer yer kelime yanlışları, yer yer de basma sırasında oluşmuş yazım yanlışları bulunmaktadır. Bu minvalde, 8b’de yer alan “üç” (اوچ) kelimesinin elif harfi (ا) bir alt satıra kaymış, “üç” kelimesinde وچ şeklinde, alt satırdaki “birbirlerine” kelimesinde ise ابربرلرينه şeklinde hata oluşmuştur. 13a’da “bulunmayup” kelimesi sehven يولنميوب şeklinde; 33b’de “vikāye” (وقايه) kelimesi sehven وفايه şeklinde; 5b’de geçen “serfirâz” (سرفراز) kelimesi sehven سرفرار şeklinde; 7b’de geçen “menşûr” kelimesinin منشو şeklinde basılması örnek gösterilebilir. Eserde bulunan ve anlamdan çıkarılan kelime yanlışları ise 16b’de “Yeni Dünyadan niçe niçe [me]mâlik ol gürûh-ı mekrûha vatan olup” cümlesindeki “memâlik” (ممالك) kelimesinin sehven مالك şeklinde eksik yazılması; 21a’da “hitâm [u] zevâl” kısmında ve/u’nun (و) atlanması; 28b’de “mübârizân” (مبارزان) kelimesinin sehven مبارران şeklinde yazılması; 34a’da “düşmanın tarz u tavrından bî-haber” kısmında “düşmanın” kelimesinin yerine sehven “düşmemek” (دشمنك) yazılması⁶⁸; 35a’da “kararları” kelimesi sehven قوارلری şeklinde yazılması; 41b’de “Amr ve Bekr” kısmında “ve” (و) bağlacının sehven çift kullanılması⁶⁹; 42b’de “hıdmetleriyle dâ’imâ iştigâl olunup” kısmında “iştigâl” (اشتغال) kelimesinin yerine sehven “işgâl” (اشغال) yazılması bu cümledendir. Bu yanlışların yanında eserin Mehmed Asım Bey nüshasında, harflerin eksik basılmasından kaynaklanan bazı yerler, daha sonradan kırmızı bir kalemle tashih edilmiştir⁷⁰. Ancak bu nüshanın da 3b-4a’nın bulunduğu sayfası eksiktir.

6. Eserin Yazma Nüshaları

Usûlü’l-Hikem fî Nizâmi’l-Ümem’in baskısından istinsah edilen pek çok yazma nüshası bulunmaktadır. 1732’de 1 kuruştan satılmak üzere 500 adet basılan eser, anlaşılan o ki, bir süre sonra ihtiyaçları karşılamamaya başladığından, eserin yazma nüshaları ortaya çıkmıştır. İstinsah sırasında oluşan pek çok yanlış ve atlamanın görüldüğü bu nüshalar, bir ihtiyaçtan doğmuş olmalıydı. Nitekim, yüzyılın sonuna doğru III. Selim döneminde başkayan

⁶⁷ Süleymaniye Kütüphanesi, Ahmed Paşa, nr. 204; Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, nr. 3676.

⁶⁸ Basmada yapılan bu hata, eserin bazı yazma nüshalarında müstensihler tarafından düzeltilmiştir (bk. *Millet Genel Kütüphanesi, Ali Emiri-Layihalar*, nr. 84, vr. 24a; TSM, Mecmua, nr. E. H. 1515, vr. 250b).

⁶⁹ Bu hata, eserin bazı yazma nüshalarında da tekrarlanmıştır (bk. *Hüsrev Paşa*, nr. 807, vr. 48b; TSM, Mecmua, nr. E. H. 1515, vr. 260a).

⁷⁰ Mehmed Asım Bey nüshasında yapılan bazı tashihler için bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey, nr. 359, vr. 5b, 6b, 7b, 9a, 11a, 13a vd.

Nizâm-ı Cedîd hareketinde, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması gibi olaylarda bazı şahıslar tarafından bu eserin zikredildiği, bazen de kullanıldığı görülecektir. Baskıdan istinsah yapılması, yazma kültüründen basma kültürüne geçişte görülen unsurlardan biri olarak da değerlendirilir⁷¹.

Eserin bazı yazma nüshaları, çeşitli vesilelerle, bazı araştırmacılar tarafından zikredilmiştir. Bu manada basma nüshayı esas alarak 1995'te eseri neşreden Adil Şen, yalnızca İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan iki yazma nüshadan bahsetmiştir. İşaret ettiği iki yazma nüshayı ayrıntılı olarak incelemeyeceği anlaşılan Adil Şen, nüshalarla ilgili eksik ve yanlış hükümler de vermiştir. Bu minvalde T. 6994 numaralı nüsha için “*matbu nüsha ile tamamen aynı*”dır diye kesin bir hüküm vermesi; T. 6997 numaralı nüsha için ise “*matbu nüshaya nazaran 30 sahife noksan olarak istinsah*” edildiğini vurgulayarak herhangi bir ayrıntı vermemesi basma nüsha ile yazmaların mukabele edilmediğini ortaya çıkartır⁷².

Eserin çeşitli vesilelerle zikredilen diğer nüshaları 1238'de istinsah edilen Dâr al-Kutub, Tarih, Türkî, nr. 555; 18. Yüzyılın sonlarında istinsah edilen Bibliothèque Nationale, nr. 890; Tunus Milli Kütüphanesi, nr. 2014; Ali Emiri, nr. 84⁷³; Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, nr. 807/11; Askeri Müze, Yazma Eserler Koleksiyonu, nr. 901-62;⁷⁴ Sofya Ulusal Kütüphanesi, Şarkiyat Bölümü, Or. 2296; 1786'da istinsah edilen Princeton University, Firestone Library, İslamic Manuscripts, Robert Garret Collection, manuscripts Division⁷⁵; TSMK, nr. E.H. 1515 [211b-269a arası]; Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, nr. 292m zikredilebilir.

İbrahim Müteferrika, basma eserlerin faydalarından bahsettiği *Vesîletü't-Tıbâ'a* adlı lâyihasında müstensihlerin çeşitli sebeplerden dolayı işlerini doğru yapmadıklarını, bu

⁷¹ Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika*, s. 306-307. Yazmadan basmaya geçiş hakkında genel bir değerlendirme için bk. Ekmeleddin İhsanoğlu-Hatice Aynur, “Yazmadan Basmaya Geçiş: Osmanlı Basma Kitap Geleneğinin Doğuşu (1729-1848)”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: 22 (İstanbul 2003), s. 219-255.

⁷² Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Ümem*, Ankara 1995, s.71.

⁷³ *Askerlik Literatürü Tarihi*, I, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu-Ramazan Şeşen-M. Serdar Bekar-Gülcan Gündüz, İstanbul 2004, s. 34-36.

⁷⁴ Fikret Sarıcaoğlu-Coşkun Yılmaz, *Müteferrika: Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası*, s.90.

⁷⁵ Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika*, s. 307.

nedenle yazma eserlerin yanlışlarla dolu olduğunu ifade etmişti⁷⁶. Müteferrika'nın şikayet ettiği bu durum, matbaanın dokuzuncu eseri olarak bastığı kendi eseri *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*'de de görülecektir. Bu minvalde, eserin tespit edilebilen bazı nüshalarıyla ilgili genel bilgiler verilip istinsah sırasında meydana gelen yanlışlar üzerinde durulacaktır. Örnek olması açısından oluşturulacak tabloda basmayla yazma arasında farklılık arz eden kelimeler “bold” ile; atlanan kısım varsa basma eser üzerinde “bold ve altı çizili” olarak; müstensih'in yanlış yazdığı kelimeler ise iki metinde de “bold ve altı çizili” olarak verilecektir.

6.1. İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, nr. 6994 (= İ² nüshası):

Eserin İ² nüshası, basma nüshadan istinsah edilmiş olmasına rağmen müstensih'i ve istinsah tarihiyle ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Eser, 14x21 cm. ebadında, kırmızı meşin ciltlidir ve rik'a hattıyla âharlı kağıt üzerine yazılmıştır. Nüshada ilk sayfa (1b) 24 satır, son sayfa (32b) 14 satırken geri kalan sayfalar 31 satırdır. Eserde kırmızı mürekkeple “*Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*” başlığı bulunmakta olup, bab, fasıl, tezyil gibi kısımların üzeri kırmızı mürekkeple çizilmiştir. *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*, Müteferrika matbaasının ilk serlevhalı basma eseri olmasına rağmen İ² nüshasında serlevha kısmında basit bir çizim bulunmaktadır. Nüshanın ilk sayfasına basit bir cetvel eklenmiş olup diğer sayfalarda cetvel bulunmamaktadır. 31b'nin ve 32a'nın sonlarına doğru yazı silindiği için başka bir kalem tarafından yanına aynı kelimeler eklenmiştir. Nüshada yer yer atlamaların, yer yer de müstensih hatalarının olduğu görülmektedir. İ² nüshası, basma nüshadan istinsah edilmesine rağmen 170 yerde kelime, satır atlamaları ve müstensih hataları görülmektedir. İ² nüshasında bazı atlanan yerlerin, basma nüshanın satırına denk geldiği görülmüş, alt satırdaki kelime benzerliğinden dolayı satır atlanarak aşağıdan devam edilmiştir. Bu durum da istinsahtan sonra mukabele yapılmadığına işaret etmektedir. Nüshada görülen pek çok atlama ve yanlışlıktan bazıları tabloda gösterilmiştir:

Basma	İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, nr. 6994= İ ²
kavâ'id-i dîn ve millete devâ-yı vâfidir. <u>Ve tarzive vü ta'zîm âl ve ashâb-ı</u>	kavâ'id-i dîn nisâba

⁷⁶ Fikret Sarıcaoğlu-Coşkun Yılmaz, *Müteferrika: Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası*, s. 354.

<u>nısfet</u> -nisâba (vr. 1b)	(vr. 1b)
hücûm-ı leşker-i cerrâr ve <u>bî</u> -şümâr efkâr <u>ile</u> mülk (vr. 2a)	hücûm-ı leşker-i cerrâr ve şümâr efkâr mülk (vr. 2a)
<u>herhâlde</u> basîret ve ihtiyât lâzıme-i hâl iken (vr. 2b)	<u>her ahvâlde</u> basîret ve ihtiyât lâzıme-i hâl iken (vr. 2a)
kuvâsında <u>asâr-ı</u> inkılâb (vr. 2b)	kuvâsında inkılâb (vr. 2b)
kıtâl ü cidâlde <u>i'tiyâd</u> eyledikleri (vr. 4b)	kıtâl ü cidâlde <u>i'tiyâdlar</u> eyledikleri (vr. 3b)
eşkâl-i inâd <u>ve intizâ'-ı urûk</u> , nizâ' (vr. 5b)	eşkâl-i inâd nizâ' (vr. 4a)
meydâna <u>çekilüp</u> karşuda (vr. 10b)	meydâna <u>چکاب</u> karşuda (vr. 7b)
piyâdegân-ı bahâdırân mukâbele ve müdâfa'aya mübâderet ve rû-be-rû mukâteleye müsâra'at birle (vr. 10b)	piyâdegân-ı bahâdırân mukâbele ve müdâfa'aya mübâderet ve rû-be-rû mukâteleye <u>ve müdafa'aya</u> <u>mübaderet</u> müsâra'at birle (vr. 7b)
Gâh ta'annüd <u>ü</u> temerrüd ile (vr. 11a)	gâh <u>gâh</u> ta'annüd <u>gâh</u> <u>gâh</u> temerrüd ile (vr. 7b)
dört kısmın <u>biri ki vech-i arzın güzîdesi</u> <u>olup Avrupa nâmıyla mezkûr</u> ve kütüb-i coğrafyada (vr. 17a)	dört kısmın ve kütüb-i coğrafyada (vr. 11a)
lafz-ı Latinî olup <u>vaz'da</u> emr idici (vr. 19b)	lafz-ı Latinî olup <u>vaz'ında</u> emr idici (vr. 19b)
Avusturya <u>memleketi melikine, ya'ni</u> <u>Nemçe ta'ifesi beglerine intikâl idüp</u> <u>ibtidâ bu kavimden Rodolfoş nâm</u> <u>Avusturya</u> begi imparator oldu. (vr. 20a)	Avusturya begi imparator oldu. (vr. 13b)

üzere dahi olursa hüsn-i nizâm (vr. 20a)	üzere dahi olursa dahi olursa hüsn-i nizâm (vr. 15a)
Fenn-i merkûm ise fi'l-hakika bir âyine-i mücellâdır ki tamâmen rûy-ı arzda vâki' akvâm-ı adide (vr. 24a)	Fenn-i merkûm akvâm-ı adide (vr. 16a)
memleketlerini sıhhat üzere tahrîr ü tasvîre imkân bulmadılar. İslâmiyân ise kendü memleketlerini dahi resm ü tasvîre (vr. 26a)	memleketlerini dahi resm ü tasvîre (vr. 17b)
tedbîrine vedî'a kılup alâ-vechi'l-istiklâl (vr. 38b)	tedbîrine vedî'a kılınup alâ-vechi'l-istiklâl (vr. 25b)
ittifâk-ı ârâlarıyla olmağa muhtâcdır. (vr. 41a)	ittifâk-ı ârâlarına muhtâcdır. (vr. 27b)
ifrâğ eyledikleri sûret ve tavr u tarzları mülûk-ı Nasârâ'nın nizâm-ı cedîd didikleri ve i'timâd-ı küllî birle (vr. 45b)	ifrâğ eyledikleri i'timâd-ı küllî birle (vr. 30b)
lezîz ilim olup menâfi'-i kesîresinden (vr. 48a)	lezîz ilim bulup menâfi'-i kesîresinden (vr. 32a)

6.2. İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, nr. 6997 (=İ¹ Nüshası):

Sarı meşin ciltli İ¹ nüshası 15x20 cm. ebadında olup âharlı kağıt üzerine nesih hatla yazılmıştır. Nüshanın ilk sayfası (1b) 19 satır, son sayfası 8 satır, diğer sayfalar ise 23 satırdır. Nüshada başlık, serlevha ve cetvel bulunmaz. Bu nüshada da bab, fasıl, tezyil gibi kısımların üzeri kırmızı mürekkeple çizilerek belirtilmiştir. İ¹ nüshası, basma nüshadan istinsah edilmiş olmasına rağmen önemli atlamaların olduğu eksik bir nüshadır. İstinsah sırasında kelime, satır atlamaları ve müstensih hatalarının görüldüğü 176 yerin dışında 6 yerde de basma eserin muhtelif sayfalarının atlandığı görülmektedir. Bu minvalde, İ¹ nüshasının 6a'sında, basma eserin 8b-9a'sının atlanarak 9b'den devam edilmesi; İ¹ nüshasının 6a'sında, basma eserin 10a-11b'sinin atlanarak 12a'dan devam edilmesi; İ¹ nüshasının 12b'sinde, basma eserin 22a-

21b'sinin atlanarak 22a'dan devam edilmesi; İ¹ nüshasının 19a'sında, basma eserin 34a-35b'sinin atlanarak 36a'dan devam edilmesi; İ¹ nüshasının 20a'sında, basma eserin 37a-44b'sinin atlanarak 45a'dan devam edilmesi; İ¹ nüshasının 20b'sinde, basma eserin 46a-47b'sinin atlanarak 48a'dan devam edilmesi bu cümledendir. Oldukça eksik olan bu nüshanın, diğer bazı hatalarını göstermeye de gerek görülmemiştir.

6.3. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, nr. E.H. 1515, Mecmua (= T Nüshası):

211b-269a arasında İbrahim Müteferrika'nın *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmî'l-Ümem* adlı eseri bulunan mecmuanın serlevhası müzehhep, cetvelleri yaldızlı ve şemseli koyu kahverengi deri ciltlidir⁷⁷. Eserde serlevhanın içerisine yerleştirilmiş şekilde *Nizâmî'l-Ümem* başlığı bulunmaktadır. Nüshada, bab, fasıl, tezyil gibi kısımlar kırmızı mürekkeple yazılmış olup bazı yerlerin de üzeri kırmızı mürekkeple çizilmiştir. T nüshasının bir diğer hususiyeti de bazı kısımlara önemli mesele anlamında kırmızı mürekkeple “*matlab*” yazılmıştır. Matlab yazılan ilk yer (T nüshası, 247a; basma nüsha, 31a), Osmanlı askerinin “*nizam-ı cedid*” ile nizamlı düşman askerine galip gelmesi için tecrübe sahiplerinin önerileri kısmıdır. Matlab yazılan ikinci yer de (T nüshası, 263b; basma nüsha, 44a) Nasârâ askerinin harb şekillerinin anlatıldığı yerde olup savaş sırasında ne olursa olsun nizamın bozulmaması bahsiyle ilgilidir. Nüshanın 262a'sında istinsah sırasında “*gûyâ cemâ'at-ı Müslimînin namazda vâki' hey'et-i mergûbelerine taklîd ve ihtimâm birle, nizâm üzere saf saf olurlar. Ser-asger ortada karar idüp*” kısmı atlandığı için derkenar olarak yazılmıştır. T nüshası, basma nüshadan istinsah edilmesine rağmen 91 yerde kelime, satır atlamaları ve müstensih hataları görülmektedir. Nüshada görülen pek çok atlama ve yanlışlıktan bazıları tabloda gösterilmiştir:

Basma	Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, nr. E.H. 1515, Mecmua= T
dilrân-ı meydân-ı irfana (vr. 2a)	حرفه dilrân-ı meydân-ı (vr. 212a)

⁷⁷ Mecmua'da 211b'den başlayan *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmî'l-Ümem*'in yanı sıra 1b'den başlayan İhtiyareddin b. Gıyaseddin el-Hüseyinî'nin *Esasü'l-İktibâs* adlı Arapça eseri; 66b'den başlayan Kâtib Çelebi'nin *Mizânü'l-Hâk* adlı risalesi; 149b'den başlayan Ebussuud Efendi'nin Kanunî Sultan Süleyman'a sunduğu risale ve risalenin kenarında çeşitli konularla ilgili soru ve fetvalar; 200b'den başlayan Kâtib Çelebi'nin *Düstûrü'l-amel* adlı risalesi; 270b'den başlayan Nazmizâde Hüseyin Murtaza tarafından çevrilen *Nisâbü'l-âdab*; 300b'den başlayan Hasan Kâfî'nin *Nizâmü'l-Âlem* adlı eseri; 350b'den başlayan Ayn Ali Efendi'nin *Kavânîn-i âl-i Osmân*'ı bulunmaktadır.

meyân-ı düvel -i İslâmiyân'da (vr. 2b)	meyân-ı devlet -i İslâmiyân'da (vr. 213a)
mevâdd-ı merkûmenin her birinde niçe niçe (vr. 4b)	mevâdd-ı merkûmenin niçe niçe (vr. 215a)
intizâ'-ı urûk, nizâ' ve irtifâ'-ı fesâd için (vr. 4b)	intizâ' irtifâ'-ı fesâd için (vr. 216a)
tırâz-ı i'zâz-ı şerî'at ile mutarraz ola (vr. 5b)	tırâz-ı i'zâz-ı şerî'at ile tarz ola (vr. 216b)
bir niçelerini ma'yyetine (vr. 10a)	ve niçelerini ma'yyetine (vr. 221a)
mübhemât hallinde anların (vr. 10a)	mübhemât mahallinde anların (vr. 221a)
ifrâz-ı ceyş tarîkleri ve teshîr-i bilâd (vr. 11b)	ifrâz-ı ceyş tarîklerinde ve teshîr-i bilâd (vr. 223a)
şiddet-i rüzgârın muhâlîf yerlere (vr. 24b)	şiddet-i rüzgârdan muhâlîf yerlere (vr. 239b)
beyâna mevkûf olup (vr. 25a)	beyâna vukûf olup (vr. 239b)
leşker -i bed-renc-i Efrenc (vr. 43a)	asker -i bed-renc-i Efrenc (vr. 262a)
kat'a nazar itmezler. (vr. 44a)	kat'a nezâret itmezler. (vr. 263a)
içlerinde bir âkıl u dâna "Çar" nâmında melikleri zuhûr ve tavâ'if-i sâ'irenin ahvâllerin ve tertîb (vr. 47a)	içlerinde ahvâllerin ve tertîb (vr. 267a)

6.4. Askeri Müze, Yazma Eserler Koleksiyonu, nr. 901-62 (=A Nüshası)⁷⁸

Eserin, bu nüshasının müstensihî ve istinsah tarihiyle ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Buna mukabil nüsha, 1795'te eğitim faaliyetlerine başlayan Mühendishâne'nin kütüphanesinin oluşma aşamasında karşımıza çıkmaktadır. 1793'te Enderun hazinesinden bazı kitaplar çıkarılmış ve “zâyi‘ ve telef olmamak” şartıyla Başmuhâsebe kalemine kaydedilmiştir. Daha sonra bu kitapların suretleri Mühendishâne görevlilerine teslim edilmiştir. İşte teslim edilen bu kitaplar arasında bugün Askeri Müze’de bulunan nüsha da bulunmaktaydı⁷⁹. Nüshanın zahriye kısmında “*min-kütüb-i Mühendishâne-i Hümayûn, der-Hasköy, 1216*” ve “*Nâzır-ı Ocağ-ı mezbûr*” kaydıyla Seyyîd Mustafa’nın mührü bulunmaktadır.

166x320'ye 78x230 mm. ebadında olan A nüshasında “*Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*” başlığı ile besmeleden sonra “*ve bihî nesta‘în*” kısmı kırmızı mürekkeple yazılmış; serlevha ise arma şeklinde yapılmıştır. A nüshasının sayfaları cetveli olup ilk sayfa (1b) 16 satır, son sayfa (40b) 12 satır, diğer sayfalar ise 25 satırdan oluşmaktadır. Nüshada, fasıllar kırmızı mürekkeple yazılmış olup fasılların açıklamasının ve bazı kısımların üzerine kırmızı çizgi çekilmiştir. A nüshasında istinsah sırasında kelime, satır atlamaları ve müstensih hatalarının görüldüğü 166 yer, bir yerde ise sayfa atlama bulunmaktadır. Bunun dışında sayfa atlama ve basma nüshada görülen teknik bir sıkıntı, yazmaya da yansımıştır. Bu manada A nüshasının 27a'sında, basma eserin 32b-33a'sı atlanarak 33b'den devam edilmiştir. Eserde yer alan atlamalar, hatalar her ne kadar eserin “*Sultanî nüshâ*” olduğu iddia edilse de⁸⁰, açıkça basmadan istinsah edildiğini göstermektedir. Nüshada görülen atlama, eksik veya yanlış yazmayla ilgili 166 müstensih hatasının bazılarının tabloda gösterilmesi uygun görülmüştür.

<u>Basma</u>	<u>6.4. Askeri Müze, Yazma Eserler Koleksiyonu, nr. 901-62</u>
dilîrân-ı meydân-ı irfâna	dilîrân-ı meydân-ı حرفه

⁷⁸ Askeri Müze Yazma Eserler Koleksiyonu, haz. İsmail Orman, İstanbul 2011, s. 80-81. A nüshasında sadece *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem* bulunmamaktadır. Yazmanın 41b-62a arasında, Avrupa'nın askeri ahvaline dair 8 fasıllık ayrı bir risale bulunmaktadır.

⁷⁹ Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, İstanbul 1995, s. 277.

⁸⁰ Askeri Müze Yazma Eserler Koleksiyonu, s. 81.

(vr. 2a)	(vr. 2a)
pâdişâhânelerinde gadr-ı ashâb-ı serr ü şûrdan (vr. 2a)	pâdişâhânelerinde gadr-ı ashâb-ı şûrdan (vr. 2a)
Sultân Mahmûd Hân bin Sultân Mustafa Hân bin Sultân Mehmed Hân veliyy-i ni‘amımız ve re’fetlü ve mürüvvetlü efendimiz (vr. 3a)	Sultân Mahmûd Hân bin Sultân Mustafa Hân bin Sultân Mehammed Hân veliyy-i ni‘amımız ve re’fetlü efendimiz (vr. 2b)
galebede göründüklerine dahi bâ‘is ü bâdî hâlât ve esbâb (vr. 3b)	galebede gönderdiklerine dahi bâ‘is ü bâdî hâlât ve esbâb (vr. 3a)
gayr-ı müstakil , belki medeniyyün bi’t-tab‘ olup (vr. 6a)	gayr-ı müstakbel , belki medeniyyün bi’t-tab‘ olup (vr. 4b)
bünyân-ı devlet ve binâ-yı cumhûr cem‘iyetleri dahi birbirlerine (vr. 6b)	bünyân-ı devlet-penah cumhûr cem‘iyetleri dahi birbirlerine (vr. 5b)
cümlesi bu on şahsın bu on şahsın tedbîrlerini kabûlde ittifâk etmiş olur (vr. 7a)	cümle bu on şahsın bu on şahsın tedbîrlerini kabûlde ittifâk etmiş olurlar (vr. 6a)
Bu uslûb üzere olan devlete "Dimukrasiya" dirler. (vr. 7a)	Bu uslûb üzerine olan devlete "Dimukrasiya" dirler. (vr. 6a)
nev‘-i beşerden tâ bu zamana gelince (vr. 8a)	nev‘ tâ bu zamana gelince (vr. 6b)
şiddet-i hücûm ve hamleyi def‘ (vr. 12b)	şiddet-i hücûm ve cümlevi def‘ (vr. 10a)
kuvvet-i kalblerine ve ittihâd u ittifâklarına (vr. 24b)	kuvvet-i kalblerine ve ittifâk u ittihâdlarına (vr. 20a)
kemâl-i dehşet târi olup ve niçesi mütehavyir ve müncemid ve (vr. 31b)	kemâl-i dehşet târi olup ve (vr. 26b)

cenge müte‘allık kânûnları, ekal mertebede (vr. 36b)	cenge müte‘allık kânûnları, evvel mertebede (vr. 29b)
--	---

6.5. Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, nr. 807 (= H Nüshası)

Serlevha ve başlık bulunmayan H nüshası 215x160’a 143x82 mm. ebadındadır. Nüshanın ilk sayfası (1b) 9, son sayfası (56b) 13, diğer sayfalar ise 15 satırdır. Nüshada bab, fasıl, tezyil gibi kısımların üzeri siyah mürekkeple çizilerek belirtilmiştir. İstinsah sırasında 41 yerde kelime, satır atlamaları ve müstensih hataları görülmektedir. Bununla birlikte istinsah sırasında atlanan 6 yer fark edilerek derkenara kaydedilmiştir. Bu manada H nüshasında 2b’de “memleketde”; 16b’de “müddetde”; 20b’de “ve siyâsiyye”; 38a’da “At kendüsin bilse, fâris-i âciz ve bî-rahme merkeb olmazdı”; 47a’da “ve ta‘allüm ve meşakk iderler. Ve çetelere ve sâ’ir iktizâ iden mahallere gönderirler” kısımlarının atlandığı fark edilerek derkenar edilmiştir. Nüshada görülen pek çok atlama ve yanlışlıktan bazıları tabloda gösterilmiştir:

<u>Basma</u>	<u>Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, nr.807 = H</u>
Usûlü’l-Hikem Fî Nizâmi’l-Ümem (vr. 1b)	--- (vr. 1b)
memleketde tekâsül ü tehâvün (vr. 2b)	مملكتده [derkenar: مملكتده] tekâsül ü tehâvün (vr. 2b)
neşe ve teceddüd ü tesevvüd (vr. 3a)	neşe ve teceddüd ve tesdîd (vr. 3b)
“Aristokrasiya” tesmiye iderler. “Kırasıya” lafzı (vr. 7a)	“Aristokrasiya” lafzı (vr. 8a)
kasd-ı pervâz ile iki kanadın açup (vr. 10a)	kasd-ı pervâz ile iki قنادوين açup (vr. 12a)
sefere azîmetlerinde esnâ-yı tarîkde (vr. 13a)	sefere hezîmetlerinde esnâ-yı tarîkde (vr. 15b)
kânûn ve kâ‘ide-i riyâsiye ve siyâsiyeleri ve (vr. 17b)	kânûn ve kâ‘ide-i riyâsiye ve (vr. 20b)

nâ'ire-i adâvet isti'âl bulup (vr. 38b)	nâ'ire-i adâvet istigâl bulup (vr. 45a)
teslîmini maslahat görürlerdi. (vr. 48b)	teslîmini maslahat görürlerdi. temme'l-kitâb ve sallâllahu alâ seyyidinâ Muhammedin ve alâ alii ve sahbihi, amîn. Temme. (vr. 56b)

6.6. Millet Kütüphanesi, Ali Emiri-Layihalar, nr. 84 (= AE Nüshası)

AE nüshasının ilk sayfası (1b) 12, son sayfası (34a) 10, diğer sayfaları ise 21 satırdır. Eser, 174x120'ye 125x70 mm. ebadında olup bez kapaklı, cetvelleri tezhipli ve kapağının üzerinde yaldızlı çiçekler bulunmaktadır. Eserde serlevha vardır, ancak basmalardaki gibi serlevhanın içerisine yerleştirilmiş bir başlık bulunmamaktadır. Buna mukabil nüshanın zahriye kısmında eserin adı sehven “*Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem*” olarak yazılmıştır. Nüshanın basmadan istinsah edildiğine dair herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. Ancak bu nüshada da istinsah sırasında yaklaşık 110 yerde atlama ve yanlışlık mevcuttur. Bab, fasıl gibi kısımların üzeri kırmızı mürekkeple çizilerek belirtilmiştir. Nüshanın 12b'sinde, üst kısmı kesilmiş olduğundan okunamayan ve sadece “خارج” kısmı görünen bir kelime de bulunmaktadır.

<u>Basma</u>	<u>Millet Kütüphanesi, Ali Emiri-Layihalar, nr. 84 (= AE Nüshası)</u>
ashâb-ı nısfet- nisâba (vr. 1b)	ashâb-ı nısfet بصابه (vr. 1b)
lerzân ve nâr-ı gam ü elem (vr. 2a)	lerzân ve elem (vr. 2a)
Sultân Mahmûd Hân bin Sultân Mustafa Hân bin Sultân Mehmed Hân veliyy-i ni'amımız (vr. 2a)	Sultân Mahmûd Hân veliyy-i ni'amımız (vr. 2b)
vegāya mâ'il olup eşkâl-i inâd ve intizâ'-ı urûk (vr. 5b)	vegāya mâ'il olup eşkâl-i intizâ'-ı urûk (vr. 4a)

müsâmahaya cevâz virenler lâ-mahâlete (vr. 8a)	müsâmahaya cevâz verdirenler lâ-mahâlete (vr. 6a)
zabt u rabtı hadd-i imkânda olmayup (vr. 13a)	zabt u rabtı hadd-i imkânda hadd-i imkânda olmayup (vr. 9b)
hüsn-i nizâm ve tertîb-i kavivvü'l- intizâm bulunmaya; bu cümle fâ'ide virmeyüp nizâm u intizâm (vr. 15a)	hüsn-i nizâm ve intizâm (vr. 11a)
kitâblarında, nizâm-ı hâllerine vâcib ve lâzım ahkâm-ı şer'iyeleri olmayup, nizâm-ı hâl-i devletleri (vr. 29b)	kitâblarında, nizâm-ı hâl-i devletleri (vr. 21a)
bir mahalle sefer eylediklerinde düşmana birkaç menzil karîb olduklarında konup göçmelerinde tertîb ü nizâma azîm ihtimâm iderler. Her bâr ki bir mahalle konarlar (vr. 30a)	bir mahalle konarlar (vr. 21b)
istimâ' olunmayup kevn ü fesâd âlemi halkı bunda herc ü merc olup sâhib-i hüner ve fesâd olanlar (vr. 38b)	istimâ' olunmayup kevn ü fesâd olanlar (vr. 27a)
lafz-ı nizâm mergüb olduğu gibi bu fenn-i garîb, nizâm-ı asker zâtında dahi mergüb ve (vr. 48a)	lafz-ı nizâm mergüb ve (vr. 33b)

6.7. Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa Kısım, nr. 292/M (= HP Nüshası)

HP nüshasının ilk sayfası (1b) 15, son sayfası (36b) 10, diğer sayfaları ise 23 satırdır ve 180x125'e 140x85 mm. ebadındadır. Eserde “*Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*” başlığı, besmele bulunmakta, ancak serlevha bulunmamaktadır. Bu nüshanın sonunda, baskının sonuna koyulan baskı tarihi, yeri ve müellifi gösteren kısım aynıyla eklenmiştir. Eserin incelenen yazma nüshaları içerisinde istinsah sırasında en az hatanın yapıldığı nüsha olduğu görülmüştür. Buna rağmen bu nüshada da kelimeler satır sonlarında uygunsuz bölünmüş, istinsah sırasında yanlış yazıldığı farkedilen kelimelerin üzeri karalanarak doğrusu yazılmış,

yaklaşık 51 yerde satır veya kelime atlamaları, yazım yanlışları tespit edilmiştir. Hatalar ve atlamalarla ilgili, örnek olması açısından, birkaç tanesi tabloda gösterilecektir:

<u>Basma</u>	<u>Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa Kısım, nr. 292/M (= HP Nüshası)</u>
mübâderet ve bir mecelle tesvîdine (vr. 4a)	mübâderet ve bir mahalle tesvîdine (vr. 3b)
fırak-ı millet efser-i devlet ile serfirâz (vr. 5b)	fırak-ı millet efser-i devlet ile "سرفرار" (vr. 4b)
pervaz gibi bir hey'et ile (vr. 9a)	pervaz gibi bir "کت" ile (vr. 7a)
bir bölük asker ma'yyetine muhassas (vr. 9b)	bir bölük asker ma'yyetine muhsûs (vr. 7b)
ricâl-i devletden âkıl ve müdebbir (vr. 9b)	ricâl-i devletden gâfil ve müdebbir (vr. 7b)
kaviyyü'l-kalb, sadâkat ve istikâmet-nişân, kavmi azizlerinden, erbâb-ı meşveretden bir niçelerini ma'yyetine (vr. 9b)	kaviyyü'l-kalb, sadâkat bir niçelerini ma'yyetine (vr. 7b)
tîr ü kemân ve cünne ve sâ'ir me'lûf (vr. 10b)	tîr ü kemân ve cebe ve sâ'ir me'lûf (vr. 8a)
mu'âmelâtlarında ihticâc idindikleri kütüb-i semâviye, ya'ni İncil ve Tevrat ve Zebur sandıkları kitâblarında (vr. 29b)	mu'âmelâtlarında ihticâc idindikleri kitâblarında (vr. 22a)
muktezâ-i hâl ve şân-ı ahâli-i İslâm'dır. Efrâd-ı ahâli-i İslâm, hilkat ve cibilliyet (vr. 29b)	muktezâ-i hâl ve şân-ı ahâli-i İslâm'dır. Efrâd-ı ahâli-i İslâm, Efrâd-ı ahâli-i İslâm hilkat ve cibilliyet (vr. 22a)
mehâmm-ı saltanat dahi hüsn-i nizâm, zabt u rabt ve siyâset ile sûret-i takvîyet ve kıyâm u devâm üzere metânîet bulup bâ-husûs hüsn-i nizâm-ı	mehâmm-ı saltanat dahi hüsn-i nizâm-ı asker ehemmi-mehâmmından (vr. 36a)

asker ehem-i mehâmmından (vr. 48a)	
---------------------------------------	--

7. Eserin Kaynakları ve Tesirleri

Eserle ilgili bugüne kadar yapılan çalışmalar, genellikle muhtevasıyla ilgilidir. Eserin kaynaklarına ve tesirlerine dair verilen bilgiler ise hem eksik, hem de dağınık halde bulunmaktadır. İbrahim Müteferrika'nın asıl amacı, Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya kaldığı problemlerin üstesinden gelmek için Avrupa'ya karşı ilgisiz olunmaması gerektiğini anlatmaktır. Müteferrika, gelenekten beslenerek “*Nizâm-ı Cedîd*” kavramının savunuculuğunu yaptığı eserinde, Osmanlı dünyasında ilk defa bazı kavramları, bazı hususları dile getirmiş; pek çok tespit ve teklifte bulunmuştur. Kavram, her ne kadar ilk defa İbrahim Müteferrika tarafından kullanılmadıysa da⁸¹, muhtevası açısından İbrahim Müteferrika'nın anlatımına has bir özellik taşımaktadır. Nitekim o, “*Nizâm-ı Cedîd*”in kabul görmesi için güçlü bir gelenekten yararlanma ihtiyacı hissetmiştir. Bu bakımdan onun geleneği yansıtan eserler içerisinde kimlerin fikirlerini, neden ön plana çıkardığı önem arz etmektedir.

7.1. Eserin Kaynakları

İbrahim Müteferrika eserinde, bazı kaynaklar kullandığını belirtmekte; ancak hiçbir isim zikretmemektedir. Bu manada, Patrona İsyanı'ndan sonra ortaya çıkan fitnenin eseri yazmasına sebep olduğunu belirten Müteferrika; “*gâh fenn-i muhâdârâta mürâca‘at ve kütüb-i tevârihe müsâra‘at birle*⁸²” eski milletlerin ve sultanların durumunu araştırdığını bildirmektedir. Bu eserleri araştırmasının sebebi ise, zuhûr eden fitnelerin nasıl def edildiğini anlamak ve aktarmaktır⁸³. İbrahim Müteferrika'nın gerek matbaada basmak üzere bulunduğu tercihler, gerekse terekesinde bulunan bazı siyasetnâme tarzındaki eserler bu türden eserlere ilgisi olduğunu göstermektedir⁸⁴. Dönemindeki sıkıntılarla ilgili geleneğe uygun kaynaklar

⁸¹ “*Nizâm-ı Cedîd*” kavramı, Sadrazam Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa zamanında (1689-1691) yapılan cizye düzenlemesi ve diğer bazı durumlar için de kullanılmışı (bk. Kemal Beydilli, “*Nizâm-ı Cedîd*”, *DİA*, XXXIII, 175).

⁸² *Metin*, vr. 2a.

⁸³ *Metin*, vr. 3a-3b.

⁸⁴ İbrahim Müteferrika'nın terekesinde bulunan *Ahlâk-ı Âlâi*, *Fusûl-i Hall ü 'Akd* adlı eserler bu cümledendir (bk. Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika*, s. 346-347).

tarayarak “*Kanun-ı Kadim’in Peşinde*⁸⁵” koşan Müteferrika, Avrupa’nın Osmanlı karşısında neden üstün duruma geldiğini anlamak için de çalışmalarda bulunduğunu ifade etmektedir. Bu manada “*lisân-ı Latin ile âşinâlık takrîbiyle ahd-i ba’îd ve zamân-ı medîd tavâif-i merkûmenin gâh târîh kitâbları ve gâh tertîb ve tanzîm-i askerlerini câmi’ devâvîn-i kânûnları ve gâh harb u kitâle müte’allık umûr-ı mehâmlarını hâvî mücelledâtları nazar ve mütâla’a*⁸⁶” ettiğini; bununla da yetinmeyerek bazı Avrupalı uzmanlardan bilgi aldığını bildirmektedir.

İbrahim Müteferrika’nın, her ne kadar isim zikretmese de, eserini yazarken etkisinde kaldığı ilk isimlerden biri, şüphesiz İbn Haldun’dur⁸⁷. İbn Haldun’un *Mukaddime*’si, henüz 1143’ta (1730-1731) Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi tarafından Türkçe’ye çevrilerek I. Mahmud’a sunulmuştu. Müteferrika’nın matbaada bastığı kitaplar arasında, İbn Haldun’un

⁸⁵ Mezkûr kavram, 16. ve 17. yüzyıl siyasetnâmelerini eserinde anlatan Mehmet Öz’ün çalışmasının adıdır (bk. Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadim’in Peşinde: Osmanlı’da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcular*, İstanbul 2015⁶).

⁸⁶ *Metin*, vr. 3b-4a.

⁸⁷ İbrahim Müteferrika’nın İbn Haldun’un görüşleriyle ilişkisi bazı çalışmalarda zikredilmiştir. Bu manada, ifade edilmesi gereken ilk çalışma Bilal Yurtoğlu’nundur. Yurtoğlu, meseleyi İbrahim Müteferrika’nın Na’îma’nın tarihini matbaasında basarken yazmış olduğu takdim yazısı bağlamında değerlendirmektedir (bk. *Katip Çelebi*, Ankara 2009, s. 66-78). Müteferrika’nın, eserinin birinci faslında İbn Haldun’un fikirlerinden etkilendiği Adil Şen tarafından da işaret edilmiş; ancak meselenin boyutları ve diğer fasıllardaki etkiler ele alınmamıştır (bk. *İbrahim Müteferrika ve Usûlü’l-Hikem*, s. 77). Muhammet Emin Ünal, İbn Haldun’un Osmanlı tarih yazımı ve siyasetnâme literatüründeki yerini ele alan çalışmasında, İbrahim Müteferrika’nın eserinde İbn Haldun’u kaynak olarak kullandığını ifade eder (*Osmanlı Tarih Yazımında Ve Siyâsetnâme Literatüründe İbn Haldun’cu Yaklaşımların Değerlendirilmesi*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s. 141-144). Bu manada Ünal, İbrahim Müteferrika’nın eserinden, İbn Haldun’dan mülhem olduğunu düşündüğü yerleri aktarır. Ancak ifade edilmelidir ki, çalışmada mesele yüzeysel olarak ele alınmış, Müteferrika’nın İbn Haldun’dan etkilendiği yerlerin boyutları tam olarak ortaya koyulamamıştır. Bununla birlikte, çalışmada bazı yanlış ve eksik bilgiler de bulunmaktadır. Bu manada, Müteferrika’nın Kâtib Çelebi’nin toplum sınıflandırmasını benimsediği bilgisi yanlıştır. Zira Kâtib Çelebi yapmış olduğu sınıflandırmada en önemli olanın ulema olduğunu; Müteferrika ise ashâb-ı seyf olduğunu kabul etmektedir (İbrahim Müteferrika ile Kâtib Çelebi’nin toplumsal sınıfları birbirinden farklı olarak değerlendirmesi hakkında bk. Bilal Yurtoğlu, *Katip Çelebi*, s. 63-66). Bir diğer yanlış ise İbrahim Müteferrika’nın devlet yönetim şekilleriyle ilgili anlattığı “Monarhiya”, “Aristokrasiya”, “Dimokrasiya” şekillerinin İbrahim Müteferrika’nın fikri olarak sunulmasıdır. Zira Müteferrika bu fikirleri, Kâtib Çelebi’nin *İrşâdü’l-Hayârâ* adlı eserinden aktarmıştır (devlet şekilleriyle ilgili Müteferrika’nın Kâtib Çelebi’den altıntı yapması hakkında bk. Bilal Yurtoğlu, *Katip Çelebi*, s. 75-77).

görüşlerini yakından bilen ve kullanan Kâtib Çelebi ve Na‘îma⁸⁸ gibi isimlerin eserleri de bulunmaktadır⁸⁹. Bu bakımdan onun İbn Haldun’un fikirlerinden haberdar olduğuna şüphe yoktur. Müteferrika’nın İbn Haldun’un fikirlerinden istifade ettiğini belki de ilk defa ifade eden Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi (1789-1848) olmuştur⁹⁰. Esad Efendi, İbrahim Müteferrika’nın eserinde geçen “*Hüsn-i tertîbden ve nizâm-ı mâ-hüve’l-merâmdan hâlî olan askerin netîce-i ahvâlî ve encâm u âkîbeti mücerred bahta ve ittifâka havâle olunup ve gâlib ve mağlûb olmak emr-i setk üzere olup bu husûs mutlak umûr-ı ittifâkiyeden addolunmağla (...)*”⁹¹ kısmında baht meselesine dikkat çekmektedir. Bu manada o, “*Usûlü’l-hikem sâhibinin bu mahalde baht dediği mukaddime-i İbn-i Haldûn’dan me’hûz olup, lâkin îzâh u tafsîlinde nef’-ı azîm olduğu derkâr olmağla Mukaddime’den ol mahallin dahi kalem-i Muharrir-i fakîr ile nakli tensîb olundu*” diyerek Müteferrika’nın İbn Haldun’un fikirlerinden yararlandığını ve baht konusunun öneminden dolayı ilgili kısmı İbn Haldun’dan tekrar aktaracağını bildirmektedir⁹².

Müteferrika, eserinin birinci bölümün ilk faslında, sultan ve meliklerin lüzumunu, halk arasında hâkimlerin gerekliliğini ele almış; bu bölümün kaynağından bahsederken de “*ba’zı kütüb-i ahlâk ve hikemde silk-i sûtûra keşîde kılındığı*”nı bildirmiştir⁹³. *Usûlü’l-Hikem*’in sultan ve meliklerin lüzumuna, halk arasında hâkimlerin gerekliliğine ayrılan ilk bölümünün birinci faslı⁹⁴, İbn Haldun’un meseleleri ele alış tarzıyla uyum içindedir. Bu minvalde İbn Haldun’un “*Efrâd-ı Beşerin Rub ‘-ı Meskûnda İctimâ‘ Üzere Sükûn u İkâmetleri*

⁸⁸ İbrahim Müteferrika, 1734’te bastığı *Na‘îma Tarihi*’ne yazdığı takdim yazısında da İbn Haldun’dan mülhem birlikte yaşama, devlete ve sultana olan ihtiyaca vurgu yapacaktır (bk. Bilal Yurtoğlu, *Katip Çelebi*, s. 66-78).

⁸⁹ İbn Haldun’un Osmanlı zihin dünyasındaki yerinin anlaşılması için ayrıca bk. Ejder Okumuş, *Osmanlı’nun Gözüyle İbn Haldun*, İstanbul 2008.

⁹⁰ Esad Efendi’nin İbrahim Müteferrika’nın eseriyle ilişkisi, eserin tesirleri kısmında ayrıntılı olarak değerlendirilecektir.

⁹¹ *Metin*, vr. 15b-16a.

⁹² Esad Efendi’nin bu ifadeleri ve İbn Haldun’un eserinden tekrar aktarmayı uygun gördüğü kısım için bk. Talip Ayar, *Sahhâflar Şeyhi-zâde Mehmed Es‘ad Efendi’nin “Üss-i Zafer” Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2005, s. 94-96.

⁹³ *Metin*, vr. 5a.

⁹⁴ Birinci fasıl için bk. *Metin*, vr. 6a-7a.

*Zarûrî Olmak Beyâdındadır*⁹⁵, başlığı altında ele aldığı konular, İbrahim Müteferrika tarafından özetlenerek kullanılmıştır

İbrahim Müteferrika'nın İbn Haldun'un eserinden etkilendiği başka kısımlar da bulunmaktadır. İbrahim Müteferrika, eserinin birinci bölümün üçüncü faslında kaynak zikretmeden devletlerin insanların hukukunu koruyup nizam sağlaması için orduya ihtiyaç duyduğu üzerinde durmaktadır. Bu kısımda aktardığı, insanların aç gözlü olması ve diğer insanların çıkarlarına göz dikmesi, hâkimlerin de yaratılışlarında bu aç gözlülüğün bulunması, bunun için de devletin korunması için savaştan anlayan bir grup insanın belirlenmesi ve çağın şartlarına göre eğitim verilmesi gerektiği fikri⁹⁶, genel olarak İbn Haldun'un fikirleriyle örtüşmektedir⁹⁷.

Müteferrika, eserinin dördüncü faslında savaşların sebeplerine değinmekte, burada da kaynak zikretmeden İbn Haldun'un eserinin muhtelif yerlerinde geçen fikirlerden faydalanmaktadır. Bu manada Müteferrika savaşın sebepleri konusunda bazı devletlerin dünya menfaatleri için diğerlerine saldırdığı; Müslümanların ise Allah yolunda gaza ve cihatla görevlendirildikleri vurgulanmaktadır⁹⁸. İbrahim Müteferrika, Avrupalıların askerî alanda yapmış oldukları yenilikleri ve savaş usûllerini anlattığı üçüncü bölümde de İbn Haldun'un fikirlerinden istifade etmiştir. Bu manada; Müslümanlardaki gaza ve cihat düşüncesinin önemini vurgulayan Müteferrika, küffarın inanişinde gaza ve cihat gibi yüce bir inanişin olmadığını vurgulamaktadır. Bu düşünce, İbn Haldun'un eserinde “*Da ‘vâ-yı Dîn ü Millet İle Zuhûr Eden Mülk ü Devlet, Satvet ü Şevkette ve Vüs‘at-i Memlekette Sâir Devletlere Gâlib Olduğu Beyânındadır*” başlığı altında ele alınmaktadır⁹⁹. Misallerden de anlaşıldığı üzere, İbrahim Müteferrika'nın isim zikretmeden kullandığı kaynaklardan biri İbn Haldun'dur. Genel olarak ifade etmek gerirse; İbrahim Müteferrika'nın eserinde anlattığı, insanların birlikte yaşamalarının zorunlu olduğu; birlikte yaşamanın ortaya çıkardığı sıkıntılar; sıkıntıların aşılması ve insanların hukukunun korunması için devlete ve hükümdara ihtiyaç

⁹⁵ İbn Haldun, *Mukaddime: Osmanlı Tercümesi*, I, çev. Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi, haz. Yavuz Yıldırım-Sami Erdem-Halit Özkan-M. Cüneyy Kaya, İstanbul 2008, s. 87-91. Tercüme, dönemin dilini de yansıtmıştırdan dolayı bundan sonra mezkûr esere atıf yapılacaktır.

⁹⁶ Üçüncü fasıl için bk. *Metin*, vr. 7a-8a.

⁹⁷ İbn Haldun, *Mukaddime: Osmanlı Tercümesi*, I, 89.

⁹⁸ Dördüncü fasıl için bk. *Metin*, vr. 8a-8b. Bu düşüncenin İbn Haldun'un *Mukaddime*'sindeki izahı için bk. *Mukaddime: Osmanlı Tercümesi*, I, 134.

⁹⁹ İbn Haldun, *Mukaddime: Osmanlı Tercümesi*, I, 312.

olduğu; Devletler arasındaki savaşların nedenleri; Savaşın nizamı bozmaması için bir orduya ihtiyaç duyulması gibi konular İbn Haldun'dan yapılan özetten ibarettir. Yapılan bu özet önemli ve anlamlı kılan ise, Nizam-ı Cedid'in faydalarının anlatılması için bir araç olarak kullanılmasıdır.

İbrahim Müteferrika'nın, her ne kadar isim zikretmese de, eserini yazarken etkisinde kaldığı ve eserinde pek çok kez alıntılar yaptığı diğer bir isim Kâtib Çelebi'dir. Bu minvalde, İbrahim Müteferrika'nın eserinin giriş kısmı, Kâtib Çelebi'nin *Düstûrû'l-Amel li Islâhi'l-halel* adlı eserinin ilgili kısmıyla benzerlik arz eder. Her iki eser arasındaki benzerlikler şöyle gösterilebilir:

Kâtib Çelebi, <i>Düstûrû'l-Amel li Islâhi'l-halel</i>	İBRAHİM MÜTEFERRİKA, <i>USÛLÜ'L-HİKEM FÎ NİZÂMÎ'L ÜMEM</i>
[1b] Bismillahirrahmenirrahim Hamd ü senâ ol mâlikü'l-mülk-i takaddes ve teâlîye sezâdır ki, tedbîr-i nizâm-ı âlem irâdet-i aliyyesine menut ve tesviye-i umûr-ı benî-Âdem, meşiyet-i ezeliyyesine mevkûf ve merbutdur. Ve salât ü selâm ol hayrû'l-enam cenâbına ki, edviye-i siyâset-i şer'îyyesi ıslâh-ı mizâc-ı mülk ü devlete kâfi ve ta'dil-i kuvvâ-yı dîn ü millete vâfidir¹⁰⁰.	Bismi'llâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm ve bihi nesta'în. Hamd ü senâ ve şükr-i bî-intihâ ol Mâlikü'l-Mülk ve'l-Melekût, Sâhibü'l-Kibriyâ ve'l-Ceberût Takaddes ve Te'âlâ dergâhına şâyândır ki, tedbîr-i nizâm-ı âlem ve tanzîm-i umûr-ı benî-âdem ânın irâdet-i aliyyesine menût ve ta'dîl ve tesviye-i ahvâl-i ümem meşiyet-i ezeliyyesine mevkûf ve merbûtdur. Ve dürûd-ı bî-pâyân ol peygamber-i ahir-zaman devlet-penâh-ı ehl-i imân cenâbına şâyestedir ki kânûn-ı siyâset-i şer'-i mübîni ıslâh, mizâc-ı devlete sened-kâfi-i tıbb-ı nebevîsi olan sünen-i seniyyesi tashîh-i kuvvâ-yı kavâ'id-i dîn ve millete devâ-yı vâfidir¹⁰¹.

¹⁰⁰ Kâtib Çelebi'nin eserinin neşrinde ilgili kısım için bk. *Düstûrû'l-Amel li Islâhi'l-halel*, haz. Ensar Köse, İstanbul 2016, s. 133.

¹⁰¹ *Metin*, vr. 1a.

Kâtib Çelebi, <i>Düstûrü'l-Amel li Islâhi'l-halel</i>	İBRAHİM MÜTEFERRİKA, <i>USÛLÜ'L-HİKEM FÎ NİZÂMÎ'L ÜMEM</i>
(...) târih-i hicret-i aliyye-i ekmelü't-tahiyye bin altmış üç senesine irüp, devlet-i rûz-efzûn-i Osmâniye üç yüz altmış dördünci sâle bâliğ oldu. Ber-mûcib-i âdet-i ilâhiyye ve muktezâ-yı tabî'at-ı temeddün ve ictimâ'-i beşeriyye, bu Devlet-i Aliyye mizâcında alâim-i inhirâf ve tabî'at ve kuvâsında âsâr-ı ihtilâf görünmekle, (...) ¹⁰²."	(...) târih-i hicret-i nebeviyye-i aleyhi ekmelü't-tahiyye bin yüz kırk üç sâle ve sâl-ı matla'-ı âfîtâb-ı devlet-i rûz-ı efzûn-ı Osmânî dört yüz kırk dörde bâliğ oldukda (...) ber-mûceb-i âdet-i ilahiyye ve muktezâ-yı tabî'at-ı kevniyye ve iktizâ-yı temeddün-i beşeriyye nizâm-ı âlemde halel ve intizâm ahvâl-i benî-âdemde zülül zuhûrî mukarrer olup bu Devlet-i Aliyye mizâcında alâyim-i inhirâf ve tabî'at ve kuvâsında âsâr-ı inkılâb ve illet-i za'af tareyân eylemek ihtimâli teşvişi ve endîşesiyle mütelevvin ve ahvâl-i enâmda mugâyeret ve tebayı'-ı nâsda fesâda meyl ü rağbet gâlib görünmekle (...) ¹⁰³

İbrahim Müteferrika, eserinin birinci bölümünün ikinci faslında kaynak zikretmeden devlet kaidelerinin tesisinde Eflatun, Aristoteles ve Demokritos'un fikirlerini ele almaktadır¹⁰⁴. Müteferrika, her ne kadar kaynak zikretmese de bu faslı Kâtib Çelebi'nin *İrşâdü'l-Hayârâ ila Târîhi'l-Yûnân ve'r-Rûm ve'n-Nasârâ* adlı eserinden aktarmıştır¹⁰⁵. Fasılın başında kullanmış olduğu "*Zamîr-i münîr-i râviyân-ı ahbâr ve nakılân-ı havâdis ve âsâra rûşen ü âşikârdır ki*" cümlesi de Kâtib Çelebi'nin mezkûr eserinin girişinden alınarak aynıyla kullanılmıştır¹⁰⁶. Eserinin üçüncü bölümünü Avrupalıların askerî alanda yapmış oldukları yeniliklere ve savaş usûllerine ayıran İbrahim Müteferrika, hikaye başlığı altında Hıta

¹⁰² Kâtib Çelebi'nin eserinin neşrinde ilgili kısım için bk. *Düstûrü'l-Amel li Islâhi'l-halel*, haz. Ensar Köse, s. 133-134.

¹⁰³ *Metin*, vr. 1a-2b.

¹⁰⁴ İkinci fasıl için bk. *Metin*, vr. 6a-7a.

¹⁰⁵ Bilal Yurtoğlu, *Katip Çelebi*, s. 75-78.

¹⁰⁶ Cümlelerin geçtiği yer için bk. Abdullah Fatih Gemi, *Kâtib Çelebi'nin İrşâdü'l-Hayara İle Ali Ufki Bey'in Turcarum Litagia Eserlerinin Tahlili ve Metni*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013, s. 56.

askerinin ahvali hakkında bilgi vermektedir¹⁰⁷. Bu kısım Kâtib Çelebi'nin *Cihannüma* adlı eserinden alınmıştır¹⁰⁸. Müteferrika, eserinin ikinci bölümünü coğrafya ilminin faydalarına ayırmış, bu kısımda da büyük oranda Kâtib Çelebi'nin fikirlerinden faydalanmıştır¹⁰⁹. Müteferrika'nın Kâtib Çelebi'den yararlandığı diğer bir kısım, coğrafyacıların dünyayı Avrupa, Asya, Afrika ve Amerika diye taksim ettikleri; Avrupalıların Amerika'yı keşifleri ve dünyanın her yerine dağılarak çok faydalar sağladıkları; Müslümanların ise yaşanan gelişmelere kayıtsız kalmalarından zarara uğradıklarını anlattığı kısımdır¹¹⁰. Zira Müteferrika'nın anlattığı bu kısım, Kâtib Çelebi'nin *İrşâdü'l-Hayârâ* adlı eserinde aynıyla anlatılmaktadır¹¹¹.

İbrahim Müteferrika, Avrupa'nın ordu düzenine dair verdiği bilgilerle ilgili gerek Latince kitapları incelediği gerekse bazı uzmanlarla görüşüğünü bildirmektedir. Müteferrika'nın isim vermeden işaret ettiği bu kaynakların neler olabileceğine dair muhtelif görüşler ileri sürülmüştür. Faik Reşit Unat'ın "*Ahmed III. Devrine Ait Bir Islahat Takriri: Muhayyel Bir Mülâkatın Zabıtları*" başlığı ile neşrettiği Lâyiha'nın İbrahim Müteferrika'ya kaynak olduğu veya bizzat kendi kaleminden çıkmış olabileceği üzerinde durulmuştur. Nitekim, Lâyiha'da geçen bazı kavram ve tamlamalar; "*Su'âl-i Osmanî*", "*Cevâb-ı Nasrânî*" başlıklarıyla Osmanlı ordusunun eksikliklerinin ve Avrupa'nın geliştirdikleri savaş usûllerinin ele alınış tarzı *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmî'l-Ümem* ile uyum içerisindedir¹¹². Bu manada, İbrahim Müteferrika, Avrupalıların geliştirdikleri askeri usûlleri aktarırken "*leşker-i küffârdan niçe niçe zâbitân ve ser-kârde olan a'yân ve ahvâl-i asker ile âşina erbâb-ı mahâret ile görüşülüp müdâra ve nevâziş-hâtırları tarîkine sülûkile müzâkere ve muvâza'a üzere mu'âmele birle, bu sırra vukûfda ve bu hikmete ittulâ'da ihtimâm-ı tam kılınup*"¹¹³, diyerek Lâyihâdaki gibi bir diyaloga atıf yapması, Lâyiha'nın onun kaleminden çıktığını güçlendirecek hususlardan biridir. Lâyiha'daki bazı hususlara, kendi kaleminden çıkmış dahi

¹⁰⁷ *Metin*, vr. 30a-30b.

¹⁰⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Bilal Yurtoğlu, *Katip Çelebi*, s. 67-68.

¹⁰⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Bilal Yurtoğlu, *Katip Çelebi*, s. 68-72.

¹¹⁰ *Metin*, vr. 16a-18b.

¹¹¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Bilal Yurtoğlu, *Katip Çelebi*, s. 72-74.

¹¹² Faik Reşit Unat, "Ahmet III. Devrine Ait Bir Islahat Takriri Muhayyel Bir Mülâkatın Zabıtları", s. 107-121; Fikret Sarıcaoglu-Coşkun Yılmaz, *Müteferrika: Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası*, s.111-112. Rus tarihçi A. V. Vital da lâyihanın Müteferrika'ya ait olduğunu ileri sürmektedir (bk. Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika*, s. 109.

¹¹³ *Metin*, vr. 28b.

olsa, *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Ümem*'de de vurgu yapılmaktadır. Lâyiha'da, Osmanlı ordusunun neden geri kaldığı sorusunu cevaplayan “Nasranî”nin fikirleri, İbrahim Müteferrika tarafından da tekrarlanacaktır. Bu manada, Osmanlı ordusunun güçlü olduğu dönemin özelliklerini değerlendirdikten sonra “*Nemçe düşmeni her seferde bu zehrabeleri tecerru ederek ve şaşaaı savarımı ateşbarı osmanî kendülere göz açdırmadığını görerek hamlei ûlâda münhezim olacakların bilüp ruberu mukateleden me'yus olup tabur ihdas etmeleriyle top ve tüfenk istimaline mümareset ile mukavemete başladılar. Maahaza evailde düşmenin bu mertebe nizamı ve istimali edevatı harbde mehareti tâmu yoğidi. Temadii eyamı iltiham ile talim ve teallüm ederek askeri nizam ve devleti kuvveti tam buldu*” diyerek Avrupa'daki yeni usûlün temellerine değinmektedir. Bilâhare, Osmanlı'nın yaşanan bu gelişmeleri takip etmediğinden geri kaldığı; buna mukabil “*Nemçe*”linin de sürekli askerlerine nizam vermeye devam ettiği; ordudan firarın önlenmesi için her ortanın elbiselerinin birbirinden farklı olduğu; askerlerin aynı anda hareket edebilmeleri için kullanılan tüfeklerin her bakımdan birbiriyle denk olması gerektiği; savaş sırasında alayların saflara ayrıldığı ve tüfek atışlarına ara verilmemek için bir saf aynı anda ateş ettikten sonra yerini arkadaki safa bıraktığı gibi daha nice bilgiler verilmektedir¹¹⁴. Meseleler, *Usûlü'l-Hikem*'de de aynı şekilde ele alınmaktadır¹¹⁵.

İbrahim Müteferrika'nın Avrupa'nın ordu nizamına dair verdiği bilgilerin kaynağı olarak düşünülen bir diğer eser de Avusturya başkomutanı Raimondo Montecuccoli'nin 1664'te yazdığı *Commentarii Bellici* adlı İtalyanca eseridir. Orduların düzeni, savaş usûlleri gibi konuları anlatan kitap, 1718'de Latince olarak basılmıştır. I. Mahmud (1730-1754) döneminde Türkçe'ye *Fünûnü'l-Harb* adıyla kazandırılan bu kitabı, İbrahim Müteferrika'nın tercüme etmiş olabileceği üzerinde durulmaktadır¹¹⁶. Eser, İbrahim Müteferrika tarafından tercüme edilmemiş olsa bile, *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*'de bu eserin bir özeti yapılmıştır. Bu manada, bazı misaller verilmeye çalışılacaktır. *Fünûnü'l-Harb*'de “Kâ'ide-i

¹¹⁴ Faik Reşit Unat, “Ahmet III. Devrine Ait Bir Islahat Takriri Muhayyel Bir Mülâkatın Zabıtları”, s. 111-117.

¹¹⁵ Lâyiha'da geçen şeyler, İbrahim Müteferrika'nın eserinin üçüncü bölümünde ele alınmaktadır (bk. *Metin*, vr. 27b-40a).

¹¹⁶ Niyazi Berkes, Raimondo Monte Coccoli'nin eserinin İbrahim Müteferrika tarafından çevrildiği görüşündedir. Ayrıca o, eserin Müteferrika tarafından çevrilmiş olamayacağını iddia eden A. Adnan Adıvar'a da cevap vermekte; eserin içeriğine, İbrahim Müteferrika'nın eseri nasıl tanımlayabileceğine dair de bilgiler vermektedir (bk. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 54-55, 69-70). Eserin yurtiçinde ve yurtdışındaki muhtelif nüshaları için bk. *Askerlik Literatürü Tarihi*, II, 760-765.

Tertîb-i Ceyş alâ-tarîku'l-Kudemâ” başlığı altında eski orduların düzenine dair verilen bilgiler¹¹⁷; askerin alaylar şeklinde tertip edilmesi ve bu alayların düşman karşısında saflara ayrılması hakkında verilen bilgiler¹¹⁸; Avrupalıların savaş usûllerine dair getirdiği yeniliklere dair verilen bilgiler¹¹⁹; Eski milletlerin balta, sapan, kalkan, ok-yay, kılıç gibi aletlerle savaştıkları, barutun yayılmasıyla birlikte savaşlarda ateşli silahların önem kazanması hakkında verilen bilgiler¹²⁰; Savaşlarda önem kazanan ateşli silahların Avrupalılarca daha kullanışlı hale getirilmesi hakkında verilen bilgiler¹²¹; askerin talim ve tertibi hakkında verilen bilgiler¹²²; orduda zâbitlerin sayısının fazla olmasının nizamı sağlama konusunda önemli olduğu hakkında verilen bilgiler¹²³; tüfekli asker alaylarının düşman karşısında, atış sürekliliği sağlamak amacıyla altı saf şeklinde tertip edilmesi hakkında verilen bilgiler¹²⁴; düşmanın nizamı ve gücüne dair bilgi sahibi olunmasının önemi hakkında verilen bilgiler¹²⁵ *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*'de kullanılmıştır. *Fünûnü'l-Harb*'de geçen “*Efrâd-ı beşer nev-hadîs ve nev-zuhûr tavr u tarza mâ'il olup elbisede nev-zuhûr ve nev-tarz kisveler peydâ ve fûnûn-ı sanâ'ide taze vü cedîd fennler ihtirâ' ve inşâ birle tavr u tarz-ı kadîmi ibtâl*”¹²⁶ ettikleri bilgisi, İbrahim Müteferrika tarafından sıkça tekrarlanacaktır. *Fünûnü'l Harb*, anlatılan konuya göre pek çok çizimin yer aldığı bir eserdir. Raimondo Montecuccoli'nin asker saflarıyla ilgili vermiş olduğu bazı bilgiler ve çizimler, Müteferrika tarafından “*Kânûn-ı Sefer-i Leşker-i Nasârâ*”¹²⁷ ve “*Sûret-i Harb ü Kıtâl-i Nasârâ*”¹²⁸ başlıkları altında, neredeyse aynı cümlelerle tekrarlanmaktadır. Bu manada *Fünûnü'l-Harb*'de asker nizamıyla ilgili geçen şu satırlar son derece önemlidir: “*Efrenc askeri alaylarda ve cenklerde ceste ceste olup gûyâ kavâ'id-i hendesiyye üzere tarh olunmuş cedâvil üzere saf saf olup dururlar ve piyâdegândan tüfenkciyâna ve mızrakciyâna cesteleri mu'tâdları üzere altışar saf olurlar. Her bir safda*

¹¹⁷ Fransa Milli Kütüphanesi, Yazma Eserler Bölümü, Türkçe Kısmı (=FMK, TY), nr. 226, vr. 5a-6a.

¹¹⁸ FMK, TY, nr. 226, vr. 6b-7a.

¹¹⁹ FMK, TY, nr. 226, vr. 12a-12b.

¹²⁰ FMK, TY, nr. 226, vr. 12b-15a.

¹²¹ FMK, TY, nr. 226, vr. 15b-16a.

¹²² FMK, TY, nr. 226, vr. 18b-19b.

¹²³ FMK, TY, nr. 226, vr. 21a-21b.

¹²⁴ FMK, TY, nr. 226, vr. 25b-26a.

¹²⁵ FMK, TY, nr. 226, vr. 63b-64a.

¹²⁵ Metin, vr. 43b.

¹²⁶ FMK, TY, nr. 226, vr. 89a-89b.

¹²⁷ Metin, vr. 42a-43a.

¹²⁸ Metin, vr. 43a-44b.

tülen sekiz nefer cenkci durur ve arzen ya'ni müte'âkiben ve mütevâliyen katar misâli birbirinin ardınca altışar nefer durmuş olur. Evvelki saf ricâli tüfenklerin atdıka diz çöküp ikinci saf tüfenklerin atarlar. Kezâ-fe-kezâ nevbetlerin gözedüp lâ-yenkati' ateş saçarlar ve tüfenk gürüldüsü ve ateş duhânî barutu birbirine peyveste idüp kat'a fâsıla virmezler ve şekilde olduğu üzere hasmın şiddet ve sür'at ile hücûmuna hâ'il ve mâni' hâciz olmak için asker cesteleri önlerine birbirine merbut çarh-ı felekler tertîb iderler¹²⁹ (EK V). Ayrıca ordudaki alaylardan bahsederken ikinci alayın *Usûlü'l-Hikem*'deki gibi "dîb alay" şeklinde isimlendirilmesi¹³⁰; asker saflarıyla ilgili bilgi verilirken "*Kartal kanadı*" gibi sağa sola açıldıkları bilgisinin *Usûlü'l-Hikem*'de "*rekmen odaları kuş kanadı gibi açılup*"¹³¹ şeklinde geçmesi¹³²; *Fünûnü'l-Harb*'de geçen "*ba'zısına zor ve kuvvet sebebiyle gâlib ve her âyine gâlib mağlûbı ribka-ı itâ'ate çekmeğe tâlib*"¹³³ cümlesinin aynıyla *Usûlü'l-Hikem*'de kullanılması¹³⁴ İbrahim Müteferrika'nın mezkûr eserden istifade ettiğinin göstergelerindendir.

7.1. Eserin Tesirleri

Nizâm-ı Cedîd kavramının muhteva açısından ilk defa ele alınıp Osmanlı ordusunun sıkıntılarına dikkat çekildiği *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*, sık sık kullanılan bir eser olmuştur. Nitekim, Nizâm-ı Cedîd lâyhaları incelendiğinde, yer yer eserin etkileri görülmektedir. Bu manada bir misal vermek gerekirse, Reisülküttâb Abdullah Birrî Efendi, sunmuş olduğu lâyhada Nizâm-ı Cedîd'in faydaları üzerinde durmaktadır. Müslümanların kefereyi taklit etmesinin doğru olmadığını savunanlara karşı zamanında Osmanlı'nın donanması olmadığı, Efrenc taifesinin taklid edilmesiyle bu alanda gelişme sağlandığı bilgisini vermektedir. Hatta o, kendi zamanlarında tersanede kullanılan kavramların çocuğunun "Frenk ta'bîâtı" olduğunu savunmaktadır¹³⁵. Nizâm-ı Cedîd'in savunulması için anlatılan bu anektod, daha önce İbrahim Müteferrika tarafından da dile getirilmiştir¹³⁶.

¹²⁹ FMK, TY, nr. 226, vr. 48a.

¹³⁰ FMK, TY, nr. 226, vr. 6a.

¹³¹ Metin, vr. 43b.

¹³² FMK, TY, nr. 226, vr. 6a.

¹³³ FMK, TY, nr. 226, vr. 81b.

¹³⁴ Metin, vr. 5a.

¹³⁵ Ahmet Öğreten, *Nizâm-ı Cedîde Dâir Askerî Lâyhalar*, Ankara 2014, s.169-170.

¹³⁶ Metin, vr. 46a-46b.

Ahmed Vâsîf Efendi de İbrahim Müteferrika'nın eserinden yararlanmışır. Literatürde "*Koca Sekbanbaşı Risâlesi*" adıyla bilinen *Hülâsatü'l-Kelâm fî Reddi'l-Avâm*¹³⁷ adlı eserin bazı yerleri, İbrahim Müteferrika'nın önerileriyle büyük oranda örtüşmektedir. Nitekim, Ahmed Vâsîf Efendi'nin şahit olduğu olaylar ayrı tutulacak olursa, asker-i atîk ve asker-i cedîdi karşılaştırdığı kısımda bu benzerlikleri görmek mümkündür. Halkın devlet işleriyle ilgili cahilce ileri geri konuştuklarından şikayet eden müellif, eseri yazma amacının bu insanlara cevap vermek olduğunu ifade etmektedir¹³⁸. Ancak eserin tamamı incelendiğinde ise Nizâm-ı Cedîd kapsamında gerçekleştirilen şeylerin hararetle savunulduğu görülmektedir. Risalede, İbrahim Müteferrika'nın eserinden sadece iki yerde bahsedilmektedir¹³⁹. Buna mukabil, İbrahim Müteferrika'nın eserinden faydalanan yerlerde isim veya eser zikredilmemiştir¹⁴⁰. İki eser arasında birbirine benzeyen bölümlerin bir kısmı şu misallerle ortaya koyulmuştur:

<u>İBRAHİM MÜTEFERRİKA, USÛLÜ'L-HİKEM FÎ NİZÂMÎ'L ÜMEM</u>	<u>Koca Sekbanbaşı Risâlesi, Hülâsatü'l-Kelâm fî Reddi'l-Avâm</u>
Temhîd-i sinîn-i sâlifede top ve tüfenk, hunpara millet-i Nasârâ'da killet üzere olup kıtâl ü cidâl, seyf ü şemşîr-i hûn-rîze havâle, şemşîr-bâzlıkda ise milel-i İslâm cümleye gâlib olup bu fende kuvvet-i kâhire ve kudret-i bâhire-i İslâmiye'yi tamamen rûy-ı arzda mütemekkin milel-i Nasârâ müşâhede idüp, havf u hirâsa düşdüler. Ve bu gamm u elemnden niçe zamân hayrân ve ser-gerdân ilâcında her cânibe devân ve def'i tedârikinde her tarafa pûyân sarf-ı makdûrlar kıldılar. Evvelen, top ve tüfenk ve sâ'ir ateşin edevâtı kemâle ırgürmek tedbîrine teşebbüs, ba'dehu asker-i İslâm'ın ve bâ-husûs asâkir-i	Devlet-i Aliyye askerinin bu nizâm ve intizâm üzere olduğuna cümle krallar hased edip gâyet muhtarib olmalarıyla hemân birbirleri ile haberleşip kâr-güzâr hükemâ-sîret âdemlerle bir mahall-i mahsûsada istişâre ettirdiler; dediler ki: "Osmanlı pâdişâhı kendi askerine kavî nizâm verip iskân olunmaları için ocak yaptı ve askerinin başını bağladı. Şimden sonra böyle muntazam askere karşı durmak muhâldir ve İslâm askeri şecî ve dilîr olmakla dalkılıçları içimize girip işimizi tamâm ediyor ve "Cengde fevt olan şehâdetle cennete giriyor!" itikâdıyla gayûrâne cenge giriyorlar.

¹³⁷ Eserin müellifi hususundaki tartışmalar için bk. Kemal Beydilli, "Sekanbaşı Risalesi'nin Müellifi Hakkında", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, XII, (2005), s. 221-224.

¹³⁸ *Koca Sekbanbaşı Risâlesi, Avâmın Düşüncelerinin Reddedilmesi, Hülâsatü'l-Kelâm fî Reddi'l-Avâm*, haz. Abdullah Uçman, İstanbul 2017, s. 86-88.

¹³⁹ *Koca Sekbanbaşı Risâlesi*, s. 122, 126.

¹⁴⁰ *Koca Sekbanbaşı Risâlesi*'nin İbrahim Müteferrika'nın eseri ve Raimondo Monte Coccoli'nin eseriyle benzerliği Niyazi Berkes tarafından da dile getirilmiştir (bk. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 127).

Osmaniye'nin şiddet ve mehâbet üzere olan hamle vü hücumlarına tâkat getüremeyüp bu kazâ-yı mübreme hâ'il olur bir tarîk bulmakda meşveretler ve bî-hadd hasr-ı re'y ü tedbîrler kıldılar. Âkıbet sa'y u kûşîşleri ve kazâyâ-yı ittifâkiyeleri bu netîceyi muntâc oldu ki top ve tüfenk ve umûr-ı cebehâneleri kemâl buldukdan sonra leşker-i menhûsları dahi bir nizâm-ı tam ve tertîb-i kaviyyü'l-erkânıyla müretteb ve muntazam ola ki, leşker tâ'ifesi ölüm havfını endişeye ve firâr tarîklerin fikr ü mülâhazaya mecâl bulamayup, hâh u nâ-hâh cenge kıyâm u ikdâm ile lâ-mehâleten mecbûr olalar. Ba'dehu esnâ-yı mukâbeledede cenge müteheyi sufûfları bir nizâm-ı mü'ekkedü'l-esâs ile müstahkem ola ki, asâkir-i İslâm'ın ra'd-ı mehîb ve berk-i hâtif gibi şiddet ve heybet üzere mu'tâd hamlelerine ol tertîb-i hâ'il ve hücumlarının def' u ref'ini, ol nizâm-ı zâmmın ve rehîn ola ve bu umûrda cidd ü ihtimâmları bir rütbeye vardı ki, nizâm ve tertîb-i asker ahvâli fî-mâ-beynehum, bir müstakil ilme ifrâğ olunup bu bâbda kütüb tedvîn olundu¹⁴¹.	Eğer şimden sonra bizler dahi kendimize bir râbıta vermezsek bütün Frengistan'ı Osmanlı zabt edip cümlemizi haraca keseceklerdir. İş budur ki, Osmanlı askerini içimize sokmamak tarîkına bakalım!" deyu meşveretlerine karar verdiler. Âkıbetü'l-emr hakîmâne ve âkılâne tedbîr ve tefekkür ederek hemân sür'atle top atmak ve tüfenk kullanmak ve bunlar emsâli günâgûn sanâyî-i cedîde-i harbiyye ihdâs ettiler. Ve askerlerinin devam ve sebâtı için her on adama bir baş ta'yîni ile askerlerinin cümlesini alıştan-verişten men' ve bütün gün ceng ü cidâl ta'limini kendilere şîâr edindiler ve bir tarikle kendilere fûrce bulunmayacak dereceye getirdiler. Vâkıâ san'at-ı merkûm ihdâsından sonra vukû bulan seferlerde küffâr içine merâm üzere kılıç düşemeyip perîşâniyyet ekser-i zamânda Osmanlı tarafında görölmeğe başladığı tevârih-i âşinâyâ ma'lûmdur¹⁴².
---	---

Ahmed Vâsıf Efendi, yazmış olduğu yukarıdaki bölümü, atıf yapmadan İbrahim Müteferrika'dan özetledikten sonra konuyu İbrahim Müteferrika'ya getirmektedir. Bu minvalde "*Sultan Mahmud Hân-ı Evvel Hazretleri, "Küffârın ekser-i zamânda galebesine ve ehl-i İslâm'ın mağlûbiyetine sebep nedir?" deyu suâl tahtında gâlibiyyete vesîle olacak tarîkı aramakla, Usûlü'l-hikem fî Nizâmi'l-ümem isminde bir risâle te'lîf ve arz olunup muvâfık-ı tab'-ı hümayûn-ı mülûkâneleri olmakla tab' ve neşr olunmuştur*" diyerek risalede yazılanların uygulanmasına fırsat kalmadan Sultan'ın vefat ettiği bilgisini vermektedir. Ardından her şeyin

¹⁴¹ Metin, vr. 27b-28a.

¹⁴² Koca Sekbanbaşı Risâlesi, haz. Abdullah Uçman, s. 118.

bir vakti olduğunu belirterek 1206'da (1791/1792) asker-i cedîd yazılmasına başlandı demektir¹⁴³.

<u>İBRAHİM MÜTEFERRİKA, USÛLÜ'L- HİKEM FÎ NİZÂMÎ'L ÜMEM</u>	<u>Koca Sekbanbaşı Risâlesi, Hülâsatü'l- Kelâm fî Reddi'l-Avâm</u>
(...) süvâr ve piyâde askerde bir orta veyâ bölük neferât ve zâbitânın giydikleri libâsları bi'l-cümle yek-renk ve yek-kesim olmak şart-ı azîmdir. Zîra mahûf ve muhâtarada bi't-tab' hâ'if ve hâin olanlar girîze ve idbâra tarîk bulamaz. Ortasından münfek olduğu birle, libâsından hâli ma'lûm olup, cezâsı tertîb olunur. Libâsından teşhîs olunmadığı takdîrde gayrılara karışıp firâra mecâl bulur ve teşvîş ve ihtilâle ve inhizâma bâ'is olur. Hatta evâ'il-i Devlet-i Aliyye'de askerîde ve gayrıda tahsîs-i libâs olmayup her ferd bulduğu ve diledüğü libâsla mülebbes olurmuş. Ba'dehû askerîden, askerî olmayan nâs seçilmek ve esnâf-ı askeri dahi birbirlerinden temyîz olunmak için ukalânın re'y ü tadbîr-i isâbet-pezîrleri tavassutıyla her sınıf askere birer gûne kesm-i libâs takdîr olunmuşdur. Milel-i Nasârâ leşkerinde ise mücerred libâs-ı tenvî' ile iktifâ olunmayup esnâf-ı askerde süvâr ve piyâdeden her bir bölük veya bir orta neferâtı yek-renk kisve ile libâs olunmuşdur. Bunun menâfî-i azîmesi tecrübe birle sâbit olmuşdur ¹⁴⁴ .	Ki cümle muhassenâtından biri asâkir-i atîk esvâbı yek-hey'et üzere değildir. Kıyâfetleri muhtelif olduğundan bunun mazarratı oldur ki, ceng esnâsında eğer firâr eden olsa bu firâr eden kimesne asker midir değil midir, yoksa esnaf mıdır ya hizmetkâr mıdır, hiç ma'lûm olmadığından, hemân firâr edenler bir mahalle varır, kendilerini bildirmemek mümkün oluyor. Lâkin asker-i cedîdin cümlesi kıyâfet-i mahsûsa üzere olduğundan, kendi sıralarındyan bir adım ayrılırsalar hemân yüzük taşı gibi meydanda ma'lûm oladüşer ve bölüğünden bir âdem noksan olduğu dakîkada hemân ma'lûm olup ararlar ve bulurlar. Onun için asâkir-i cedîdeden bir bölük orduda bir âdem firâr etmek mümkün ve mutasavver olmayıp, nâçar bölüğünde mukîm ve hizmet-i lâzimesinde kıyâm eder ¹⁴⁵ .

¹⁴³ Koca Sekbanbaşı Risâlesi, haz. Abdullah Uçman, s. 122.

¹⁴⁴ Metin, vr. 35a-35b.

¹⁴⁵ Koca Sekbanbaşı Risâlesi, haz. Abdullah Uçman, s. 150 - 152.

<u>İBRAHİM MÜTEFERRİKA, USÛLÜ'L- HİKEM FÎ NİZÂMÎ'L ÜMEM</u>	<u>Koca Sekbanbaşı Risâlesi, Hülâsatü'l-Kelâm fî Reddi'l-Avâm</u>
Istırâja, mutlak lisânlarında beklemeğe dirler. Bu mahal de karavuldan ibâretdir. Parola didikleri bir vaz'-ı garîb ve umûr-ı mehâmm-ı seferiye ve elzem-i levâzım-ı harbiyeden add ü şümâr eyledikleri bir emr-i vâcibü'l-ihitimâmıdır. Pes, leşker-i Nasârâ sefere azîmet eyledikleri günden karavul ve parola kâ'idelerine gâyet ihtimâm ile mürâ'ât iderler. Ve hareket eyledikleri günden ve mahalden ibtidâ birle her konakda ve her günde ricâl-i asker ser-asferin yanına cem' olup dîvân kurulup ve cümleden evvel gicenin ve gündizin karavulları emrini görüp taraf taraf, kol kol karavullar irsâl ve üzerlerine mu'teber ve mu'temed zâbitler ta'yîn olunur. Karavul emri sûrete ifrâğ olundukda Zeyd ve Amr ve Bekr misillü bir lafz-ı mühmel tahsîs olup ol lafz-ı bî-ma'nâ parola tesmiye olunur. Ve ricâl ve askerden piyâde ve süvâr rekmendlerin her birinden birer mu'temed zâbit parolanın ahz ve teblîğine müte'ayyin olmağla cümle dîvânda mevcûd bulunup halka misillü dâ'ire olup parola lafzının sudûr ve vürûduna muntazır-ı istâde dururlar. Ser-asfer parola vaz' u tahsîs eyledüğü kelimeyi ricâlden mukarrebine ve ol dahi karînine kezâ fe-kezâ dâ'ire halkı biribirlerinin kulağına fısıldayup beynlerinde ma'hûd oldukda rekmendin bu emre me'mûr zâbitleri rekmendlerine varup rekmend kolonallerine mahfî haber virirler. Ve anlar dahi odalarından karavula me'mûr ve müheyyâ olanlara parola lafzını mahfî bildirirler. Fi'li haza, ol lafz-ı	Tarz-ı kadîm üzere olan karakol içine ecnebî asker ve düşmen karışır ve duyulmaz, lâkin tadv [tavr]-ı cedîd, ya'ni muallim asker karakoluna karışmak vârid ve kal'a içine ecnebî girmek hiç bir tarîkla mümkün olamadığından karakolların keyfiyyeti ta'rîfî budur ki: Ordunun etrafına her ne kadar karakollar ta'yîn olunursa onlara her gece bir nişân-ı kelâm ifâde ederler ki, o kelâmı ibtidâ sergerde asâkir bulup cümle zâbitana gizlice söylerler ve bu kelâmı ibtidâ sırrâne karakollara dai haber verirler. Vaktâ ki hâriçten bir câsusa karakollar rast gelse “Parola?” derler. Yani parola demek bu gecenin ma'hûd olan nişân-ı kelâmı demektir. Meselâ bu gecenin parolası “Edirne”dir ve yarın gecenin “Belgrad”dır, üçüncü gecenin parolası “Abdi Paşa”dır. İşte ba'zı gecede kal'a ismi ve diğer gecelerde âdem ismi veya bir eşyanın ismini tahsîs ederler. Hâsıl-ı kelâm, hâriçten içeriye girecek câsus ol gecenin parolasını haber veremediği gibi, der-akab tutup ordu başbuğuna götürülür ve eğer karakollara rast geldiği âdem ordumuz âdeminden olup ol gecenin parolasını

ma'hûd, meselâ Zeyd ol gicenin parolası olup karavulda bulunan nöbetçi üzerine bir kimesne zuhûr idüp gelse, derhâl: “Kimsin?” deyu hitâb ider ve der-akab: “Parola nedir? ” deyu su'âl ider. Paroladan bî-haber olmağla muhâtab tîzce cevâba kâdir olmayup tereddüd eyledüğü gibi bî-gânedan idüğü ma'lûm olup nöbetçi ânı ahza veyâ ihlâke sür'at ider ve kafasında olan karavula haber ider ve ol dahi kafasında olana, kezâ fe-kezâ karavul kümeleri birer ok atımı mesâfede ve dahi sıkça dizilüp bir kolda bu gûne vak'a zuhûr eylese bu haber fi'l-hâl ordularına ve ser-asker ve ricâle vâsıl olur. Ve düşman karîb oldukda parolaya bir takrîb ile vâkıf ve ahvâllerini tecessüse fırsat bulmasun deyu, gâh olur ki gecede iki def'a parola lafzını tebdîl iderler. Ve karavullarını mahal ü makâmın iktizâsına göre tertîb idüp ordularından her cânibe birkaç sâ'at mesâfeye varınca tertîb iderler. Ve karavulları yoklamağa mu'temed ve mu'teber ricâl müte'ayyin olup pey-der-pey hâllerini teftîş ve tecessüs iderler. Kavâ'id ü şurûta mugâyir ednâ taksîrât ve müsâmaha müşâhede eylediklerinde karavulu bilâ-emân katl iderler¹⁴⁶.

doğruca haber verdiği gibi, kendi askerimizden olduğu bilinir, dokunmazlar, çıkar işine gider. İşte câsus maddesi ancak maddesi ancak ma'lûm olabilir ve câsus maddesi ise evvelâ cümleden ziyâde dikkat edecek şey olmakla kemâliyle ikdâma himmet ederler. Tâ ki ol seferden avdet oluncaya kadar bir gecenin parolası bir geceye benzemeyip, her gece için bir gûne parola ihdâs ederler ve câsus belâsından böyle halâs olurlar¹⁴⁷.

Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi de *Üss-i Zafer* adlı eserinde *Usûlü'l-Hikem*'i kullanmış ve eserle ilgili önemli çıkarımlarda bulunmuştur¹⁴⁸. Bu manada, yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla ilgili olan eserinde; yeniçeri ocağının kuruluşu, ocaktaki bozulmalar,

¹⁴⁶ Metin, vr. 41a-42a.

¹⁴⁷ *Koca Sekbanbaşı Risâlesi*, haz. Abdullah Uçman, s. 162 - 164.

¹⁴⁸ Esad Efendi'nin İbrahim Müteferrika'nın bazı fikirlerinin İbn Haldun'dan mülhem olduğu tespiti, eserin kaynakları kısmında ele alınmıştır.

yapılması gerekenler, savaşların sebep ve çeşitleri anlatılmıştır¹⁴⁹. Esad Efendi, *Usûlü'l-Hikem*'in önemli gördüğü kısımlarını, kendine has bir üslupla “*Nakl-i ba'zı fevâ'id-i mühimme ez-Risâle-i Usûli'l-Hikem ber-vech-i ihtisâr ve bi-nev'-i tagyîr-i ta'bîr*” başlığı altında özetlemiştir¹⁵⁰.

8. Eserle İlgili Yapılan Çalışmalar

Eser, Baron Reviczky tarafından *Traite de la tactique ou methode artificielle pour l'ordonnance des troupes* adıyla Fransızca'ya çevrilmiş ve 1769'da Viyana'da basılmış; 1777'de ise Rusça'ya çevrilmiştir. 1781-1786 yıllarında İstanbul'da yaşamış olan Giambattista Toderini eserinde *Usûlü'l-Hikem*'den de bahsetmektedir. Bu manada, matbaada basılan kitapları da anlatan Toderini, *Usûlü'l-Hikem*'in müellifi, fiziki özellikleri ve muhtevası hakkında bilgiler vermektedir. *Usûlü'l-Hikem*'in Fransızcaya yapılan tercümesine ve tercümenin niteliklerine değinen Toderini, eserin Osmanlı sarayında hiç bir etki yapmadığını ifade etmektedir. Bilahare Müslüman toplumunun Nizâm-ı Cedîd karşısındaki menfî tutumundan bahsetmektedir¹⁵¹. 1786'da İstanbul'a gelen Venezüellalı General Miranda da, eserin Fransızca baskısını okumuş, eserle ilgili ilginç yorumlar yapmıştır. Bu manada eserin muhtevasından bahseden Miranda, “*Muvaffakiyetin bütün sırrını, Tâbiye Bilgisinde görüyor. Türk ordularının iyi kumandan kâtılığı yüzünden yenildiğini anlatırken, bu yüksek bilgiyi icad eden Hristiyan milletlerine, korkaklık ve aptallık isnad ediyor. Ve aptallık sıfatını kondurmakla tezada düşüyor*” yorumunu yapmaktadır¹⁵².

Eser, bugüne kadar ilmî açıdan pek çok çalışmaya konu olmuştur. Bu manada, eserle ilgili değerlendirmelerde bulunan ilk isimlerden biri, A. Adnan Adıvar'dır. Adıvar, eserle ilgili; “*Hatta kendisinin ilk yazdığı risalede, coğrafyanın büyük devlet memurları için lüzum ve faydası ve haritaların basılmasıyla, bütün Doğuda satılarak menfaat sağlanacağı söz konusuydu. Bu risale Sadrazam Damat İbrahim Paşaya takdim için yazıldığı gibi, sonradan, hükümet şekilleri ve özellikle ordu teşkilatı üzerine fazla bilgi ilavesi ve artık matbaa*

¹⁴⁹ Talip Ayar, *Sahhâflar Şeyhi-zâde Mehmed Es'ad Efendi'nin “Üss-i Zafer” Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Kayseri 2005.

¹⁵⁰ Esad Efendi'nin Müteferrika'nın eserini özetlediği kısım için bk. Talip Ayar, *Sahhâflar Şeyhi-zâde Mehmed Es'ad Efendi'nin “Üss-i Zafer” Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, s. 92-94, 96-106.

¹⁵¹ Giambattista Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü ve Türk Edebiyatı*, çev. Mehmet Serdar Bakar, İstanbul 2018, s. 312-317.

¹⁵² Venezuela'lı General Francisco de Miranda'nın *Türkiye Günlüğü*, çev. Mehmet Necati Kutlu, Ankara 2015, s. 134-135.

kurulmuş olduğu için, harita basmak lüzumuna dair olan kısımların çıkarılmasıyla, Usul-iil-hiem fi nizam-il-ümem adı altında, oldukça cesurca bir üslupla” kaleme alarak eseri kendi matbaasında bastığını ifade etmektedir. Ancak eserin muhtevasıyla ilgili bu bilgileri teyit edecek bir kaynak da bulunmamaktadır¹⁵³.

Eserle ilgili değerlendirmelerde bulunan diğer bir isim, İbrahim Müteferrika’nın İslamiyet’i kabul etmeden önceki hayatına dair de önemli çalışmaları bulunan Niyazi Berkes’tir. Bu manada Berkes, eserin basılmadan önce 1731’de sultana sunulduğu, daha sonra basıldığını iddia etmektedir. Eserin içeriğine dair de bilgiler veren Berkes, eserdeki bilgilerden yola çıkarak sosyolojik tahliller yapmaktadır. Bu manada o, “*Nizam*” kelimesinin Osmanlılarda “*Dünyanın değişmemesi gereken geleneksel düzen*”i ifade ettiğini; ancak kelimenin Müteferrika tarafından ilk defa “*Çağdaş düzen*” anlamında kullanıldığını ifade etmektedir. İbrahim Müteferrika’nın eserin üçüncü bölümünde Latince kitapları inceleyerek Avrupa ordularının yeni düzenine dair bilgiler vermesinden yola çıkan Berkes, Raimonda Montecuccoli’nin eserinden yararlandığı fikrindedir. Nitekim o, bu fikrini sağlamlaştırmak amacıyla Montecuccoli’nin eserinin ayrıntılı bir tahliline girişmektedir. Ayrıca bu eserin Türkçe’ye yapılan tercümesinin de İbrahim Müteferrika tarafından yapıldığını iddia eder. Berkes, Müteferrika’nın eserinin tesirleriyle ilgili önemli tespitlerde bulunmuştur. Bu manada, İbrahim Müteferrika’nın eserinin zikredildiği Koca Sekbanbaşı Risâlesi’nden, yer yer alıntılarının da bulunduğunu ortaya koymuştur¹⁵⁴.

Eseri çalışmalarına konu eden bir diğer isim de Şerif Mardin’dir. Bu manada “*Türk ıslahatçılarının zihin dünyası*”nı anlamaya çalışan Ş. Mardin, 17. yüzyıl ıslahatnâmelerinin karakteristik özelliklerini ele aldıktan sonra 18. yüzyıldaki kırılmaya değinmektedir. 18. yüzyıl ıslahatnâmelerindeki “*muhafazakâr Osmanlı argümanları ile modernist argümanların*” kaynaşmasına dikkat çeken Mardin, Müteferrika’nın eserini de bu bağlamda değerlendirir. Bu manada, eserin genel özelliklerine değindikten sonra sosyolojik tahlillerde bulunur. Mardin,

¹⁵³ A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 170. Adıvar, Risalenin aslının “Paris, Bibi. Nat. Cat. Man. Turcs, suppl., F.T. 201”de bulunduğunu, kataloğa “Nizamiye” ismiyle kaydedildiğini, yazarın isminin “şeref-i İslâm ile müşerref olan rahip” diye kaydedildiğini, ifade etmektedir. 1937’de eserin müellifinin İbrahim Müteferrika olduğunu da Paris’te Societe Asiatique’e bildirdiği bilgisini vermektedir (bk. *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 170).

¹⁵⁴ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 53-55.

eserin geneline bakıldığında “*aklın oldukça temkinli*” bir müdafasının yapıldığını ve bu özelliğiyle de bir ilk olduğunu kaydeder¹⁵⁵.

Osmanlı İmparatorlu’nun, üstünlüğünü kabul ettiği Batı’yı daha yakından tanıma çabalarıyla ilgili çalışması bulunan Bernard Lewis, eserinde gerek matbaa konusunda gerekse ıslahatlar konusunda İbrahim Müteferrika’ya temas etmiştir. Türklerin sorunların temelinde askerî yapıdaki bozulmaları gördüklerini belirten Lewis, çözüm için Avrupa’nın askerî yapısını dikkate almaya başladıklarını ifade eder. Bu manada konuyla ilgili pek çok lâyiha kaleme alındığını; *Usûlü’l-Hikem*’in de bu manada değerlendirilmesi gerektiği üzerinde durur. Eserin kısa bir özetini veren Lewis, Müteferrika’nın tavsiyelerine uyularak Bonneval Ahmed’e çeşitli görevler verildiğini iddia eder¹⁵⁶. Bununla birlikte Lewis’in bu iddiasına katılmak mümkün değildir. Zira 1729’da Bonneval Ahmed’e, olası bir İran Savaşı’nda kendisinden faydalanılması gayesiyle, İstanbul’a gelme izni verildi. Bu teşebbüs, Patrona İsyanı vesilesiyle sekteye uğrasa da 1731’in sonlarında tekrar izin verilecektir¹⁵⁷.

Eserle ilgili tahliller yapan bir diğer isim de Coşkun Yılmaz’dır. Yılmaz, XVIII. Yüzyıla kadar olan siyasetnâmelerin genel özelliklerinden kısaca bahsettikten sonra, İbrahim Müteferrika’nın siyaset felsefesi üzerinde durmuştur. Bu manada, Müteferrika’nın eserinin nizam, devlet ve yenilik üzerine inşa edildiğini ifade etmiş, eserde anlatılanların ayrıntılı bir tahlilini yapmıştır. Eserle ilgili yapılan değerlendirmelerden bazıları dikkat çekmektedir. Bu minvalde, hikmet ve tedbir üzerinde durulduğu, görüşlerin dinî temellere dayandırıldığı, nizam kavramının nasıl anlaşılması gerektiği üzerinde durmuştur. Müteferrika’yı, statünün korunması ve değişimi iç içe kullanması açısından diğerlerinden ayıran Yılmaz, Müteferrika’nın tenkit metodundan ziyade tahlil ve teklifte bulunduğunu ifade etmiştir¹⁵⁸. Ancak bazı genel ifadelerin dışında burada da eserin kaynakları hakkında bilgi verilmemiştir.

Kâtib Çelebi üzerine çalışan Bilal Yurtoğlu, eserinde İbrahim Müteferrika’nın Kâtib Çelebi’yi kaynak olarak kullanması konusunda önemli tespitlerde bulunmuştur¹⁵⁹.

Usûlü’l-Hikem Fî Nizâmi’l-Ümem, ilgi gören bir eser olmasına rağmen 1990’lı yıllara kadar Latin harfleriyle neşredilmemiştir¹⁶⁰. Eserin sadeleştirmesi, 1990’da Ömer Okutan

¹⁵⁵ Şerif Mardin, “Türk Islahatçılarının Zihin Dünyası (1700-1900)”, s. 7-9.

¹⁵⁶ Bernard Lewis, *Müslümanların Avrupa’yı Keşfi*, çev. İhsan Durdu, İstanbul 2000, s. 53-54.

¹⁵⁷ Uğur Demir, *Humbaracı Ahmed Paşa*, s. 26-29.

¹⁵⁸ Coşkun Yılmaz, “Hezarfen Bir Şahsiyet: İbrahim Müteferrika ve Siyaset Felsefesi”, s. 308-319.

¹⁵⁹ Bilal Yurtoğlu, *Katip Çelebi*, s. 66-78.

tarafından yapılmış¹⁶¹; 1995'te ise Adil Şen tarafından Latin harfleriyle neşredilmiştir. A. Şen, Lale Devri'nin umumî durumunu, İbrahim Müteferrika'nın hayatını ele aldıktan sonra eserle ilgili bilinenleri, eserin kapsamını da değerlendirmiştir. A. Şen tarafından yapılan neşir, pek çok eksiklik ve yanlışla mâlûldür. Bu manada, eserin neşri sırasında sadece baskısının dikkate alınması ve tespit edilebilen iki yazma nüshayla ilgili eksik ve/veya yanlış bilgi vermesi¹⁶²; neşir sırasında yer yer varak numaralarına doğru atıf yapılmaması¹⁶³; pek çok satırın, kelimenin, harfin atlanması; eserde bulunan bazı kelimelerin yanlış okunması; eserin kaynakları ve etkilerine dair ayrı bir araştırma yapılmamış olması, eserin tekrar neşrini gündeme getirmiştir.

A. Şen tarafından yapılan neşrdeki problemler, atlanan, eklemeler ve yanlış okunan kısımlar olarak 3 ayrı tabloda ele alınacaktır. Birinci tabloda “*altı çizili ve bold*” olan kısımlar (sol taraf) atlanan kısımları; ikinci tabloda “*altı çizili ve bold*” olan kısımlar (sağ taraf) Adil Şen tarafından metne eklenen kısımları; üçüncü tabloda “*bold*” olan kısımlar ise olması gereken kelimeler (sol taraf) ve Adil Şen'in yanlış okuduğunu düşündüğümüz kelimeleri (sağ taraf) göstermektedir.

I. Tablo:

Atlanan Kısımlar

<u>Metnin Orijinali</u>	<u>Adil Şen, İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Ümem, Ankara 1995</u>
alâyim-i <u>inhirâf ve tabî'at ve kuvâsında asâr-ı inkılâb ve</u> illet-i za'af tareyân eylemek ihtimâli (vr. 2b)	alâyim-i illet-i za'af tareyân eylemek ihtimâli (...) (s.124)
her cemâ'at bir melike tâbi' <u>ve emrine münkâd u mutî' ve nehviyle menhî ve</u>	

¹⁶⁰ M. Esad Coşan, 1980'lerde *Usûlü'l-Hikem*'i neşretmeyi düşündüğünü ifade etmiştir (bk. *Risâle-i İslâmiyye, Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiyye Adlı Eserinin Tenkidli Metni*, s. 28).

¹⁶¹ Ömer Okutan, *Milletlerin Düzeninde İlmî Usûller (Usûl'ül-Hikem Fî Nizami'l-Ümem)*, İbrahim Müteferrika, İstanbul 1990.

¹⁶² Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem*, s.71.

¹⁶³ Sehven, eserin 3b'sine 3a, 31a'sına 31b, 35a'sına 33a denilmesi bu cümledendir (bk. *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem*, s. 125, 166, 172).

<u>nizâm u intizâm umûrlarında re'v ü tedbîrlerine tâbî'</u> olup bu siyâk u sibâk üzere (vr. 6a)	her cemâ'at bir melike tâbî' olup, bu siyâk-u-sibâk üzere (...) (s.130)
içlerinde biri cümleye re'is ihtiyâr olunup <u>gayrılar tedbîr ve meşveretde müsterek kılma. Tâ ki bir</u> kimesne haseb ü neseble (vr. 6b)	içlerinde biri cümleye re'is ihtiyâr olunub, kimesne haseb-ü-neseble (s.131)
kimi pâdişâh, <u>kimi melik</u> , kimi kayser ve ber-muktezâ-yı elsine-i mütenevvi'a (vr.7b)	kimi pâdişâh, kimi kayser ve ber-muktezâ-yı elsine-i mütenevvi'a (...) (s.132)
mülûk-ı sâlifenin askeri mülûk-ı zamâne <u>askeri</u> gibi olmayup (vr. 8b)	mülûk-ı sâlifenin 'askeri, mülûk-ı zamâne gibi olmayub (s.134)
Sağ kola ve sol kola umûr-dîde, <u>kâr-âzmûde, lisân-i askerile âşînâ, i'tibâr</u> ve rütbe cihetiyle (vr. 9a)	Sağ kola ve sol kola 'umûr-dîde ve rütbe cihetiyle (s.134)
muktedâ-bihisi <u>olan</u> serdâr ve sipehsâlâra (vr. 9b)	muktedâ bihisi serdâr ve sipehsâlâra (s.135)
half'e muktezî olan <u>evâmir ü nevâhiyi ve tenbîhi isâl ü iblâğ için hazır u</u> âmâde ve makâm-ı hıdmetde üstâda (vr. 10a)	half'e muktezî olan âmâde ve makâm-ı hıdmetde üstâde (s.135)
Ba' dehû âheste <u>âheste</u> hareket ile iki asker <u>birbirlerine</u> (vr. 10b)	ba' dehû 'âheste hareket ile iki 'asker <u>birbirlerine</u> (s.135)
sadâ-yı hel min-mezîd ile <u>bâzâr-ı kârzâr-ı kâr-güzâr ve vegâya revac buldurup ol</u> bazar-ı pür-iştihârda (vr. 10b)	sadâ-yı hel min-mezîd ile bâzâr-ı pür-'iştihârda (s.136)
Düvel-i İslâm ve milel-i <u>ehl-i</u> îmân (vr. 11b)	Düvel-i İslâm ve milel-i îmân (s.138)
bu hâl üzere olup tarz <u>u tavr ma'hûdları</u>	bu hâl üzere olup; tarz-ı merkûmeyi 'isti' 'mâl

<u>üzere hareket ve cenglerinde âlât-ı</u> merkûmeyi isti'mâl idegelmişlerdir. (vr. 11b)	idegelmişlerdir (s.138)
Binâen alâ-hâzâ bu ma'nâyı <u>izâh</u> ve ifhâm içün (vr. 12b)	Binâen 'alâ-hâzâ bu ma'nâyı 'ifhâm içün (s. 139)
maktûl ve niçe <u>niçe</u> sipehsâlâr-ı nâm-dâr (vr. 14b)	maktûl; ve nîce sipehsâlâr-ı nâm-dâr (s. 142)
mukaddem <u>veya mu'ahhar</u> veya yemîn ü yesâr-ı ceşşde (vr. 15b)	mukaddem veya yemîn ve yesâr-ı ceşşde (s. 143)
Bâlâda mastûr olduğu <u>minvâl</u> üzere vechü'l- arz (vr. 16a)	Bâlâ'da mestûr olduğu üzere vechu'l-'arz (s. 144)
bir <u>mertebe</u> çoğaldı ki <u>sâ'ir</u> tavâyif ve milel sevâdına (vr. 17a)	bir <u>mertebede</u> çoğaldı ki tavâyif ve milel sevâdına (s. 145)
şarka yol bulup <u>ol</u> cânibde aksâ-yı imârete vâsıl (vr. 17a)	şarka yol bulub, <u>o</u> cânibe 'aksâ-yı 'imârete vâsıl (s. 146)
irâdet-i aliyyesinden <u>bahşâviş ü atıyye ve</u> <u>izzet ü mezellet meşîyyet-i ezeliyyesine</u> menût hikmet-i hafiyye <u>ve</u> gâlibiyet (vr. 18b)	'irâdet-i 'aliyyesine menût hikmet-i hafiyye; ğâlibiyet (s.148)
lisân-ı havâsda Rûmiyyetü'l-Kübra <u>isimiyle</u> ve lisan-ı avâmda (vr. 20a)	lisân-ı havâssda "Rûmiyyetu'l-Kübrâ" ve lisân-ı 'avâmda (s. 150)
cevânib-i devletde <u>düşman zuhûr eylese</u> <u>derhâl düşmana karşı hareket</u> ve azîmete müheyyâ (vr. 22b)	cevânib-i devletde ve 'azîmete müheyyâ (s. 154)
her ne mertebede <u>vefret ve efrâd-ı leşker</u> her ne gûne (vr. 22b)	her ne mertebede, <u>vefret-i 'efrâd-ı leşker</u> , her ne gûne (s. 154)

ricâl-i zî-şâna dâ'ire-i devletde vâki' memâlik (vr. 23a)	ricâl-i zî-şâne dâ'ire-i devlete vâki' memâlik (s. 155)
vukûf-ı ahvâl ve akvâm-ı mütemekkiye olmağla (vr. 23a)	vukûf-ı 'ahvâl-i 'akvâm-ı mütemekkiye olmağla (s. 155)
ehemm-i mehâmm-ı cihâddan olduğı zâhir ü âşikârdır. (vr. 23a)	ehemm-i mehâmm-ı cihâddan olduğı, zâhir ve 'âşikâdır. (s. 155)
vusûl-ı merâma hâdî ve resm-i râh ve menâzilden (vr. 23b)	vusûl-ı merâm hâdî, resm-i râh ve menâzilden (s. 155)
keyd u mekr-i a'dâyı fehmdede ve pusulardan ictinâbda (vr. 24b)	keyd-u-mekr-i 'a'dâyı femhmdede, pusulardan 'ictinâbta (s. 157)
keyfiyet-i ittisâlât u infisâlâtı ve kurb u bu'du (vr. 27a)	keyfiyyet-i 'ittisâlât-u-' infisâlât ve kurb-u-bu'dı (s. 161)
tertîb-i cünûd kavî-i bâzûya ve nizâm-ı sufûf mübârizân-ı deryâ cûşa ihtimâm kılup, meselâ ehl-i İslâm cemâ'atle namazda kâ'im (vr. 28b)	tertîb-i cünûd 'ihtimâm kılup; meselâ; 'ehl-i İslâm cemâ'atle namazda kâ'im (s. 163)
kütüb-i kânûnları icmâlen tettebbu' ve erbâb-ı dikkatleri ber-vech-i medâra istintâk olunup bu mertebeye dek (vr. 29a)	kütüb-i kânûnları 'icmâlen tettebbu' bu mertebeye dek (s. 164)
müsâra'at iderler ve bir kahramân şecî' ve şîr-heybet (vr. 29a)	müsâra'at iderler ve kahraman, şecî' ve şîr-heybet (s. 164)
olmağla meşakkat-i müsâferete musâberet (vr. 29b)	olmağla meşakkat-i müsâferet musâberet (s. 165)
kaviyyü'l-kalb ve ceriyyü'l-hâl ve cesûrû'l-bâl	kaviyyü'l-kalb ceriyyü'l-hâl ve cesûrû'l-bâl (s. 165)

(vr. 30a)	
efrâd-ı küffâr ise bi't-tıvne havf u haşyet (vr. 30a)	efrâd-ı küffâr ise havf-u-haşyet (s. 165)
bi'l-cümle tertîb ü nizâmda mülûk-ı Nasârâ askerlerine vüçûhile gâlib ve be-gâvet metîn ve girân asker olup bi'l-cümle mülûk-ı âlem askerine tercîh olunup kâ'ideleri üzere bir mahalle sefer eylediklerinde düşmana birkaç menzil karîb olduklarında konup göçmelerinde tertîb ü nizâma azîm ihtimâm iderler. (vr. 30a)	bi'l-cümle tertîb-ü-nizâmda mülûk-ı 'âlem 'askerine tercîh olunub, kâ'ideleri üzre bir mahalle sefer eylediklerinde tertîb-ü-nizâma 'azîm 'ihtimâm iderler. (s. 165-166)
saf saf ellerinde tüfenk, topların ardında hâzır ü âmâde durup (vr. 30b)	saf saf ellerinde tüfenk, topların ardına hâzır ve 'âmâde turub (s. 166)
girüsünde olanlara kafadan imdâda vakit bulunmayup (vr. 31a)	girüsünde olanlar , kafadan 'imdâda vakt bulunmayub (s. 167)
ilin bârın çeküp, katâr katâr bir hımâra tâbi' olup yedilmezdi (vr. 32b)	îlin bârın çeküb, katâr bir hımâra tâbi' olub yedilmezdi (s. 169)
selatîn-i mâziyenin tertib-i askere dâ'ir ihdâs eyledikleri kavânîn-i harbiye ve kava'id-i siyâsiye (vr. 34a)	selatîn-i maziyenin tertib-i askere ve kava'id-i siyâsiyye (s. 171)
bu tarîk-i nusret- zemine sülûkdan tekâsül ve rehber [ü] müzâheret rehîne iktidâdan tegâfûl (vr. 35a)	bu tarîk-i nusret 'iktidâdan tegâfûl (s. 172)
Zîra mahûf ve muhâtarada bi't-tab' hâ'if ve hâin olanlar (vr. 35a)	Zîra mahûf ve muhâtara bi't-tab' hâ'if ve hâyin olanlar (s. 173)
Bi'l-cümle neferâtın ulûfeleri müsâvât üzere olmakda be'is yokdur. Velâkin zâbitânın tefâvüt ve her birine hâline göre kifâyet mikdârı olmak lâzımdır. Tâ kim	Bi'l-cümle neferâtın ulûfelerine muhtâc olub, tama' itmeyeler. Ve bâ-husûs ortadan tama' takribiyle bir nefer noksan itmeyeler. Bu fesadın zararı âmmeye râci olmağla bu gûne tama'a

<u>neferâtın ulûfelerine muhtâc olup tama' itmeyeler. Ve bâ-husûs ortadan tama' takribiyle bir nefer noksan itmeyeler. Bu fesadın zararı âmmeye râci' olmağla bu güne tama'a cesâret idenlere eşedd-i ukûbet ile ceza tertîb olunagemiştir. Ve cenge âdetlerinde terğîb ve şiddetlere tahammüle teşvik, ulûfelerde izdiyâd ve zamâyim ile olmayup belki bu makûle hizmetde bulunan nefer olursa buna ikrâm-ı zâbitlik virilmekle</u> (vr. 36b-37a)	cesaret idenlere eşedd-i ukûbet ile ceza olunagemiştir. Ve cenge âdetlerinde terğîb ve şiddetlere tahammüle teşvik 'ulûfeleri müsâvaat üzre olmakda be's yokdur. Velâkin zâbitânın tefâvüt ve her birine hâline göre kifâyet mikdârı olmak lâzımdır. Tâ kim neferâtın 'ulûfelerde 'izdiyâd ve zamâyim ile olmayub belki bu makûle hizmetde bulunan nefer olursa buna 'ikrâm-ı zâbitlik virilmekle (s. 175)
ve hasma karşı saf saf durup düşmanın mikdârı tahmîn olundukda (vr. 37a)	ve hasma karşı saf saf turub, düşman mikdârı tahmîn olundukda (s. 175)
tertîb olunmak gerekdir. Velâkin, toplanup kûme kûme olmamak gerekdir. Belki cemâ'at-i Müslimîn namâza (vr. 37a)	tertîb olunmak gerekdir. Belki cemâ'at-i müslimîn namâza (s. 175)
Bu alay halkı, evvelki gibi ve âna mütevâzi saf saf olup iki alay arasında bir mikdâr mesâfe-i fâsıla kalup (vr. 37b)	Bu 'alây arasında bir mesâfe-i fâsıla kalub (s. 175)
gayrı mahaller bu vakte kıyâs olunmayup onlarda (vr. 37b)	ğayr mahaller vakte kıyâs olunmayup (s.176)
azl idüp hakkından gelinmek gerek (vr. 39a)	'azl idüb hakkında gelinmek gerek (s.178)
dahi yedi aded hata taksîrâtından müteyakkız (vr. 39b)	dahî yedi 'aded hatâ taksîrâtında müteyakkız (s.178)
kendüleri güçlü ve kuvvetlü olmakdan ibâretidir. (vr. 40b)	kendüleri güçlü, kuvvetli olmakdan ibâretidir. (s.180)
rekmend üzerine ricâlden birer müdebbir ve mübâsir ta'yîn olunur. Bu vech üzere alay-ı evvelden ibâret olan (vr. 43a)	rekmend üzerine ricâlden alay-ı evvelden ibâret olan (s. 184)

biner âdemden mürekkeb olsa <u>altı rekmend odaları kuş kanadı gibi açılıp</u> altı saf olurlar. (vr. 43b)	biner 'âdemden mürekkeb olsa altı saf olurlar. (s. 184)
Yine alaylar saflarına mehmâ-emken <u>istihkâm virerek girü çekilmeğe mübâşeret ve düşman aralarına girüp safları nizâmına hâlel gelmemeğe azîm takavyüd ü</u> ihtimâm iderler. (vr. 44a)	Yine 'alâylar saflarına mehmâ-'emken ihtimâm iderler. (s. 185)
nizâm üzere bulunmağla dönüp mağlûb <u>iken</u> gâlib-i mutlak olmuştur. (vr. 44b)	nizâm üzere bulunmağla dönüp, mağlûb gâlib-i mutlak olmuştur. (s. 185)
mecbûl olmalarıyla adem-i <u>imkânda olduğunda ısrar, ba'zılar hakîm meşreb olup cevâz ve</u> imkâna zâhib (vr. 45a)	mecbûl olmalarıyla 'adem-i 'imkâna zâhib (s. 186)
tavâyif-i <u>sâ'irenin ahvâllerin ve tertîb ve tanzîm-i askere ve siyâset-i nasa dâ'ir kavâ'id ve kânûnlarını teftîş ve</u> tefahhus kılup (vr. 47a)	tavâyif-i tefahhus kılup (s. 189)
Çar-ı merkûm ol deryâda dahi sefîneler <u>tertîb ve donanmayı</u> peydâ idüp (vr. 47b)	Çar-ı merkûm ol deryâda dahî sefîneler peydâ idüp (s. 190)
tevellüd iden menâfi' <u>lâ-yahsi velâ ve'ud olduğundan gayrı lafz-ı nizâm</u> mergûb olduğu gibi (vr. 48a)	tevellüd iden menâfi' mergûb olduğu gibi (s. 191)

II. Tablo:

Ekleme Yapılan Kısımlar

<u>Metnin Orijinali</u>	<u>Adil Şen, İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Ümem, Ankara 1995</u>
--------------------------------	--

gürûh-ı nâs bir yere cem' olup bir cisim olurlardı. Bâ' dehû yemîn ü yesâr ve vasat i'tibârıyla üç kol olup (vr. 8b)	gürûh-ı nâs, bir yere cem' olup, bir cisim olurlardı. <u>Bâ' dehû-ı nâs, bir yere cem' olup, bir cisim olurlardı.</u> Bâ' dehû yemîn ü yesâr ve vasat i'tibârıyla üç kol olup (s.134)
tesâbuk-ı tedâbirden (vr. 14a)	tesâbuk <u>ve</u> tedâbülden (s. 141)
fermân-fermây ma'nâsına olur. (vr. 19b)	fermân- <u>i</u> fermây ma'nâsına <u>dahî</u> olur. (s. 150)
hükkâm-ı hakikat-şinâsa dūr-binlik (vr. 23b)	hukkâm-ı hakikat-şinâsa <u>ve</u> dūr-binlik (s. 155)
mutâbık resm ve tasvîr ve tahrîr kuvvet-i beşeriyeden hâric bir emrdir. Belki bir memleketi veyâhud Âsitâne-i Sa'âdet misillü bir şehir-i azîmi hezâr-mühendis-i hâzık, mesâha ve ipler ile ölçüp tahrîr ve tastîh eylese min-küllî'l-vücûh vâkı'a mutâbık resm ve tahrîr havsala-ı tâkatden dūr bir emr-i düşvârdır. (vr. 26b)	mutâbık resm-u- tasvîr-u tahrîr kuvvet-i beşeriyeden hâric bir 'emrdir. Belki bir memleketi veyâhud Âsitâne-i Sa'âdet misillü bir şehir-i 'azîmi hezâr-mühendis-i hâzık, mesâha ve ipler ile ölçüp tahrîr ve tastîh eylese min-küllî'l-vücûh, vâkı'a mutâbık resm-u- <u>tasvîr-u tahrîr kuvvet-i beşeriyeden hâric bir 'emrdir. Belki bir memleketi veyâhud Âsitâne-i Sa'âdet misillü bir şehir-i 'azîmi hezâr-mühendis-i hâzık, mesâha ve ipler ile ölçüp tahrîr ve tastîh eylese min-küllî'l-vücûh, vâkı'a mutâbık resm-u-</u> tahrîr havsala-ı tâkatden dūr bir 'emr-i düşvârdır. (s. 160)
bâ'is-i fesâd ve esbâb-ı inhizâmıdan addolunmuşdur. Ve kezâlik hüsn-i tertîb ve nizâm-ı zabt u rabt ve kânûn-ı inkıyâd-ı asker (vr. 34a)	bâ'is-i fesâd ve 'esbâb-ı 'inhizâmıdan 'addolunmuşdur. <u>Ve kezâlik hüsn-i fesâd ve 'esbâb-ı 'inhizâmıdan 'addolunmuşdur.</u> Ve kezâlik hüsn-i tertîb ve nizâm-ı zabt u rabt ve kânûn-ı inkıyâd-ı asker (s. 171)
Evvelki sınıf piyâde <u>ve</u> ikinci süvârî <u>ve</u> üçüncü sınıf (vr. 39b)	Evvelki sınıf, piyâde; ikinci <u>sınıf</u> süvârî; üçüncü sınıf (s.179)

III. Tablo:

Yanlış Okunan Kısımlar

<u>Metnin Orijinali</u>	<u>Adil Şen, İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Ümem, Ankara 1995</u>
--------------------------------	--

temşîyet-i umûr-ı cumhûrda mümidd-i sermedî olmak hakîkdir. (vr. 2a)	temşît-i 'umûr-ı cumhûrda mümidd-i sermedî olmak hakîkdir. (s. 123)
satvet-i saltanat-ı şehinşâh-ı kişver-ârâyî ve savlet , debdebe-i mekârim-i destgâh-ı hüsrevânî birle (vr. 2a)	satvet-i saltanat-ı şehinşâh-ı kişver-'ârâ-yı vusûlet , debdebe-i mekârim-i destgâh-ı hüsrevânî berle (s. 124)
tetâvül-i dest-i ashâb-ı ağrâz u şekâdan asûde ve gunûde olduğum (vr. 2a)	tetâvül-i dest-i 'ashâb-ı 'ağrâz-u-şekâdan 'âsûde ve ğanûde olduğum (s. 124)
kıyâm-ı ömr (عمر) ve devlet ve devâm-ı şân u şevketleri da'vâtı (vr. 2a)	kıyâm-ı ' umr-u -devlet ve devâm-ı şân-u-şevketleri da'vâtı (s. 124)
vâcibü'l- uhde lâzımı'l-iştigâlim idüğün im'ân ve idrâk (vr. 2a)	vâcibu'l- uhdeh lâzımu'l-'iştigâlim idüğün; ' em'ân ve idrâk (s. 124)
mülk ve vücûd-ı nâ-tüvân lerzân ve nâr-ı gam ü elem ve ekdârile pûte-i dil (vr. 2a)	mülk-ü-vücûd-ı nâ-tüvân lerzân ve nâr-u-ğam ve 'elem ve ekdârıyla pûte-i dil (s. 124)
kânûn-ı siyâsetde kusûr ve umûr-ı mehâma himmetde (vr. 2b)	kânûn-ı siyâsetde kuşûr , ve 'umûr-ı mehâmme himmetde (s. 124)
ahvâl-i benî-Âdemde zülül zuhûrî mukarrer olup (vr. 2b)	'ahvâl-i benî-Âdemde zılel zuhûrî mukarrer olu (s. 124)
avn u inâyet-i Cenâb-ı Vâhib-i Mutlak (vr. 3a)	'avn-u-' inâyeti Cenâb-ı Vâhib-i Mutlak (s. 125)
ehl-i bağı u tuğyâna ve izâle-i hâr u hâşâk , erbâb-ı fesâd ve şekâyâ (vr. 3a)	'ehl-i bağı ve tuğyâna ve 'izâle-i hâr-u-hâşâk-ı 'erbâb-ı fesâd ve şekâyâ (s. 125)
kütüb-i tevârîh-i müfâdı delâletiyle (vr. 3a)	kütüb-i tevârîh-i mefâdı delâletiyle (s. 125)

ahval-i nâsa mü'eddî zülül ve sedd-i bâb-ı fesâda (vr. 3b)	ahval-i nâsa mü'eddî zilel ve sedd-i bâb-ı fesâda (s. 126)
tavâif-i Nasârâ millet-i pür-nekbet ve ahâli-i İslâm'a nisbet killet ve tıynet u cibilliyetde za'af ve hakâret üzere iken (vr. 3b)	Tavâif-i Nasârâ millet-i pür-nekbet ve 'ahâl-i islâm'a nisbet killet-u-tıynet ve cibilletde za'f-u-hakâret üzere iken (s. 126)
kâr-azmûde ukalâ ve hükemâ ve ecnâs-ı zâbitân leşkeriyânıyla (vr. 4a)	kâr-'azmûde aklen ve hükmen ve 'ecnâs-ı zâbitânı leşkeriyânıyla (s. 126)
Bi'l-âhare tâziyâne-i gayret-semend, himmet-i âcizâne yi sevk idüp me'âl-i müfâd mütâla'a (vr. 4a)	Bi'l-âhere tâzeyâne-i gayret semend-i himmet-i 'âcizâne yi sevk idüp meâl-i mefâd mütâla'a (s. 126)
lede'l-ashâb mücerreb ve meşhûd-ı inde'l-ukalâ müselleme ve ma'hûd (vr. 4a)	lede'l-'ashâb mücerreb ve meşhûd inde'l-'ukelâ müselleme, ma'hûd (s. 127)
me'mûlû'l-husûl-i musannefât-ı adîdenin evveli olmağla (vr. 4a)	me'mûlu'l-husûl-i mesunnefât-ı 'adîdenin 'evveli olmağla (s. 127)
hâk-pây-i bülend-iktidâr şehriyâr-i mekârim-i destgâha (vr. 4a)	hâk-pây-ı bülend-i 'iktidâr-ı şehriyâr-ı mekârim-i destgâha (s. 127)
Evvelâ ki a'yân-ı ashâb-ı divân (vr. 4a)	Ola ki'a 'yân-ı 'ashâb-ı dîvân (s. 127)
erbâb-ı eyvân sultana me'âl ü müfâdından istifâde (vr. 4a)	'erbâb-ı 'eyvân sultana meâl ve mefâdından 'istifâde (s. 127)
inâyet-i Hak ile âlemde âsâr u semerâtı bâhir ve envâ'-ı hayr (vr. 4b)	'inâyet-i Hak ile 'âlemde âşâr ve semerât-ı bâhir ve 'envâ'-ı hayr (s. 127)
Ba'de hazîn , a'dâ-yı dîn ü devlet olan (vr. 4b)	Ba'de hazeyn , 'a'dâ-yı dîn-ü-devlet olan (s. 127)

her taraftan karınca üşmüş oturmuş karpuz misillü (vr. 5a)	her taraftan karınca üşüşmüş , oturmuş karpuz misillü (s. 128)
bin seksen konak mesâfe olduğın mesâha ile ta'yîn (vr. 5a)	bin seksen konak mesâfe olduği mesâha ile ta'yîn (s. 128)
mezâhib olmalarıyla, ba'zı ba'zısına zor ve kuvvet sebebiyle (vr. 5a)	mezâhib olmalarıyla; ba'zı ba'zına zor ve kuvvet sebebiyle (s. 128)
gâlib mağlûbı ribka-ı itâ'ate çekmeğe (vr. 5a)	gâlib mağlûbı ribka-ı itâ'ate çekmeğe (s. 128)
merâsim-i evâmîr ü nevâhî-i peygamberi muhâfaza idüp (vr. 5b)	merâsim-i 'evâmîr-u-nevâhî-i Peyğamberiyyi muhâfaza idüb (s. 129)
Der-beyân-ı ârâ-yı hükemâ fi-te'sîs-i kavâ'idü'd-düvel. Zamîr-i münîr-i râviyân-ı ahbâr ve nakılân-ı havâdis ve âsâra rûşen ü âşikârdır ki (vr. 6a)	Der-beyân-ı 'ârâ-yı hukemâ fi-te'sîs-i kavâ'idü'd- düvel-i zamîr , münîr-i râviyân-ı 'ahbâr ve nakılân-ı havâdis âsâra rûşen ve 'âşikârdır ki (s. 130)
Evvelâ , mezheb-i Eflâtun'dur ve ol dimişdir ki (vr. 6b)	Evvelen: Mezheb-i Eflâtun'dır. Ve ol dimiş ki: (s. 130)
bi'l-cümle umûr-ı devletlerini ânın re'y ve tedbîrlerine tefvîz ve sipâriş (vr. 6b)	bi'l-cümle 'umûr-ı devletlerini ânın re'y ve tedbîrlerine ta'vîz ve sipâriş (s. 130)
Sâniyen , mezheb-i Aristotalis'dir ve ol dimişdir ki, saltanat tedbîri a'yân-ı devlet elinde olmak gerekdir. (vr. 6b)	Şâniyen: Mezheb-i Aristotalis'dir. Ve ol dimişdir ki: Saltanat tedbîr-i a'yân-ı devlet elinde olmak gerekdir. (s. 130)
sene-i sâbıkda hükûmet ma'zûllerinin muhâsebesini göreler (vr. 7a)	sene-i sâbıkda hükûmet-i ma'zûllerinin muhâsebesini göreler (s. 131)
niçe niçe kişver ta'yîni ile niçe niçe devlet	nîce nîce kişver ta'yîni ile nîce nîce delvet

müte‘ayyin oldı (vr. 7b)	müte‘ayyin oldı (s. 132)
peykâr u vegāya müsta‘id bir gürûh-ı nâsı muhâfaza-yı mülk ve millet (vr. 7b)	peygâr-u-veğāye müsta‘id bir gürûh nâsı ve muhâfaza-ı mülk-ü-millet (s. 132)
mülk ü devletden el yuyup, nekbet ve nedâmet-i hirmân (vr. 8a)	mülk ve devletten el yûyûb, nekbet ve nedâmet-i- hırâm (s. 132)
ashâb-ı istiksâya ve sevdâ-kerân-ı âsâr-ı rûzgâr (vr. 8a)	ashâb-ı ’istiksâya ve sevdâ-gerân-ı ’âşâr-ı rûzgâr (s. 133)
efrâd-ı askerîden her ferd yerinde kâ’im ü sâbit pîş ü pese ve yemîn ü yesâra hareket (vr. 9a)	’efrâd-ı ’askeriyeden her ferd yerinde kâim ve sâbit pîş-u-pîşe ve yemîn ve yesâr hareket (s. 134)
askerin saflarını tasfiye ve ta‘zîm ve tertûb emr-i mühimmine (vr. 9a)	askerin şafllarını tasfiye ve ta‘zîm ve tertûb-i ’emr-i mühimmine (s. 134)
hareket ve sükûnetlerine ve sür‘at ve büt’alarına ve himmetde (vr. 9a)	hareket ve sükûnetlerine ve sür‘at ve batûlarına , ve himmetde (s. 134)
cenâheyn müdebbirlerine bu tarîkle takviye (vr. 9a)	cenâheyn müdebbirlerin bu tarîkle takviye (s. 134)
mâl u cânıyla uğrunda fedâ olmağa demkeş-i sadâkat ve istikâmet-pîşe (vr. 9b)	mâl-u-cânıyla uğrunda fedâ olmağa demkeş sadâkat ve ’istikâmet-pîşe (s. 134)
muhassas oldukda kendüsü ve bu gürûh-ı memdûhi (vr. 9b)	muhasses oldukda, kendüsü bu gürûh-ı memdûhi (s. 135)
zamm edüp ittifâk-ârâları yla hareket ve sükûn ve yemîn ü yesâra nezâret ile vukû‘bulan (vr. 10a)	zamm idüp ’ittifâk-ı ’ârâları yle hareket ve sükûn ve yemin ve yesâra nezâret vukû‘bulan (s. 135)

mürâca‘at ile bu emr-i hatîre mübâşir olurlardı. (vr. 10a)	mürâca‘at ile bu ‘emr-i hatire mübâşir olurlardır. (s. 135)
Ve kezâlik ferhenk ve çavuşân misillü bir mikdâr sebk-reftâr-ı asker (vr. 10a)	Ve kezâlik ferhenk ve çavişân misillü bir mikdâr sebk-i reftâr-ı ‘asker (s. 135)
Velâkin zîrde mastûr olan tertîb-i cedîd askeri üzere kâ‘ide-i hendesiye ile tarh olunup safları kemâl-i tenâsüb ve tesâvîye mürâ‘at birle (vr. 10a)	Velâkin zirde mestûr olan tertîb-i cedîd-i askeri üzre ‘kâ‘ide-i hendesiye ile tarh olunub, safları kemâl-i tenâsüb ve tesâvîyeye mürâ‘at berle (s. 135)
şemşîr-i tîz te’sîr-i gılâfından şecer-i rümmânendi niçe niçe merdân-ı şecâ‘at-nihâd (vr. 10b)	şemşîr-i tîz te’sîr-i gılâfından şecer-i remânendi, nîce nîce merdân-ı şecâ‘at-nihâd (s. 136)
müsâra‘at birle, sel-i şemşîr ve teşebbüs-i sinân (vr. 10b)	müsâra‘at berle, sill-i şemşîr ve teşebbüs-i sinân (s. 136)
gürz ü harbe ve hışt ü hançer ve tîr ü kemân (vr. 10b)	gürz-ü-harbe ve heşt -ü-hançer ve tîr-ü-kemân (s. 136)
mülâtemü’l-emvâc med-cezir-i deryâ-yı ummân-ı bî-emân mânendi gâh ikbâl ve gâh idbâr (vr.10b)	mülâtımu’l-emvâc medd-u-cezir-i deryâ-yı ‘ummân bî-emân menendi gâh ‘ikbâl ve gâh ‘idbâr (s. 136)
şemşîr-tîz ve sinân-ı dil-sitân ile cân alup cân virirlerdi. (vr.11a)	şemşîr-tîz ve sinân-dil-sitân ile cân alub, cân virirlerdi. (s. 136)
nâ‘ire-i adâvet ve husûmet keremiyet üzere (vr.11a)	nâire-i adâvet ve husûmet-i keremiyet üzere (s. 137)
tabâyı‘-ı muhtelifeleri (vr.11b)	tabâyı‘-ı muhtelifleri (s. 137)
askeri ifrâz eyledikleri (vr.11b)	‘askeri ‘ifrâğ eyledikleri (s. 137)
pişvâ-yı asker	pisvâ-yı ‘asker

(vr.11b)	(s. 137)
hücûmda anlara iktifâ eylemişlerdir. (vr.12a)	hücûmda anlara 'iktidâ eylemişlerdir. (s. 138)
ru'b u hirâs ilkâ itmiş (vr.12a)	ru'b-u- herâs 'ilkâ etmiş (s. 138)
fütûr ve cüst u cûlârında kusûr görüldüğü (vr.12a)	fütûr ve cüsset-i vücûdlarında kusûr görüldüğü (s. 138)
tarîk-i tedbîr ve tedârik suhûlet bulmak (vr.12b)	tarîk-i tedbîr ve tedârük-i suhûlet bulmak (s. 139)
esnâ-yı tarîkde seyr ve meşîyleri (vr.12b)	'esnâ-yı tarîkde seyr ve meşîyleri (s. 140)
askere şebhûna fırsat bulur. (vr.13b)	'askere sebhûne fırsat bulur. (s. 140)
müşeyyedü'l-erkân (vr.13b)	müseyyedu'l-'erkân (s. 140)
bahâdırân-ı cüst ü cûlardan ve cerrâr (vr.13b)	bahâdırân-ı cüsset vücûdlardan ve cerrâr (s. 141)
muntazam ve müretteb (vr.14a)	mumazam ve müretteb (s. 141)
bu gûne ittihâd u ittifâk (vr. 14a)	bu gûne 'ittifâk u 'ittihâd (s. 141)
ecnâs ve efrâdı (vr. 15a)	'ecnâs-ı efrâdı (s. 143)
bundan ağreb mukaddem (vr. 15b)	bundan 'eğreb , mukaddem (s. 143)
bre düşman basdı!" deyu (vr. 15b)	bir düşman basdı deyu (s. 143)

Hüsn-i terfîbden ve nizâm-ı mâ-hüve'l-merâmdan (vr. 15b)	hüsn-i tedbîrden ve nizâm-ı mâ-huve'l-merâmdan (s. 144)
ile âlûde hâl nedâmet -mâ'il olduğu zâhir (vr. 16a)	ile 'âlûde hâl-i nedâmet -mâ'il olduğı zâhir (s. 144)
aktâr-ı arzı gemilerile (vr. 17a)	'aktâr-ı 'arzı gemileriyle (s. 145)
gürûh-ı mekrûhun (vr. 17a)	gürûh-ı mekrûhenin (s. 146)
ehemm-i mehâmından gaflet (vr. 17b)	ehemm-i mehâmmndan ğaflet (s. 146)
mağlûb ve makhûrlar iken (vr. 17b)	mağlûb ve makhûreler iken (s. 146)
mehâlikât-ı azîme (vr. 17b)	mehâlikât-ı azîmeye (s. 146)
habl-ı metîn-intizâm-ı bî- infisâmından (vr. 19a)	habl-i metîn-'intizâm-ı bî- infisâmdan (s. 148)
tuğyân fitnesinin zuhûru ve hudûsu (vr. 19b)	tuğyân fitnesinin zuhûri ve husûsi (s. 149)
müşevveşü't-terfîb idi. (vr. 20a)	müşevveşü's-terfîb idi. (s. 150)
altıncı Karoloş'a gelince (vr. 20b)	VI. Karoloş'a gelince (s. 151)
dâmet zeynu imâretihâ (vr. 20b)	dâmet zeynu ' imârihâ (s. 151)
dest-i tetâvül-i digerândan (vr. 21a)	desti tetâvül-i digerâdan (s. 152)

dest-i tetâvül itdirmemek (vr. 21b)	dest-i tetâvül itmek (s. 152)
kuvvet ve mizâcına takviyet vermek (vr. 21b)	kuvvet ve mizâcına takvît vermek (s. 152)
re'y u tedbîrine mürâca'at ile (vr. 22a)	re'y-u-tedbîrine marâca'at ile (s. 153)
bu makûle askerî tevâdüde (vr. 22a)	bu makûle askerî teâdüde (s. 153)
uhde-i zimmet-i askerîye vâcib (vr. 22a)	'uhde-i zimmet,i askeriyyeye vâcib (s. 154)
hudûd ve sınur vâcib (vr. 23a)	hudûd ve sünûd vâcib (s. 155)
mebâdîsi ma'rifet-i eşkâl-i memâlik (vr. 23a)	mebâdîsi, me'rifet-i eşkâl-i memâlik (s. 155)
mütebeyyin olmağla fî-mâ -beynehum (vr. 23b)	mütebeyyen olmağla femâ -beynehum (s. 156)
Moskov askeri Gilan'a gitmiş (vr. 23b)	Moskov askeri Keylan'a gitmiş (s. 156)
himmet idüp lisân-ı Arabî'ye (vr. 25a)	himmet idüb, Lisân-ı Arabiyye'ye (s. 158)
kitâblarında atvâl ve urûz bilâdı beyânda (vr. 25a)	kitâblarında 'etvâl-u-urûz-ı bilâdı beyânda (s. 158)
bilinmedik ve bir ferdden haberi (vr. 25b)	bilinmedik ve bir ferdin haberi (s. 158)
tahsîlinden sûd-mend olmak (vr. 25b)	tahsîlinden sû-mend olmak (s. 159)
Memâlik-i zemîn, bir ulu şehrin hânelerine (vr. 26a)	Memâlik-i zemîn, bir ol şehrin hânelerine (s. 159)

ol şehirde ihrâk zuhûr eylese ol şehrin etrâf u zevâyâsın (vr. 26a)	ol şehirde 'ehrâk zuhur eylese ol şehrin 'etrâf-u- zâviyâsın (s. 159)
su'ûbetini ve menzilin kurb (vr. 26b)	su'ûbetini; ve menâzilin kurb (s. 160)
kısmet veya tahdîd lâzım gelüp kurb (vr. 27a)	kısmet veya tahdîdi lâzım gelüb, kurb (s. 161)
min-küllî'l-vücûh memâlik ahvâlin (vr. 27a)	min kullî'l-vücûh memâlik-i ahvâleyn (s. 161)
ashâb-ı hünerin âsâr-ı cemîleye meyl ü rağbeti (vr. 27b)	'ashâb-ı hünerin 'âsârı cümleye meyl-ü-rağbeti (s. 161)
Temhîd-i sinîn-i sâlifede top ve tüfenk, hunpara (vr. 27b)	Temhîd-i sinîn-i sâlifede top ve tüfenk, (ve) humbara (s. 162)
ol nizâm-ı zâmmın ve rehîn ola (...) (vr. 28a)	ol nizâm-ı zâmnın ve rehîn, 'evvelâ (s. 163)
bu emr-i hatîre mübâşerete cesâret ider (vr. 29a)	bu 'emr-i hatîre cesâret mübâşeret ider (s. 164)
gâyet sakîl ve sür'at (vr. 30a)	ğâyet şakîl ve sür'at (s. 165)
memâlik-i Hitây civârında sâkin Kalmak tâ'ifesi, Tatar askeri gibi (vr. 30b)	memâlik-i Hitây civârında sâkin kalan tâ'ife-i Tatar 'askeri gibi (s. 166)
âkıbet tarassud-ı fırsat ile ümerâ-yı Kalmak'dan esen Teyşi nâm dilir (vr. 30b)	'âkıbet tarassud-ı farsat ile 'imrâyı kalmakdan esen teyşi (?) nâm delîr (s. 166)
imdâd u i'âneti vürûd u vusûlüne (vr. 30b)	imdâd-u-' i'ânesi vürûd-u-vusûlüne (s. 167)
enhâr-ı kibârdan ayırup ve ormanlardan dahi	'enhâr-ı kibârdan irub , ve ormanlardan dahî dûr

dûr (vr. 31a)	(s. 167)
enhârdan ve ormandan ayırmak ile tazyîk olursa (vr. 32a)	‘enhârdan ve ormandan ırmak ile tazyîk olursa (s. 168)
mazbût ve basîret üzere olan (vr. 32b)	mazbût ve bu sûret üzere olan (s. 168)
bi’l-cümle ukalâ netîce-i teslîmde (vr. 32b)	bi’l-cümle aklen netîce-i teslîmde (s. 169)
fil-bân-ı nâ-tüvâna râm olmazdı (vr. 32b)	fil-bân-ı nâ-tüvâna râğm olmazdı (s. 169)
techîz-i asker-i bî-şümârda Cenâb-ı Bâri-i Mûte‘âl’den (vr. 33a)	techîz-i ‘asker-i bî-şümârda Cânib-ı Bâri’-i Mûte‘âl’dan (s. 169)
tertîb-i garîb ve ayn-ı itâ’atden ibâret nizâmları (vr. 33a)	tertîb-i ğarîb ve ‘în-i itâ’atdan ‘ibâret nizâmları (s. 169)
hemân bir kıyl ile kinnâre-i kasaba (vr. 33a)	hemân bir kîl ile kinnâre-i kasâba (s. 170)
i’tikâdından dûr ve mehcûrlardır (vr. 33a)	i’tikâdından dûr ve mechûrlardır (s. 170)
leşkerlerini bu gûne (vr. 33a)	leşkerlerini bir gûne (s. 170)
re’y ü tedbîrleriyle amelden (vr. 34a)	re’y-ü- tedbîriyle ‘amelden (s. 171)
tavrından bî-haber olmağa (vr. 34a)	tavrından bî-haber olmağla (s. 171)
beynlerinde tarîk-i tevâdd ve muvâfâta (vr. 34a)	beynlerinde tarîk-i tevâdüd ve muvâfâta (s. 171)

sa'y ve tefrîk ve mu'âdatdan (vr. 34a)	sa'y ve tarîk-i mu'âdatdan (s. 171)
şiddetlerine musâberete (vr. 34b)	şiddetlerine muşâberete (s. 172)
ba'zı kavânîn-i harbiye (vr. 34b)	ba'zı kavânîn-i hayriye (s. 172)
cezâsı terfîb olunur. (vr. 35a)	cezâsı terettüb olunur. (s. 173)
gayrıda tahsîs-i libâs olmayup (vr. 35b)	gayrıda teşhîs-i libâs olmayup (s. 173)
bulduğı ve diledüğü libâsla (vr. 35b)	bulduğı ve dıldüğü libâsla (s. 173)
her sınıf askere birer gûne (vr. 35b)	her sınıf 'askere bir gûne (s. 173)
kânûnların vaz' ve takdîr, mutlak Nasârâ (vr. 35b)	kânûnların vaz' ve takdîr-i mutlak Nasârâ (s. 173)
beşyüz boy tüfenginden gayrı (vr. 35b)	beşyüz boy tüfenkten ğayrî (s. 174)
kad u kâmetde berâber olmalarına (vr. 35b)	kadd-u-kâmetde berâber olmalarını (s. 174)
tenvî'-i libâs emri, fevâ'id-i sâ'ireden (vr. 35b)	tenvî'-i libâs 'emri-i fevâ'id-i sâ'ireden (s. 174)
üst yanında olan zâbite (vr. 36b)	üst yanda olan zâbite (s. 175)
kat'-ı merâtibleri tarîkinde (vr. 36b)	kıt'a merâtibleri tarîkinde (s. 175)
imtiyâz ile mümtâz olurlar (vr. 37a)	'imtiyâz ile mümtâz olunurlar (s. 175)

İşbu alay , evvelâ kümeden seçilüp (vr. 37a)	İşbu 'alây-ı evvel kümeden seçilüb (s. 175)
vâki' olup fesâd-ı azîme bâ'is (vr. 37b)	vâki' olub, fesâd-ı azîmeye bâ'is (s. 176)
tanzîm olundukda düşman (vr. 38a)	tanzîm olundukca düşman (s. 176)
Re'y ü tedbîr rezîn dahi (vr. 38b)	Re'y ve tedbîr-i rezîn dahi (s. 177)
kevn ü fesâd âlemi halkı (vr. 38b)	kevn ve fesâd-ı 'âlemi halkı (s. 177)
fesâd olanlar ma'lûm olmazlar. (vr. 38b)	fesâd olanlar ma'lûm olazlar. (s. 177)
beynine zamân-ı sâbıkda bürûdet (vr. 38b)	beynine zamân-sâbıkda bürûdet (s. 177)
Pes bu hâl-i hayret iştîmâli (vr. 39a)	Pes bu hâl-i hayret-i 'iştîmâli (s. 178)
rahat ve âsâyîş hâlimizi mükedder kıldı. (vr. 39a)	rahat ve 'âsâyîş-i hâlimizi mükedder kıldı. (s. 178)
azl ve te'dîbi bâbında ibrâm (vr. 39a)	azl ve te'dîb-i bâbında 'ibrâm (s. 178)
hata zuhûr eylememek (vr. 39a)	hatâ zuhûr eylemek (s. 178)
askerin kuvvet ve mikneti bundan (vr. 39b)	'askerin kuvvet ve milneti bundan (s. 179)
idmân-ı vâfir takrîbiyle (vr. 39b)	idmân-u-'eferr takrîbiyle (s. 179)
tüfengini tizçe doldurup	tefengi tizce toldurup

(vr. 39b)	(s. 179)
ağaç ve çalı ve çırpı (vr. 40a)	ağaç ve çalış ve çırpı (s. 179)
Ol ecilden asker tahrîr (vr. 40b)	O ecilden ‘asker tahrîr (s. 180)
Mülûk-ı Nasârâ leşkerlerinde (vr. 40b)	Mülûk-ı Nasârâ leşkerinde (s. 180)
mutlak lisânlarında beklemeğe dirler. (vr. 41a)	mutlak lisânlarda beklemeğe dirler. (s. 181)
parolanın ahz ve teblîğine (vr. 41b)	parolanın ‘ahz ve teblîğini (s. 182)
rekmend kumpanyaları , ya‘ni odaları (vr. 43b)	rekmend kampanyaları , ya‘ni odaları (s. 184)
müstakil ilme ifrâğ olunmuş (vr. 44b)	müstakil ‘ilme ‘ifrâz olunmuş (s. 186)
hiyel-i harbiyyeleri (vr. 45a)	hiyle’-i harbiyyeleri (s. 186)
buna müşâbih bir vaz‘ (vr. 46a)	buna müsâbih bir vaz‘ (s. 187)
mertebede zâhir ü nümâyân (vr. 46b)	mertebede zâhri ve nümâyân (s. 189)
min-küllî’l-vücûh müsâ‘id (vr. 47a)	min-küllî’l-vücûh müsâ‘ade (s. 189)
fünûn-ı harbiye esbâbına (vr. 47a)	fünûn-ı harbiyye ‘eshâbına (s. 189)
re’y ü tadbîr ve i‘ânetleri ile (vr. 47a)	re’y-ü-tedbîr ve i‘tibârları ile (s. 189)

muntazam asker peydâ eyledi. (vr. 47b)	muntazam ‘ askeri peydâ eyledi. (s. 190)
ve techîz ve takvîyet kıldıkda (vr. 47b)	ve techîz ve takvît kıldı da (s. 190)
siyâset ile sûret-i takvîyet (vr. 48a)	siyâset ile sûret-i takvît (s. 191)
ashâb-ı hayrat âsâr-ı cemîle (vr. 48b)	ashâb-ı hayrat, âsâr-ı cümleye (s. 191)
vakıf murâd eyledikleri (vr. 48b)	vakf-ı murâd eyledikleri (s. 191)

TRANSKRİPSİYON USÛLÛ

Metnin Latin harflerine aktarılmasında basit bir transkripsiyon uygulandı. Bu minvalde, kelime başında olanların dışındaki ayınlar (‘), hemzeler ise (’) şeklinde gösterildi. Farsça ve Arapça kelimelerdeki uzun sesliler (â, î, û) şeklinde gösterilmiş olmakla birlikte gayın (ġ) ve kaf (ق) harflerinden sonra gelen uzun sesliler (ā, ū, ī) şeklinde gösterildi. Varak numaralarına metnin içerisinde [1a], [2b] şeklinde işaret edildi. Metinde okunuşundan emin olunmayan kelimelerin yanına (?) koyuldu. Anlamdan yola çıkarak metinde bulunması gerekip de sehven atlanmış harf veya kelimeler köşeli parantez içerisinde, örneğin [me]mâlik gibi, yazıldı. Metnin orijinalinde, bazı kısımların üzerine çizgi çekilmiştir. Bunlar da transkripsiyonda altı çizili olarak gösterildi. Metnin daha iyi anlaşılması için noktalama işaretleri kullanıldı ve metin paragraflara bölündü.



METİN

[1b] Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Ümem

Bismi'llâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm ve bihi nesta'in.

Hamd ü senâ ve şükr-i bî-intihâ ol Mâlikü'l-Mülk ve'l-Melekût, Sâhibü'l-Kibriyâ ve'l-Ceberût Takaddes ve Te'âlâ dergâhına şâyândır ki, tedbîr-i nizâm-ı âlem ve tanzîm-i umûr-ı benî-Âdem ânın irâdet-i aliyyesine menût ve ta'dîl ve tesviye-i ahvâl-i ümem meşîyyet-i ezeliyyesine mevkûf ve merbûtdur. Ve dürûd-ı bî-pâyân ol peygamber-i âhir-zamân devlet-penâh-ı ehl-i îmân cenâbına şâyestedir ki kânûn-ı siyâset-i şer'-i mübîni ıslâh, mizâc-ı devlete sened-i kâfi-i tıbb-ı nebevîsi olan sünen-i seniyyesi tashîh-i kuvâ-yı kavâ'id-i dîn ü millete devâ-yı vâfidir. Ve tarziye vü ta'zîm âl ve ashâb-ı nısfet-nisâba lâyıkdır ki; meslek-i hamiyet-ittisâflarına sülûk-ı takvîm; kârgâh-ı mülke düstûr-ı ebedî ve âsâr-ı meymenet-ihtivâlarına temessük temşîyet-i [2a] umûr-ı cumhûrda mümidd-i sermedî olmak hakîkdir.

Emmâ-ba'd bu kelîlü'l-lisân, abd-ı âciz, kalîlü'l-istitâ'a, bende-i nâcîz, el-muhtâc ilâ rahmet-i Rabbihi'l-azîz, bâzâr-ı cevheriyânda sezâvâr-ı harîden ve fûrûhten olacak nakidden hâlî ve ithâf-ı dilîrân-ı meydân-ı ırfâna şâyeste tuhfeden ârî hemân satvet-i saltanat-ı şehinşâh-ı kişver-ârâyi ve savlet, debdebe-i mekârim-i destgâh-ı hüsrevânî birle, fahr ü mübâhât maksad-ı â'lâ ve matlab-ı aksâ-yı mûr-mikdârları olup zıll-ı zalîl-i cenâh-ı himâye ve sâye-i sâye-bân-ı sıyânet-i pâdişâhânelerinde gadr-ı ashâb-ı şerr ü şûrdan ve tetâvül-i dest-i ashâb-ı ağrâz u şekâdan âsûde ve gunûde olduğum ni'met-i celîlenin şükr ü neşri farîza-i zimmet-i vâcibü'l-iz'ânım ve kıyâm-ı ömr ü devlet ve devâm-ı şân u şevketleri da'vâtı fî'n-nehâri ve'l-leyâlî vâcibü'l-uhde lâzımü'l-iştigâlim idüğün im'ân ve idrâk ile zâviye-i uzletde münzevî ve kûşe-i vahdetde muntavî ferâğ-ı bâlım, hasb-ı hâlim olmuşiken nâ-gâh hücum-ı leşker-i cerrâr ve bî-şümâr efkâr ile mülk ve vücûd-ı nâ-tüvân lerzân ve nâr-ı gam u elem ve ekdârile pûte-i dil u derûn sûzân ve heyecân olup târîh-i hicret-i nebeviyye-i aleyhi ekmelü't-tahiyye bin yüz kırk üç sâle ve sâl-ı matla'-ı âfitâb-ı devlet-i rûz-ı efzûn-ı Osmânî dört yüz kırk dörde bâliğ [2b] oldukda sene-i merkûmenin eyyâm-ı pür-melâli hilâlinde pey-der-pey bu Devlet-i Aliyye'de vukû' bulan fitne esbâbı tefekküründe ve bu hikmet-i hafiyye-i ilel-i tafrasında ve hakikat-me'âli idrâkinde akl-ı nâ-tüvân pîç ü tâb ve ızdırâbile deycûr-ı hayretde âciz kalup vûkelâ-i devletin ve erkân ve a'yân-ı divânın kânûn-ı siyâsetde kusûr ve umûr-ı mehâma himmetde fûtûr ve hal ve akd-i mübhemât-ı memleketde tekâsül ü tehâvün ve her hâlde basîret ve ihtiyât lâzıme-i hâl iken müsâmaha ve gafletlerine haml ile cân u dilden te'essüf ve gâh ber-mûceb-i âdet-i ilâhiyye ve muktezâ-yı tabî'at-ı kevniyye ve iktizâ-yı temeddün-i beşeriyye nizâm-ı âlemde hâlel ve intizâm ahvâl-i benî-Âdem'de zülül zuhûru mukarrer olup

bu Devlet-i Aliyye mizâcında alâyim-i inhirâf ve tabî'at ve kuvâsında asâr-ı inkılâb ve illet-i za'af tareyân eylemek ihtimâli teşvîşi ve endîşesiyle mütelevvin ve ahvâl-i enâmda mugâyeret ve tebayı'-ı nâsda fesâda meyl ü rağbet gâlib görünmekle mütekeddir ve gâh fenn-i muhâdârâta mürâca'at ve kütüb-i tevârîhe müsâra'at birle ümem-i akdemin ve selâtîn ve mülûk-i pîşîn ahvâli fi'l-cümle tettebbu' olundukda meyân-ı düvel-i İslâmiyân'da bâ-takdîr-i Melikü'l-Kadîr vukû' bulan tebdilât ve tagayyürât ve ihtilâfât ü ihtilâlât mirâren ve kirâren teceddüd-i ahkâm-ı dîn ü devlet ve takviyye-i bâzû-yı **[3a]** saltanat ve tahkîm-i bünyân-ı kavâ'id-i şerî'at ve tanzîm-i umûr-ı mülk ü millet ve terfîh-i ahvâl-i ra'ıyyet ve ihyâ-yı sünen-i seniyye-i nebeviyyeye vesîle olduğu ma'nâ-yı meserret irtisâma dahi zafer müyesser ve ıttılâ' mukadder olmağla mülk-i dil-vîrân bir mikdâr bârân-ı sükûnet ü ârâm ile tâze imâret bulup bâ-husûs sebep-i emn ü emân halîfe-i zemîn ü zamân, penâh-ı ehl-i îmân, şevketlü ve kerâmetlü pâdişâh-ı âl-i Osmân, es-Sultân ibnü's-Sultân, Sultân Mahmûd Hân bin Sultân Mustafa Hân bin Sultân Mehmed Hân veliyy-i ni'amımız ve re'fetlü ve mürüvvetlü efendimiz *Ebbede'llâhu devletehû ve eyyede saltanatehû ve e'azze ensârehû ve demmere e'dâehû* hazretlerinin avn u inâyet-i Cenâb-ı Vâhib-i Mutlak ve feyz-i feyyâz-ı ale'l-ıtlâk ile matlâ'-ı hilâfet-i dâ'imü'l-karârı ve dibâce-i saltanat-ı ebediyyü'l-istimrârı kahr u tedmîr-i ehl-i bağy u tuğyâna ve izâle-i hâr u hâşâk, erbâb-ı fesâd ve şekâyâ masrûf olan himmet-i rüstemâneleriyle ma'nûn olmak emr-i celîlü's-şânı teyîdât, bünyân-ı dîn ü devlet alâyiminden neşe ve teceddüd ü teşeyyüd kuvâ-yı baht-ı saltanatdan numûne olmak ümîdiyle mehmâ-emken hâtır-ı Fâtîr'i cem' ve kütüb-i tevârîh-i müfâdı delâletiyle ve ümem-i sâlîfe sergüzeştleri irşâdıyla, kadîmü'l-eyyâmdan beru selâtîn ve mülûk mülkünde zâhirde ve ma'nâda hudûs-ı **[3b]** fitneye bâdî hâlel ve tagayyur ahvâl-i nâsa mü'eddî zülül ve sedd-i bâb-ı fesâda ve tecdîd-i kavâ'id-i nizâma muvassal ve te'yîd-i bünyân-ı intizâma mütevâsıl esbâb ve ilel, hâtır-ı hâkîre-lâyih ve sadr-ı kâsır-ı d-derke şerh ve sânih olduğu mertebe îmâ ve işâret bâ-husûs tavâif-i Nasârâ bir millet-i pür-nekbet ve ahâli-i İslâm'a nisbet killet ve tıynet u cibilliyetde za'af ve hakâret üzere iken, bir müddetden beru âleme intişâr ile niçe niçe memâlike istîlâ ve Devlet-i Aliyye-i kâhire-i Osmâniye askerine dahi sûret-i galebede göründüklerine dahi bâ'is ü bâdî hâlât ve esbâb ve ilel ve alât ne idüğünü fehm ü idrâkde ve bu hikmet-i garîbeye intikâl ve ıttılâ'da dâmen-i gayret-i âcizâne meyân-ı sa'y u ictihâda bende ve engüş-ti tahayyür dendân-ı tefekküre nihâde kılınup bu gûne arzu ve iştiyâkda şâhid-i dil-ârâm-ı merâm vukûf ve ıttılâ' manassa-ı maksûdda cilve-ger ve rû-nümâ olur ümniyesiyle lisân-ı Latin ile âşinâlık takrîbiyle ahd-i ba'id ve zamân-ı medîd tavâif-i merkûmenin gâh târîh kitâbları ve gâh tertîb ve tanzîm-i askerlerini câmi' devâvîn-i kânûnları ve gâh harb u kîtâle müte'allık umûr-ı mehâmlarını hâvî

mücelledâtı nazar ve mütâla‘a ve gâh ecnâs-ı muhtelif-i nâsdan erbâb-ı ma‘ârif ve ashâb-ı vukûf, umûr-dîde, kâr-azmûde [4a] ukalâ ve hükemâ ve ecnâs-ı zâbitân-ı leşkeriyânıyla tarîk-i müdârâ mürâ‘at olunup mükâleme ve muvâra‘a ve bu nezâhanın me‘hazında süfliyet-i zemîn ve câye i‘tirâz olunmayup dürr ü gevher sanduğım esdâf ve ahcâr ne yerde bulunsa ihtiyâr olunup ahz ve havsala-i acizânede hırz u hıfz olunurdu. Bi‘l-âhare tâziyâne-i gayret-semend, himmet-i âcizâneyi sevk idüp me‘âl-i müfâd mütâla‘a ve ma‘nâ-yı müstefâd muhâvere telhîs ü tenkîh olunup bu cümleden muhtâr ve müntehab usûl-i hikemden ve ârâ-yı me‘mûlû‘r-rezâne ve akvâl-i melhûzü‘l-isâbeden nizâm-ı âleme ve intizâm-ı umûr-ı enâma ve kıyâm ve devâm-ı bünyân-ı devlete dâ‘ir lede‘l-ashâb mücerreb ve meşhûd-ı inde‘l-ukalâ müselleme ve ma‘hûd, müttetekun-aleyh, mu‘temedun-ileyh birkaç mâddeyi hâvî ebvâb u fusûl tahrîrine mübâderet ve bir mecelle tesvîdine müsâra‘at olunup eyyâm-ı saltanat-ı meymenet-makrûnlarında me‘mûlû‘l-husûl musannefât-ı adîdenin evveli olmağla teyemmünen ve tefe‘ülen nâmına **Usûlü‘l-Hikem Fî Nizâmi‘l-Ümem** denildi.

Ba‘de‘l-itmâm, hâk-pây-i bülend-iktidâr şehriyârî-i mekârim-i destgâha küstahâne ihzâr ve ithâfa ictisâr olunup îyn u inâyetleriyle manzûr buyurulmak mercûdır. Evvelâ ki, a‘yân-ı ashâb-ı dîvân ve erbâb-ı eyvân-ı sultâna me‘âl ü müfâdından istifâde müyesser ve mazmûniyle [4b] amel mukadder olup inâyet-i Hakk ile âlemde âsâr u semerâtı bâhir ve envâ‘-ı hayr ve berekâtı zuhûr eyleye, âmîn.

Bâb-ı evvel, askerde vücûb-ı nizâm ve hüsn-i nizâmdan tevellüd iden menâfi‘ beyânındadır.

Bâb-ı sâni, icmâlen fenn-i coğrafya menâfi‘i beyânındadır. Ba‘de hazîn, a‘dâ-yı dîn ü devlet olan küffâr-ı dûzah-karârın ahvâl ve etvârına vukûf u ıttılâ‘ beher-hâl lâzime-i zimmet ulüvv-i himmet ve inde‘l-ashâbi‘l-besâ‘ir ve‘t-tecrûbe ehemmi mehâmm-ı müşâteme ve elzem-i levâzım-ı mütârede belki evzah-ı vesâ‘il-i galebe olmağla,

Bâb-ı sâlis olmak üzere mülûk-ı Nasârâ leşkerlerinin esnâfi ve tarz u tavr u tertîpleri ve hazer ü seferde ve kıtâl ü cidâlde i‘tiyâd eyledikleri kavânîn ve merâsim-i harbiyeleri beyân olunup mevâdd-ı merkûmenin her birinde niçe niçe fusûl irâd ve umde-i merâma vusûlde bast-ı mukaddeme kılındı.

Fasl-ı evvel: Der-bevân-ı lüzûmü‘l-mülûk ve’s-selâtîn ve vücûb-ı vücûdü‘l-hükkâm beyne‘l-enâm: Ber-muktezâ-yı hikmet-i tabi‘iyye temhîd, ulûm-ı hey‘et râsihleri ve estâr-ı hikmetin kâşifleri berâhin-i hendesiye ile keşf ve tahkîk idüp unsur-ı türâb ve mâdan

ibâret olan dünyâ bir müdevver top şeklinde idüğün ta'yîn ve garba teveccüh ile şarkdan gelen sefineler bu ma'nâyı bi'l-müşâhede te'yîd ve tamâmen devr-i arz, tûlen ve arzen seyr-i mu'tedil [5a] ile bin seksen konak mesâfe olduğın mesâha ile ta'yîn ve top zemînin fevk ve tahtı hakikatde müte'ayyin olmayup cevvi-i hevâda mu'allak her taraftan karınca üşmüş, oturmuş karpuz misillü küre-i arzın her cânibi zerâri-i nev'-i insâna mesken ve ebnâ-yı beşer ile mâl-a-mâl olduğın tahkîk itdiler. Ba'zı kütüb-i ahlâk ve hikemde silk-i sûtûra keşîde kılındığı siyâk u sibâk üzere çün ol kahramân-ı kudret-i Yezdânî bu gûne sûret-i bedî'ada kemâl-i kudretin izhâr itmek murâd eyledi. Muktezâ-yı hikmet-i Lem-Yezelî, cemâ'at-ı efrâd-ı insânı âmâc-ı tîr-i ihtiyâc ve hedef-i sehm-i derd ü belâ kılup ecel-i müsemmâ bekâsına dahi ta'alluk ve bi't-tab' zevâtlarında medeniyyet merkûz kılınmağla felâ-cerem tâlib-i ictimâ' ve her biri bir cihetle âhara muhtâc tedbîr-i ma'îşetleri bî-mu'âvenet muhâl ve bekâ-ı şahs ve nev'ileri bî-muhâlatat u müşâreket mümteni' ve her cihetle muhtâc-ı ihtilât ve ictimâ' oldılar. Velâkin ihtilâf-ı meşârib ve tebâyün-i âyin ve mezâhib olmalarıyla, ba'zı ba'zısına zor ve kuvvet sebebiyle ve mâl ve miknet hasebiyle gâlib ve her âyine gâlib mağlûbı ribka-ı itâ'ate çekmeğe tâlib ve ekser hâsılât-ı gayrıyı havza-i tasarrufa getürmeğe râgıb ve kendüye lâıyk umûrdan gâfil ve mütâba'at-ı hevâ [5b] ve mutâva'at-ı nefis ve vegâyâ mâ'il olup eşkâl-i inâd ve intizâ'-ı urûk, nizâ' ve irtifâ'-ı fesâd içün efrâd-ı insân meyânında hülâsa-i ilm [ü] hikmet ve nekâve-i dâniş ve ma'rifet erbâbı hâkimler ve sâyisler lâ-büddür ki mâhir-i hikmet-i ameliye olup medâr-ı siyâset olan ri'âyet-i kânûn adalete râğbetleriyle her ferдин âhardan dest-i dırâzın kûtâh ve tasarruf-ı mâ'adâdan yed-i te'addîsin memnû' kılup kendü hakkına râzı vü kâni' kılarlar. Ve bu kânûnun mu'îni ve bu tedbîrin mübeyyini bir ferd-i kâmil ve mü'eyyid ve firistâde-i hazret-i izzetdir ki hükemâ-yı güzîn âna nâmûs-ı ekber ve ulemâ-yı dîn resûl ve peygamber dirler. Ve kânûn-ı evâmîr ü nevâhî ki fi'l-hakîka sâbûn-ı denes-i me'âsî ü menâhidir. Muslih-i ahvâl-i âlem ve mu'addil-i hevâ-yı benî-Âdem'dir. Ve ol vâz'-ı kavânîn-i şerî'at-ı mutahhara olan Peygamber, dârü'l-mülk-i âhirete azîmet buyurdukda icrâ-yı kavâ'id-i dîn ve ıslâh-ı umûr-ı Müslimîn içün felâ-cerem bir hâkim-i âdil ü kâhir lâzımdır ki merâsim-i evâmîr ü nevâhî-i peygamberi muhâfaza idüp kavânîn-i siyâsete kemâ-yenbağî ri'âyet kılına. Tâ ki hem fırak-ı millet efser-i devlet ile serfirâz ve hem libâs-ı saltanat tırâz-ı i'zâz-ı şerî'at ile mutarraz ola ki "ed-din ve'l-mülk tev'emân" fe'alâ-hâzâ vaktâ ki iktizâ-i takdîr-i Rabbânî nev'-i insânı ilâ-ecel müsemma bekâsına ta'alluk idüp emr-i [6a] ma'âşında dahi gayr-ı müstakil, belki medeniyyün bi't-tab' olup ebnâ-yı cinsi ile mu'avaza ve mu'ameleye muhtâc oldu ise gencûr-ı hızâne-i kudret şefkaten li-ibâdihi'z-zu'afâ gâh peygamber ve gâh resûl ve gâh anlara halîfe olur. Hâkim ü kâhir ve âdil irsâl ve ta'yîn birle,

tenfîz-i ahkâm-ı şerî'at-ı garrâ ve tanzîm-i umûr-ı zu'afâda âdetin bu vech üzere icrâ ve hikmet-i bâhiresin bu sûretde dahi izhâr itmek murâd idüp rûy-ı zemînde mevcûd tavâ'if-i müte'addide ve ecnâs-ı mütenevvi'a ve ümem-i kesîre bu kânûn-ı hikmet-istimâle bi't-tab' meyl ü rağbet ve bu iktizâ-yı takdîr-i Lem-Yezel'e hâh-nâ-hâh teslîm-i gerden-i itâ'at ile fevc fevc, mevc mevc ictimâ' ve ittihâda müsâra'at ve her cemâ'at bir melike tâbî' ve emrine münkâd u mutî' ve nehyiyle menhî ve nizâm u intizâm umûrlarında re'y ü tedbîrlerine tâbî' olup bu siyâk u sibâk üzere tedâyün ve ictimâ' birle, vech-i arzda delâlet-i şer' ve aklıyla niçe niçe devletler kurdılar ve hulefâ ve selâtîn ve mülûk ve havâkîn ve ekâsire ve cevâsir ve sâ'ir nâm u şân ve unvânıyla bî-şümâr hâkimler ta'yîn itdiler.

Fasl-ı Sâni: Der-bevân-ı ârâ-yı hükemâ fi-te'sîs-i kavâ'idü'd-düvel: Zamîr-i münîr-i râviyân-ı ahbâr ve nakılân-ı havâdis ve âsâra rûşen ü âşikârdır ki selâtîn ve mülûk-ı âlem ve hükâm-ı benî-Âdem [6b] edyân ve mezâhib ve âyîn ve meşârib cihetiyle mübâyenet ü ihtilâf üzere olup merâtib-i i'tibâriyeleri dahi tefâvüt üzere kalup zabt u rabt ve fetk ü retk-i umûr-ı nâs, tarz u tavr-ı âhara ifrâğ ile bünyân-ı devlet ve binâ-yı cumhûr cem'iyetleri dahi birbirlerine müteğâyyir ve mütebâyin esâs ile te'sîs olunmuşdur. Ve bu bâbda cumhûr-ı hükemâ akvâli üç hakim-i azîmü's-şânın re'y ve tedbîrlerine râci'dir.

Evvelâ, mezheb-i Eflâtun'dur ve ol dimişdir ki, halk bir âkıl ve âdil pâdişâha bi'at ve itâ'at idüp tâbî' olmak gerek. Ve bi'l-cümle umûr-ı devletlerini ânın re'y ü tedbîrlerine tefvîz ve sipâriş ile yedine istiklâl virüp hükmüne râzı olmak gereklerdir. Ve bu makûle devlet ve saltanat lisân-ı hükemâ-i Yunan vilâyetinde "*Monarhiya*" nâmıyla şöhet bulup ekser selâtîn-i rûy-ı zemîn bu re'y üzere vâki' olmuşdur ve bu sûretde neseb-i âlî olmak memdûh ve mu'teberdir.

Sâniyen, mezheb-i Aristotalis'dir ve ol dimişdir ki, saltanat tedbîri a'yân-ı devlet elinde olmak gerekdir. Bu siyâk üzere ki içlerinde biri cümleye re'is ihtiyâr olunup gayrılar tedbîr ve meşveretde müşterek kılına. Tâ ki bir kimesne haseb ü neseble ta'azzum ve teferrüd idüp müstakil olmağla kânûn-ı adlden udûl mahzûru lâzım gelmeye. Ve bu nev' devlete lisân-ı hükemâda [7a] "*Aristokrasiya*" tesmiye iderler. "*Kırasıya*" lafzı hikmet ma'nâsına amme-i tedbîr-i a'yân dirler. Hâlâ Venedik Devleti bu kâ'ide üzeredir.

Sâlisen, Dimukratis'dir ve ol dimişdir ki, saltanat tedbîri re'ayânın olmak gerekdir. Tâ ki kendülerinden zulmünü def'e kâdir olalar. Ve bu sûretde tarîk-i tedbîr ihtiyârdır. **Meselâ,** her on karye halkı içlerinden birer, ikişer âkıl ve müdebbir zanneyledikleri âdemi intihâb ve ihtiyâr idüp ve mahall-i hükûmet olup divân kurılan yere göndereler. Anlardan on karye halkı

muhtârları dahi içlerinden birer âdemi intihâb ve ihtiyâr ideler. Vara vara cümlelerin muhtârı on âdem, cümlesi bu on şahsın tedbîrlerini kabûlde ittifâk etmiş olur. On kimesne bir sene divânda oturup hall ü akd umûrını görelere. Sene-i âtiyyede uslûb-ı sâbık üzere on kimesne dahi evvel ihtiyâr olunup sene-i sâbıkda hükûmet ma'zûllerinin muhâsebesini görelere. Gadri zuhûr edenin hakkından geline. Bu uslûb üzere olan devlete “*Dimukrasiya*” dirler. Ya'ni “*Dimukratis*” re'yine mensûb hükûmetdir. Âmme-i tedbîr-i mehârîn dirler. Hâlâ Felemenk ve İngiliz devletleri bu kâ'ide üzeredir. Ve bu zikr olunan kavâ'id-i selâse, sâ'ir milel ve edyân mülûkünde umûm üzere cereyân ider.

Fasl-ı Sâlis: Der-bevân-ı ihtiyâc-ı d-düvel fi bevân-ı ahkâm-ı devletihim [7b] ve bekâ-yı nizâm-ı ahvâlihîm ilâ-tertib-i asâkirihi: Rûy-ı zemînde taht-nişîn olan mülûk ve selâtîn ve hükkâm vech-i muharrer üzere muktezâ-yı şerî'at ve hikmet ve iktizâ-yı tabî'at ve medeniyet ve beşeriyet ile ta'yîn ve tebyîn ve maddûr ve mikdârları mertebede niçe memâlik ve bilâd u emsârı hâvî birer kıt'a mülk yed-i tasarruf ve dest-i istilâlarına âid ve râci' olup niçe niçe kişver ta'yîni ile niçe niçe devlet müte'ayyin oldu. Hükkâm ve mutasarrıfları dahi alâ-kaderi merâtib-i i'tibârihim, kimi sultân, kimi hakan, kimi şehinşâh ve kimi pâdişâh, kimi melik, kimi kayser ve ber-muktezâ-yı el-sine-i mütenevvi'a elkâb ve esmâyı gûn-a-gûn vaz' ve ta'yîni ile defâtir-i siyâsiye ve menşûr-ı riyâsiyeleri mu'allem ve mu'anven oldu. Ancak efrâd-ı beşerde tama' marazı cibilî ve mülk-i diğerâne te'addî ve dest-i tetâvül fesâdı, mülûk ve havâkîn ve selâtîn ve hükkâm-ı sâ'ire nejdânda dahi cârî olup her ferd mülk ve devletini âharın istilâsından muhâfazaya muhtâc olmağla lâ-cerem her sâhib-i mülk ü millet ve mâlik-i kişver ü devlet kendü halkından veya gayrıdan harbe ve darba kâdir ve peykâr u vegâya müsta'id bir gürûh-ı nâsı muhâfaza-yı mülk ve millet ve def'-i dest-i tetâvül-i udvân ve men'-i müdâhele-i diğerân maslahatı için intihâb ve ifrâz [8a] idüp kendüsine asker ittihâz ve resm ve kânûn-ı harb u kıtâl üzere tanzîm ü tertîb ve âlât-ı harble techîz idüp bu husûsda câri takayyüd-i tam bekâ-ı mülke ve kıyâm-ı devâm-ı devlete illet-i müstakille addolunagelmışdir. Bu hâlden gâfil ve bu gûne mehâmdan âtıl ve müsâmahaya cevâz virenler lâ-mahâlete mülk ü devletden el yuyup, nekbet ve nedâmet-i hirmân “ve lem yenfa'hün en-nedemü”¹⁶⁴ mazmûnına vâsıl oldukları müstağnî-i ani'l-beyândır.

Fasl-ı Râbi': Der-bevân-ı ihtiyâc-ı mülûk ve selâtîn-pîşîn fi-ifrâğ-ı cevsihi ilâ-hey'et-i nev' mâ ve mürâ'at-ı sûret-i mâ-fi'l-mukâbeleti: Fenn-i celîlü'l-kadr-i târih ile şeref-yâb olan ashâb-ı istiksâya ve sevdâ-kerân-ı âsâr-ı rûzgâr ve tâlib-i ahbâr-ı ümem-i âlem

¹⁶⁴ Pişmanlık onlara fayda vermedi.

olan erbâb-ı dikkate hafî değildir ki, ibtidâ-yı zuhûr-ı nev'-i beşerden tâ bu zamâna gelince rûy-ı arzda miyân-ı ümem ve milelde hurûb u kıtâl ve cenk ü cidâl der-kâr ve bugün fesâd âlemi sefk-i dimâ ve telef-i nüfûsdan bir vakt ü zamânda hâlî olmayup düvel ü milelin ba'zıları ve ecnâs-ı nâsın niçeleri mücerred cerr-i menâfi'-i dünyâ ve ref'-i mazarrat-ı diğerân sevdâsıyla emr-i hatîr, kârzârı mürtekeb olmuşlardır. Ancak erbâb-ı edyân ve ashâb-ı imândan niçeler cânib-i şer'-den gazâ vü cihâd ile me'mûr olup fî-sebîlillâh sa'y u kûşîş ile ihrâz-ı sa'âdet-i [8b] dâreyn hemîşekârları ve bu fazîlet zımnında bezl-i vücûd ile tahsîl-i tûşe-i âhîret, dem-a-dem farîza-yı zimmet-pîşeleri olmuşdur -Alâ kile't-takdîreyn-¹⁶⁵ harb ü darba, savaşı u cenge müteheyi ve mübâşir olan tavâ'if-i asker, ecnâs-ı nâs meyânında def'an lî'l-iltibâs bir hey'ete ifrâğ olmakda muztar ve bir şekil ile müşekkel ve cism-i ceyş bir gûne tertîbe mürâ'at ile ve kânûn u kâ'ide-i vegâ ve gavgaya teşebbüsde mecbûr ve muhtâclardır. Selâtîn ve mülûk-pîşin askerleri ve cengleri ne hey'et ile müteheyi ve ne sûret ile mutasavver oldukları tevârih âşinâlarına ve bu fenn-i celîl dânâlarına hafî ve pûşîde değildir.

Fasl-ı Hâmis: Der-beyân-ı hey'et-i cünûd-ı mülûk-pîşin ve sûret-i kîtâlihîm: Pes umûr-ı mâziyeyi rehîn ve ümem-i sâlifinin ilm ü haberini mutazammın olan devâvîn ve defâtir mantûkası delâlet ider ki mülûk-ı sâlifinin askeri mülûk-ı zamâne askeri gibi olmayup tavr u tarz-ı âhar ile mu'asker olurlardı. Meselâ, beş bin, on bin, elli bin, yüz bin veyâ ziyâde ve noksan efrâd-ı beşerden mürekkeb bir gürûh-ı nâs bir yere cem' olup bir cisim olurlardı. Bâ'dehû yemîn ü yesâr ve vasat i'tibârıyla üç kol olup, ya'ni sağ kol, sol kol, orta kol birbirlerine muttasıl iki cenâh ile bir cesedden kinâye tayr-ı bülend [9a] pervaz gibi bir hey'et ile müteheyi ve süvâri ve piyâde biribirinden ayru tecemmu' ile tecessüd idüp süvâri ve piyâde gürûhı başka başka durup mehmâ-emken ihtilâtdan dahi tehâşî ü ictinâb üzere olurlardı. Sağ kola ve sol kola umûr-dîde, kâr-âzmûde, lisân-ı askerile âşînâ, i'tibâr ve rütbe cihetiyle dahi azîz-i kavm olan ricâlden nâfizü'l-kelâm, müdebbir zâbitler ta'yîn olup cenâheyn-i askeriye'nin tedbîri umûrı anlara sipâriş olduktan sonra hâl ü makâma göre emr ü nehy ahbârını ifhâm u tefhîme ve îsâl ü tebliğ kâdir ve ecnâs-ı askeri ve zâbitânını teşhîse müsta'id ve çâpek ü çalak ferhengler ve çâvuşlar dahi ta'yîn olup cenâheyn müdebbirlerinin ma'iyetlerine zamm u ilhâk olunurlardı. Ve bunlardan gayrı cenâheynde mevcûd olan efrâd-ı askerîden her ferd yerinde kâ'im ü sâbit pîş ü pese ve yemîn ü yesâra hareket ü cevelân ile nizâma halel gelmemek veya firâra sebil bulmamak için askerin saflarını tasfiye ve ta'zîm ve tertîb emr-i mühimmine vâkıf ve sâ'î ve mukdim ve hareket ve sükûnetlerine ve sür'at ve büt'alarına ve himmetde hâheş ve fütûrlarına ve imdâd u i'ânete

¹⁶⁵ Her iki takdirce.

ihtiyâc veya adem-i ihtiyâclarına nâzır ve ârif zâbitân dahi ta'yîn olunup cenâheyn müdebbirlerine bu tarikle takviye **[9b]** virirlerdi. Bunlardan gayrı cenâheynde vâki' asker tâ'ifesinin cemâ'at cemâ'at içlerinde olmak üzere zâbitleri ve sancakdâr ve bayrakdâr ve mu'tâdlarına göre me'lûf oldukları sâ'ir sığâr u kibâr zâbitleri alâ-merâtibihim müte'ayyen olup neferât ve zâbitân müşahhas ve müfrez ve müte'ayyen olmak lâzıme-i hâlleri olmuş idi. Cünûd-ı cenâheyn bu hey'ete ifrâğ olundukda cesed-i ceş makâmında olan vasat, sâhib-i asker olan melik veya sultân veya pâdişâh veya anların sipehsâlârı veya ser-askeri veya vekîl-i mutlakı olup cümlelerin muktedâ-bihisi olan serdâr ve sipehsâlâra câ-yı kıyâm ve ârâm-gâh ve mahall-i karârgâh olup ol dahi kapu halkı ve ecnâs-ı askerden ziyâdesiyle mu'temed ve mu'teber ve müşekkel ve mülebbes ve müsella vüçûd-ı serdâr hıfzında gayretkeş ve mâl u cân ile uğrunda fedâ olmağa demkeş-i sadâkat ve istikâmet-pîşe bir bölük asker ma'iyetine muhassas oldukda kendüsü ve bu gürûh-ı memdûhı rûh-ı cümle-i ceş olup vasat-ı askerde velâkin emîn mahallde kâ'im ve ricâl-i devletden âkıl ve müdebbir, umûr-dîde, kâr-azmüde, mücerrebü'l-umûr, hâl-i askere ve tarz u tavr-ı cenk ü vegâya vâkıf, nâfizü'l-kelâm, kaviyyü'l-kalb, sadâkat ve istikâmet-nişân, kavmi azîzlerinden, erbâb-ı meşveretden **[10a]** bir niçelerini ma'iyetine zamm edüp ittîfâk-ârâlarıyla hareket ve sükûn ve yemîn ü yesâra nezâret ile vukû' bulan müşkilât ve mübhemât hallinde anların re'y ü tedbîrlerine câ-be-câ mürâca'at ile bu emr-i hatîre mübâşir olurlardı. Ve kezâlik ferhenk ve çavuşân misillü bir mikdâr sebk-refât-ı asker bî-karâr vasat-ı ceşde rûh-ı cümle mesâbesinde olan sipehsâlâr ma'iyetinde mevcûd bulunup etrâf u eknâfa ve yemîn ü yesâra ve kuddâm ve halfe muktezî olan evâmir ü nevâhiyi ve tenbîhi isâl ü iblâğ için hâzır u âmâde ve makâm-ı hıdmetde üstâda muntazır-ı emr ü işâret olurlardı.

Vech-i muharrer üzere âdet-i ümem-pîşîn üzere cenk ve setîze âmâde vü hâzır, hasmıyla münâvehe ve münâvere ve mukâbele ve mukâvemete mübâşir ceş-i cesâret-pîşe kartal kuşu gibi cism-i vâhid iken hemân-dem kasd-ı pervâz ile iki kanadın açup, ya'ni sağ ve sola açılıp tûlânî cidâr hey'etinde bir saf olurdu. Velâkin zîrde mastûr olan tertîb-i cedîd askeri üzere kâ'ide-i hendesiye ile tarh olunup, safları kemâl-i tenâsüb ve tesâvîye mürâ'at birle mazbût ve muntazam ve hat gibi müstakîm ve her mahallde arz ve umkî müsâvî olmayup tâvâ'if-i asker birbirlerinin kafalarına peyveste ve peyvend-ruhtem ruhtem **[10b]** ve bî-nizâm ba'zı mahallde killet ve ba'zı mahallde kesret ve kemâl-i sıklet ve izdihâm ile birbirlerinin ökçesine basarak bir düşman muvâcehesinde vech-i meşrûh üzere saf-ı nâ-mevzûn şekline girüp dururlardı. Ba'dehû âheste âheste hareket ile iki asker birbirlerine karîb olup kadr-i müşterek mâ-beyni fasl ider bir mikdâr mesâfe-i meydân bâkî kaldıkda şemşîr-i tîz te'sîr-i

gılâfindan şecer-i rümmânendi niçe niçe merdân-ı şecâ'at-nihâd şîr-i jiyân-nejâd safdan ayrılıp merdâne seçilüp rüstemâne meydâna çekilüp karşuda hasmın dahi hâli bu sûretde olmağla anlardan dahi dilîr ü dilâver, cest ü cesûr, sahîhü'l-a'zâ, kaviyyü'l-kalb olan fârisân ve piyâdegân-ı bahâdırân mukâbele ve müdâfa'aya mübâderet ve rû-be-rû mukâteleye müsâra'at birle, sel-i şemşîr ve teşebbüs-i sinân ve gürz ü harbe ve hışt u hançer ve tîr ü kemân ve cünne ve sâ'ir me'lûf oldukları âlât-ı harbe el urup biribirlerine hamle vü hücum ve mülâtemü'l-emvâc medd-cezir-i deryâ-yı ummân-ı bî-emân mânendi gâh ikbâl ve gâh idbâr ve sıyt u sadâ-yı sadme ve garîv ü enîn âfâk-gîr ve gubâr-ı semend-i şihâb-reftârları ayyuka peyveste velvele-endâz sadâ-yı hel min-mezîd ile bâzâr-ı kârzâr-ı kâr-güzâr ve vegâya revâc buldurup ol bazar-ı pür-iştihârda [11a] nakd-ı sîm ü zer yerine hadîd ve pulâd ve şemşîr-tîz ve sinân-ı dil-sitân ile cân alup cân virirlerdi. Usûl-ı safları alâ-hâlihî kıyâm ve sebât ile bu tarz u tavra nevbet-be-nevbet müdâvemet iderlerdi. Gâh bir nevbette gâlib ve mağlûb ma'lûm olup da'vâları ber-taraf olurdu. Gâh devr-a-devr mücâdele imtidâdıyla fasl-ı da'vâ irteye kalup gâh niçe eyyâm mümted olurdu. Gâh tarafeynin pâdişâhları veya ser-askeri ve gâh birkaç nâmdâr pehlivanları meydâna çıkup anların gâlibiyet ve mağlûbiyetleriyle iktifâ olunup cânib-i gâlibe cümleten itâ'ati maslahat görürlerdi. Gâh ta'annüd ü temerrüd ile nâ'ire-i adâvet ve husûmet keremiyet üzere işti'âl ve deryâ-ı bî-emân kin ve intikâm tuğyân ve temevvüc ve iki asker halkı biribirlerine girişüp karışup bî-hadd ve bî-pâyân nüfûs-ı beşer endâhte-i hâk-mezellet olurdu. Ve bi'l-cümle asâkir-pîşîn top ve tüfenk ve hunbara bilmeyüp ve zamânlarında barut bulunmayup handak ve metrisler ile tahassun mu'tâdları olmayup tîr u kemân, tîğ u sinân, harbe vü cünne, gürz ve hançer ve sapan, zemberek, cebe ü cevşen, tolga âlât-ı harbleri olmuş idi.

El-hulâsa: Düvel-i pîşîn ve pesînin zamân-ı evvelden bu zamâna gelince mebâdi-i bünyân ittifâk ve ictimâ'ları ve tavr u tarz-ı cemâhîr-i ittihâdları ve kânûn [11b] ve kâ'ide-i nizâm-ı millet ve fetk u retk-i umûr-ı devletleri ittîrâd üzere olmayup mezâhib u âyin ve meşâribleri dahi tabâyı'-ı muhtelifeleri iktizâsına göre eğerçi muhâlefet ve mübâyenet üzere vâki' olmuşdur, ancak asker cem' ve tahrîr eylemek âdetleri ve cem' eyledikleri askeri ifrâz eyledikleri sûret ve hey'etleri ve cenge mübâşeretlerinde husemâya karşı ikdâm ü ikbâlleri ve tarz u tavr-ı hurûb ve kîtâlleri ekseriyâ ittîrâd üzere cârî ve kezâlik seferlere azîmetlerinde esnâ-yı râhda seyr ve meşîyli ve konup kalkup göçmeleri ve dârü'l-harbe takarrüb eylediklerinde pişvâ-yı asker ve mukaddeme-i ceşş ve dümdâr-ı ceşş ve sağa ve sola nezâret için ifrâz-ı ceşş tarîkleri ve teshîr-i bilâd kânûnları biribirlerine müşâbehet üzere olup isti'mâl eyledikleri âlât-ı harb misâlinde dahi ekseriyâ müşterekler olmuşlardır. Mülûk-ı Hind ve Sind

ve Türkistan ve Fâris ve mülûk-ı esbât-ı benî-İsrâ'il ve tebâbi'a-yı Yemen ve mülûk-ı Mısır ve Bağdad ve mülûk-ı Rum ve sâ'ir kabâ'il ve aşâ'ir-i Arab ve Ekrâd ve Acem ve tavâyif-i Efrenc kudemâsı cümleten bu hâl üzere olup tarz u tavr ma'hûdları üzere hareket ve cenglerinde âlât-ı merkûmeyi isti'mâl idegelmişlerdir. Düvel-i İslâm ve milel-i ehl-i î mân dahi **[12a]** ekseriyâ tavr u tarz-ı kudemâya müşâbih sûret üzere hareket ancak hulefâ ve selâtın meyânında ba'zıları vazîfe-hâr leşker tedârik ve piyâde ve süvâri ocaklar nâmıyla esnâf-ı asker tertîb idüp bünyân-ı devletlerine ahkâm ve nizâm u intizâm umûrlarına istihkâm ve a'dâ-yı dîn ü devletlerine vücûh-ı akvâ ile galebe tarîklerine teşebbüs idüp eğerçi âlât-ı harb isti'mâlinde kudemâya iktidâ ve tertîb-i sufûf-ı ricâl kîtâlde ve hamle vü hücûmda anlara iktifâ eylemişlerdir. Velâkin kemâl mertebede sa'y u ictihâdları ile şemşîr-bâzlıkda cümleye galebe eylemek isti'dâdına vâsıl olmuşlardır. Bâ-vücûd ki Devlet-i Aliyye-i Osmâniye'nin *Edâmeha'llâhu ilâ yevmi'l-kıyâme* tulû' ve zuhûriyla sıyt u sadâ-i debdebe-i devlet-i İslâmiyân ve savlet-i tantana-i saltanat-ı ehl-i î mân âfâk-ı âleme ve aktâr-ı zemîne velvele- endâz dehşet ü vahşet olup kahr-ı şemşîr-i pâdişâhân-ı âl-i Osmân, mesâmi'-i küffâra yek-pâre ru'b u hirâs ilkâ itmiş iken bir müddet himmetlerinde fûtûr ve cüst u cûlârında kusûr görüldüğü ne gûne esbâb ve ilelden târî olduğu tettebbu' ve fikr ü mülâhaza olunmak lâzime-i zimmet, ulüvv-i himmet, mülâzımân-ı mehâm ve muktezâ-yı gayret-i havâss u avâm olmuşdur.

Pes bu ma'nâyı fehm ü idrâk ve bu mübhem ve mühimmeyi derk ü iz'ân **[12b]** ve bu şübhenin hakîkatine vâsıl olmak ve tarîk-i tedbîr ve tedârik suhûlet bulmak için bu mahallde adüvv-i dîn ü devlet olanların tavr u tarz u ahvâlleri cümleden evvel tecessüs olunmak ve min-küllî'l-vücûh vukûf-ı tam hâsıl olmak lâzım ve lâ-büddür ki her hâlde kusûr nümâyân ve cümlelerin indinde müsellemler ve a'yân ve mâye-i fesâd ve menşe'-i kesâd zâhir ü âşikâr ola. Binâen alâ-hâzâ bu ma'nâyı izâh ve ifhâm için evvelen, Düvel-i İslâmiye'nin tâbi' oldukları mülûk ve selâtın-pîşîn askerinin hey'et-i ictimâ'larında ve cenge ikdâm eyledikleri sûret ve tarz u tavrlarında ukalâ-yı müte'ahhirîn ve hükemâ-yı zamânenin ve fûnûn-ı hurûb u kîtâlde mâhir olan ashâb-ı dikkat ve erbâb-ı vukûfun tettebbu' ve taharrî ve tedkîk ü tahkîklerine göre mâye-i fesâd ve sebeb-i kesâd ve illet-i za'af ve hezîmet ne idüğü şerh ve beyân. Sâniyen, mülûk ve milel-i Nasârâ'nın ukalâ-yı dekâyık-şinâsı ve hikmet-âşinâsı niçe müddetden beru kemâl-i cidd ü cehd ve sa'y u ihtimâm ve fikr ü mülâhaza ve tettebbu' ve taharrî ve müzâkere vü müşâvere ile mütekaddimîn askerleri tertîbini fesh ü lağv ve şiddet-i hücûm ve hamleyi def' u ref' için kendü askerlerine kavâ'id-i hikmete mebnî buldukarı tertîb-i cedîd ve cenge kıyâm ve ikdâmlarında sebeb-i metânet **[13a]** addeyledikleri tarz u tavr-ı acîbleri ve

kudemâya muhâlif icâd eyledikleri âlât-ı harbleri ne idüğini ta'rîf ve ayân ehemmi mehâmdan olmuştur. Pes, mütekaddimîn askerlerinin hasmıyla mukâbeleyle durduğu şekli sûrette ve mukâteleye ikdâm eyledikleri siyâk u sibâkda tehlike-i azîme ve kusûr-ı nâ-mahsûr ve hatar-ı fâhiş vücûdu bi't-tecrûbe ve'l-müşâhede ma'lûm ve meşhûd olup **evvelen**, ol makûle askerinin seferde ve hazerde zabt u rabtı hadd-i imkânda olmayup hîn-i iktizâda hâzır u âmâde bulunmayup ictimâ'larına mürûr-ı zaman iktizâ ider. Hazır bulunduğu sûrette dahi yazı, kış ve âhar şeyi bâhâne ve teklîf-i mâ-lâ yutâka ictirâ idüp me'mûr olduğu mahalle gitmekde ta'allül ve ta'annüd ile veyâ te'hîr ile fırsat fevt olur. Ve esnâ-yı tarîkde re'âyâ vü berâyâyâ zulm ü te'addîleri men' u def' olunmak emri düşvâr, belki adimü'l-imkândır. **Sâniven**, sefere azîmetlerinde esnâ-yı tarîkde seyr ve meşîyeleri ve kalkup göçmeleri ve konmaları, bâ-husûs akabe ve der-bend, boğaz ve cırde ve sâ'ir dar yollarda hüsn-i nizâm kabûl etmeyüp her hâlde perîşân ü perâkende olan hâlleri niçe niçe fesâda mü'eddî olur. Ve düşman bu hâl üzere olan askerden murâd üzere **[13b]** dil alup ahvâl-i askere ittîlâ'ına bâ'is olup yolda ve konakda perâkende hâl üzere olan askere şebhûna fırsat bulur. Diller takrîbiyle kasd ve azîmet-i askere vâkıf olup tedârik üzere olur. **Sâlisen**, kesîrû'l-efrâd, cünd-i kaviyyü'n-nihâd düşmana karşı vardıkda mütekaddimîn tarz u tavrına göre hüsn-i nizâm ve tertîb-i mâ-hüve'l-merâm ile muntazam ve müretteb olmayup mersûsü'l-bünyân müşeyyedü'l-erkân cidâr misillü saf olup kıyâm ve sabr ve şiddetlere bî-nizâm olduklarından tahammül idemezler. Bâ-husûs bahâdırân-ı cüst ü cûlardan ve cerrâr ve nâmdâr dilâverân adüvv-i şikârdan mücenned olan cünd-i kaviyyü'l-ikbâl ol hengâm-ı rûz-ı restâhiz-nümûnda deryâ-yı ummân-ı bî-emân esâbâd-ı gayret ile temevvüc idüp cûş u hurûşa geldikde ukalâ-yı âlem bir yere cem' olsa zabt u rabtına ve düşmana karşı hüsn-i nizâm ve tertîb-i mâ-hüve'l-merâm ile ol askerinin sevkine ve delâletine tarîk bulamaz. Vech-i muharrer üzere bu güne asker şecâ'atine mağrûr olmağla birbirleriyle kıyâmda ve ikbâlde ve idbârda ittîfâk u ittîhâda ve bi'l-cümle hareket ve sükûnetde müsâvata râğbet itmeyüp, safları şikeste-beste her biri teferrüd ve tesâbuka müsâra'at ile müteferrikü'l-hâl olduklarından bî-intibâh **[14a]** ve bu tarîkle düşmana fırsat verdiklerinden gâfiller olup düşman ise âkıl u dânâ, sâhib-i vakâr ve sükûnet ve efrâd-ı askeri ve erkân-ı safî kâ'ide-i hendesiyye üzere tarh ve tesviye olunmuş kemâl-i nizâm üzere kıyâm ile muntazam ve müretteb ashâb-ı yemîn ü yesâr ve meyânesi gûyâ selâsil-i âhenîn ile birbirlerine merbût u meşdûd tesâbuk-ı tedâbirden mütehâşi zâhirde ve bâtında bu güne ittîhâd u ittîfâk mergûb ve müstahsen birle kaviyyü'l-kalb ve müşeyyedü'l-a'zâ olup hasmın perâkende vü perîşânlık sûreti ve tefrika tarîki üzere der-kâr olan hamle vü hücumu her ne mertebe şiddet ve keremiyet üzere dahi olursa düşmanın

manzûm ve muntazam kaviyyü'l-esâs saflarını şikeste ve tertîbini tefrike iktidâr hâsıl ve tefrika mahalline getürmeğe imkân tahsîl idemeyüp, tâb u şitâb ile sa'y u kûşîşleri ve bu sûret-i bî-intizâm üzere hezâr cidd ü cehdleri fâ'ide-mend olmayup, mücerred kendülerine te'ab u zahmet virüp, bu hâl ile az müddetde bâzû-yı himmetlerine kesr ve kuvvet ü kudretlerine za'af u fütûr gelüp, gurûr-ı şecâ'at ile ikbâl u ikdâmları nedâmet-i ye'is ile idbârlarına mü'eddî olup, âkîbetü'l-âkıbe mebâdî-i fezâyâ-yı bî-intizâmları şekl-i inhizâm netîcesin virmek **[14b]** mukarrerdir ve bu cümleden eşnâ' budur ki, bu gûne harb u darba mukaddem şecâ'at-şî'âr bahr-ı zehhâr gibi çâpek ü çâlak asker-i bî-karâr, cânib-i a'dâdan kâm-yâb olamayup sûret-i inhizâm zuhûruyla muhtelü'l-hâl ve münkesirü'l-bâl olduğu sûretde nedâmet [ü] hırmân ve ye'isile her yek-a-tek-pû ve ekseriyâ bu bahâne ile ikâz-ı nâ'ire-i fitne hevâsında olur. Hattâ bu gûne inhizâm akîbinde ahvâl-i asker muhtel ü müşevveş ve herc ü merc olup nizâm-ı zabt u rabtı kabûl etmeyüp, kirâren ve mirâren zuhûr-ı fitne-i bağı u tuğyân ile niçe niçe selâtîn ve mülûk-ı adâlet-sülûk perverde-i ni'meti olan askerin hâr u hâşâk ulûv-i gulûv idüp, hal' ve maktûl ve niçe niçe sipehsâlâr-ı nâm-dâr ve ser-asger dest-i gadr-ı tevâbi' askeriyle telef ve mütevâri-i hâk-mezellet ve niçe niçe pâ-yı taht-ı devlet ve hâl-i çehre-i kişver ve kürsi-i memleket olan bilâd-ı ma'mûre belki memâlik-i adîde, nâr-ı fitne-i askerile yanup yakılıp harâb u yebâb olduğu mütevâtirdir. **Râbi'an**, tarz u tavr-ı kudemâ üzere mu'asker olan ceysin kesret-i efrâdına ve efrâd-ı askerin şecâ'atlarına ve âlât-ı harbile mükemmel ve gereği gibi mülebbes olduklarına dahi nazar ve i'tibâr u i'timâd olunmaz. Belki şart-ı a'zam ve cümleden elzem ü ehem olan hüsn-i nizâm **[15a]** ve tertîb-i pür-intizâmdır. Zîrâ bi'l-cümle âlât ve esbâb-ı hurûb u kıtâl fevka'l-merâm hâzır u âmâde olsa da mâdâm ki bir askerde hüsn-i nizâm ve tertîb-i kaviyyü'l-intizâm bulunmaya; bu cümle fâ'ide virmeyüp nizâm u intizâm üzere mü'ekkedü'l-esâs asker bi'n-nisbe ekall-i kalîl dahi olursa ânınla mukâvemet hadd-i imkânda olmaduğuna, bedâhet-i akl şehâdet eyledüğünden gayrı bu da'vâ tecrübe-i kesîre ile sâbit olmuşdur. **Hâmisin**, nizâm üzere olan askerden her ferde muktezâ-yı hâl ü vakte göre hareket-i düşmandan bâri icmâlen her hâlde hâbîr ü âgâh olmak mümkündür. Bî-nizâm olan asker efrâdı ise kendüsü dâhil olduğu askerin dahi ecnâs ve efrâdı hâlini teşhîs ve ma'rifet ve ihâtaya iktidâr hâsıl idemeyüp ednâ kazâ ve hata vukû'ıyla bir cânib, bir mikdâr teşviş ve ihtilâl-pezîr olsa derhâl maraz-ı fesâd cümleye sirâyet idüp tamâmen ahvâl-i asker muhtel ü müşevveş olur. Hattâ asâkir-i kudemâda bi'd-defa'ât vâki' olmuşdır ki, pâdişâhın veya ser-asgerin atı ve devesi sürçmekle düşman cânibinden rûh-ı ceys olan emîr ve serdâra hata isâbet itdi sanup deryâ misâl asker düşmandan rû-gerdân ve ihtilâle düşüp düşmana mağlûb olmuşdur. **[15b]** Ve bundan ağreb mukaddem veya mu'ahhar veya yemîn ü yesâr-ı ceysde çalı

çırpı meyânından füc’eten tavşan kalkup ba’zıların dâbbelerini ürkütmekle “bre düşman basdı!” deyu eşhâsın şamâtatı cümle askere ihtilâl virüp ve her ferd firâra yüz tutup ve râh-ı necâta cân atup niçe yüz bin askere bu gûne rüsvâyılık ile hezîmet-i fâhişe vâki’ olmuştur. **Sâdisen**, ittifâk-ı erbâb-ı vukûf ve ârâ-yı ashâb-ı tecrübe bunun üzerine cârîdir ki asker-i bî-nizâmın gâlibiyet ve mağlûbiyeti kuvvet ü miknete ve re’y u tedbîre ve cidd ü cehde menût ve mevkûf olmayup ve bu bâbda hikmet-i Eflâtun, tedbîr-i Aristo re’y-i rezîn, bezr-i cumhur, nâfiz ve cârî olmayup ukalâ-yı âlem bir yere cem’ olsa re’y ü tedbîrleri fâ’ide virmek hayz-ı ihtimâlden dûrdur. Zîra hüsn-i tedbîr ve kudret ve şecâ’at ve kuvvet-i asker ve kesret-i bahâdırân, fi’l-cümle askerde nizâm bulunduğu sûrette fâ’ide-mend olur. Bu gûne meleke ve isti’dâd nizâm bulunduğu vakitte mahalline sarf olunmak mümkün ve re’y-i rezîn ve hüsn-i tedbîr, bu sûrette isâbet-pezîr olmak me’mûldür. **En-netîce:** Hüsn-i tertîbden ve nizâm-ı mâ-hüve’l-merâmdan hâli olan askerin netîce-i ahvâli ve encâm u âkîbeti mücerred bahta ve ittifâka havâle olunup ve gâlib ve mağlûb olmak **[16a]** emr-i tutuk üzere olup bu husûs mutlak umûr-ı ittifâkiyeden addolunmağa gâh ber-vech-i ittifâk fevka’l-âde murâd ve maksûd hâsıl olur. Gâh ednâ bahâne ve hata zuhûru ve yalnız bir şahsın inkılâb-ı hâli asker-i encüm-şumârın, kesr ü şikestine bâ’is ü bâdî ve leşker-i kaviyyü’l-iktidârın inhizâm-ı fâhiş ile izmihlâlâline mü’eddî olup bu sûrette esbâb-ı zâhirede kemâl ve kusûra nazar olunmayup, mücerred gâlibiyet ve mağlûbiyet mütemerridâne mukaddere havâle olunmağa muhtâcdır. **Sâbi’an**, mülûk ve selâtîn leşkerinde hüsn-i nizâm ve tertîb-i mâ-hüve’l-merâmın in’idâmı meşgale-i azîme ve mesârif-i kesîre ve itlâf-ı beytü’l-mâle bâ’is ve harâbe-i memlekete illet-i müstakille idüğü şerh ve beyândan müstağnî bir emr-i bedîhîdir. **Pes** bu cümleden nizâm-ı kadîm ve tertîb-i atîk, leşker-i kudemâ, kusûr-ı nâ-mahsûr ve mehleke-i azîme ve muhâtârât-ı kesîre ve mahzûrât-ı nâ-ma’duda ile âlûde hâl nedâmet-mâ’il olduğu zâhir ü âşikâr oldu.

Tenbîh: Bâlâda mastûr olduğu minvâl üzere vechü’l-arz bi’l-cümle zerârî-i âdeme mesken olup her cânib ebnâ-yı beşere câ-yı ikâmet ve berây u bihâr, geşt ü güzâr olunup top zemînin, ber-vech-i i’tibâr fevk ve tahtı efrâd-ı ecnâs-ı insân ile mâl-a-mâl idüğü sâbit oldukda unsûr **[16b]** ve türâb ve mâ bir küreden ibâret olup bu ma’nâyı tefhîm için fenn-i Coğrafya erbâbı evvelâ iki dâ’ire resm idüp ikisi bir küreden ibâret olmak üzere top zemîni tasvîr itdiler. Bâ’dehû rûy-ı arzda vâki’ memâlik-i dünyâyı izâh u i’lâm ve akvâm-ı adîde ve ecnâs-ı mütenevvi’anın ahvali ve fırka fırka olup hükkâm ve mülûk ve selâtîne gürûh gürûh teba’iyyet ve yanlarına cem’iyyet birle, birer sûrete ifrâğ eyledikleri devletlerin ahvâlin ifhâm için tamamen küre-i arzı kısmet-i ûlâda dört kısma taksîm idüp **Avrupa**, **Asya**, **Afrika**, **Amerika** nâmıyla tesmiye itdiler. Ve küre-i zemînde taht-nişîn olan mülûk ve selâtînin

kişverleri aksâm-ı erbâ'a-ı arzda vâki' ve ol dört kısmın biri ki vech-i arzın güzîdesi olup Avrupa nâmıyla mezkûr ve kütüb-i coğrafyada hudûdu ile mastûrdur. Tâ'ife-i Nasârâ bölüğüne ve firak-ı milel-i Mesîhiyye mülûküne mahsûs mesken olduğundan gayrı sâ'ir üç kısmından bâ-husûs Amerika nâmıyla meşhûr, Yeni Dünya'dan niçe niçe [me]mâlik ol gürûh-ı mekrûha vatan olup bâkî iki kısım, ya'ni Asya ve Afrika sâ'ir tavâyif ve ümem mülûküne tevzî' u taksîm olunup millet-i Nasârâ, millet-i vâhide ve şîrzime-i kâlîle iken rûy-ı zemînde münteşîr olup **[17a]** bir mertebe çoğaldı ki sâ'ir tavâyif ve milel sevâdına bedel olmağa yaklaşıp bir alay tâ'ife-i pür-nekbet bu mertebede kaviy-i himmet olup aktâr-ı arzı gemilerile geşt ü güzâr ve muhît-i şarkî ve garbîde niçe dâr u diyâra musallat olup aldılar. Ve millet-i İslâmiyye, bâ-husûs Devlet-i Aliyye-i Osmâniye *edâmeha'llâhu* zuhûr idüp şîrzime-i merkûme Asya kıt'asından dest-i tetâvülü çeküp ayağ uzatmadan kalmışlar iken yine ol tâ'ife-i bed-cibillet şarka yol bulup ol cânibde aksâ-yı imârete vâsıl ve Çin ve Hind ve Sind benderlerine zafer bulup niçe yerleri alup zabt itmekle mütesellî oldular. Ve muhît-i şarkîde niçe niçe mechûlû'l-ahvâl cezîreler bulup havza-yı tasarruflarına idhâliyle kuvvet buldular. Ahâli-i İslâm ise tavâyif-i merkûmenin hâlinden bi'l-küllîye gaflet ve müsâmaha ve adem-i mübâlât birle, bu tâ'ifenin diyârımıza kurb ve şöhreti ile adâvet-i dinîye ve nefret-i âdiye sebep olup ol gürûh-ı mekrûhun selâtîn ve mülûkü ahabîrî tetebbu' olunmak mühimmesinden külliyetle i'râz olunmuş, ta'assub-ı mahz ihtiyârıyla cehli kabûlden udûl olunmayup Devlet-i Aliyye ile hem-civâr olup rasad-ı fırsat ile her anda devlete sû-i kasd üzere adâvet-i derûnları der-kâr **[17b]** olanlardan her birinin âyin-i bed-sülûkü ve makdûr ve mikdârı ve keyfiyet ahvâli bilinmek ehemmiyet-i mehâmından gaflet olunmağa şîrzime-i kalîle iken kesretlerine; mağlûb ve makhûrlar iken galebelerine; bir iklim mahsûrlar iken âleme intişârlarına, bâ-husûs nîzâm-ı devlet-i nuhûset encâmalarında müşâhede olunan tarz u tavr-ı hakîmânelerine ve tedbîr-i bilâd ve tanzîm-i umûr-ı ibâd ve ta'mîr-i memâlik ve âbâdânî-i mülk ve memleketlerinde düstûr-ı amelleri olan kânûn ve kâ'ide-i riyâsiye ve siyâsiyeleri ve hıfz u hırâset-i mülklerinde olan âdetleri, bâ-husûs birkaç seneden beru pey-der-pey bâ-takdîr-i Hüdây, Devlet-i kâhire-i Osmâniye askerine sûret-i galebede göründüklerine bâ'is ü bâdî esbâb ve ilel ne idüğünden gâfil ve bu mühimmeyi fikr ü mülâhazadan ricâl ü nâs âtıl olmalarıyla def'-i mazarratları ve sedd-i bâb-ı fesâdları ümidiyle ahvâlleri cem' ve derc olunmak eşedd-i ihtiyâc ile muhtâc olduğu zâhir oldu. Tâ ki İslâmiyân bu tâ'ife-i ehl-i nîrânın ahvâlinden külliyetle gâfil ve civârlarında olan a'dâ-yı din ve bed-hâh-ı devlet umûrunda bî-vukûf ve câhil olmayup bu hâb-ı gafletten uyanalar. Ve min-ba'd, basîret üzere hâl u ahvâl-i düşmandan habîr ü âgâh ve tertîb-i garîb ve nizâm-ı cedîd ile acîbü'l-esâs bedî'ü'l-bünyân

ihdâs [18a] eyledikleri nizâm-ı cedid-i ceysiye ve hud'a-ı harbiye ve hiyel-i askeriyelerine ittîlâ'-ı tam birle, bilâd-ı İslâm'a istîlâlarına ve memâlik-i İslâm'ı dârü'l-küfre zamm u ilhâklarına gaflet ve müsâmaha ve bi'l-cümle ahvâllerine vukûf u ittîlâ' tahsîlinde ta'assub-ı mahz ihtiyârıyla cehli kabûlden udûl ve tekâsül ve adem-i mübâlât ile ifsâd-ı mülk ü devlete tareyân u cereyân iden umûrda tesâmüh cevâzını şâyeste görmeyeler. Pes, zamân-ı evvelden ibtidâ-yı tulû'-ı Muhammediye'ye gelince mülûk ve selâtîn-pîşîn ve pesîn askerleri bâlâda mastûr nizâm-ı bî-intizâm ve tertîb-i teşvîş-irtisâm üzere tecemmu' ve tecessüm ve tecennüd idüp ve mu'tâd ve mürâ'at kıldıkları sûret-i hurûb u kıtâl ihtilâl-me'âlleri dahi mehâlikât-ı azîme ve muhâtârât-ı kesîre ve ihtilâlât u ihtilâfât gûn-a-gûnile encâm, nedâmet-i hitâma makrûn olduğu zâhir oldukda hüsn-i nizâm ve tertîb-i pür-intizâm ile muntazam ve müretteb askerin hüsn-i hâl-i zafer-me'âli sa'âdet dest-gâhı nümâyân ve hüsn-i nizâm ve tertîb-i mâ-hüve'l-merâma râğbet ve mürâ'atda husûlû muhakkak menâfi'-i bî-şümâr ke's-şemsi fî-vastü'n-nehâr âşikâr olmağla bu da'vâ eğerçi müstağniyyun ani'l-beyândır lâkin yine gaflet şâyeste görülmeyüp kemâl-i basîret ile teyakkuz u tenebbüh lâzım ve mühim [18b] ve hazm u ihtiyât zamânımızda farz ve vâcib rütbesinde olmağla ba'zı menâfi' bu mahallde keşîde-i silk-i sûtûr kılınmağla tekrâr ve tekrâr zikr ü yâd olunmak münâsib addolundu.

Tezyîl: Eğerçi her hâlde feth u nusret ve her müşkile vusûl ve zafer ve a'dâya galebe mücerred ol Vâhib-i Mutlak ve Feyyâz-ı ale'l-ittîlâk Cenâb-ı Hakk celle şânühu ve Amme Nevâlûhu hazretlerinin eltâf-ı mâ-lâ-nihâyelerinden kullarına inâyet ve hilâfet ü saltanat ve mülk ü memleket irâdet-i aliyyesinden bahşâyış ü atıyye ve izzet ü mezellet meşîyyet-i ezeliyyesine menût hikmet-i hafîyye ve gâlibiyet ve mağlûbiyet kazâ ve kaderine mevkûf esrâr-ı pür-hikmetdir. Velâkin, her emrin zâhirde husûlû ve her arûs murâdın ketm ve ademden manassa-ı zuhûrda cilve-ger olması mücerred ol Hüdây-ı Mûte'al'dan esbâbına teşebbüse havâle olunmuş ve âdetullah bunun üzerine cârî olmuş olduğuna binâ'en, nizâm-ı bünyâd ve intizâmı hüsn-i nizâm ile mü'ekked ve esâs-ı bünyân ictimâ'ı ve a'zâ-yı ittîfâk u ittîhâdı tertîb ve terkîb-i masûnû'l-indirâsıyla müşeyyed ve müstahkem olan asker-i zafer-me'âb ittîfâkdan hâlî asker-i muhtelû'n-nizâm ittîhâddan berî, za'af-ı terkîb, müşrif-i inhidâm serî'ü'l-inkılâb, sekâmet-nihâd ve a'dânın sebeb-i metâneti ve bâ'is-i devam u sebâtı olan tarz [19a] u tavrından ve hîle-i harbiye ve hud'a-ı askeriyesinden gâfil ü mütekâsil olan askere beher-hâl galebe idegeldüğü zâhir ü âşikârdır.

Ta'dâdu'n-nâfi', ber-vech-i icmâl:

Evvelen, askerin hüsn-i nizâm, râsihü'l-beyân ve tertîb-i mâ-hüve'l-merâm habl-ı metîn-intizâm-ı bî-infisâmından matlab-ı a'lâ ve maksad-ı aksâ, a'lâ ve ednâ adüvv-i bed-kâra galebe birle, kâm-yâb ve bu sa'âdete zafer-yâb birle, kâm-rân olmağla, hüsn-i nizâm ve tertîb-i metânî irtisâm üzere harekât ve sekenâtı i'tiyâd iden leşker, zafer-i me'ser, ekser evkâtda nusret ve galebeye muvaffak olmak, bi'l-müşâhede ve'l-mu'âyene sâbit olan kazâyâ-yı yakîniyedendir. Velâkin, tertîb ü nizâmı, makdûr ve mikdârda müsâvî olan iki askerde galebe, emr-i re'y-i rezîn ve tedbîr-i isâbet-âyin gâlib olduğu cânibe havâle olunur. Ve illâ intizâm-ı asker ne tarafda ziyâde olursa ber-muktezâ-yı zâhir, dil-ârâm zafer ve galebe yine ol cânibe cîlve-ger zuhûr itmekdir. Hattâ top ve tûfengi, cebe ve cevşeni tertîb ve nizâmı sufûf-ı ricâli müsâvî ve kâ'ide-i hurûb u kîtâli muttarid Efrenç tâ'ifesi cenklerinde bu gûne hâlât vâki' olup gâh olur ki hasbe'l-müsâvat gâlib ve mağlûb ma'lûm olmayup devr-a-devr mücâdele ve mukâtele ve muhâsemeden netîce zuhûr itmeyüp, iki cânibin askeri **[19b]** girü çekilür, gâh ittifâken meydân-ı mu'âreke bir tarafın zabtına â'id olmağla, bu kadarca fırsat gâlibiyet nâmıyla iftihâra vesîle olur. **Sâniyen,** ol devlet-i saltanat ki askeri hüsn-i nizâm ve tertîb-i mâ-hüve'l-merâmıyla muntazam ve müretteb ola. Ol devlet ve saltanatın askerinde ve ahâli-i re'âyâ vü berâyâsında bağı u tuğyân fitnesinin zuhûru ve hudûsu belki vukû'unun imkânı âimme-i ukalâ indinde meslûbû'l-ihtimâldir. Nitekim iklim-i Avrupa'da vâki' olan mülûk-ı müte'addidenin devletleri bu kaziyyede delîl-i kâfidir. Hattâ kütüb-i tevârihlerinde mastûrdur ki iklim- i Avrupa'da cümleden evvel zuhûr idüp iştihâr bulan Roma saltanatıdır ki Roma şehrinin bânîsi ve ol devletin mü'essisi olan "Romulus" nâm kimesnenin ismiyle tesmiye olunmuşdur. Şehr-i mezbûr, târih-i milâd-ı Hazret-i İsâ'dan beş yüz yetmiş yıl mukaddem binâ ve devletleri dahi ol esnâda vaz'-ı bünyânıyla te'sîs olunup, hâkimlerine İmparator elkâbıyla unvân virmişler idi. Lafz-ı merkûm, lafz-ı Latinî olup vaz'da emr idici, fermân-fermây ma'nâsına olur. Istilâhda cümle mülûk-ı Nasârâ'nın başı, melikü'l-mülûk, sultânü's-selâtîn, pâdişâh ve şehinşâh ma'nâsına dahi isti'mâl iderler. Sâ'ir fırak-ı Nasârâ'nın kralları imparatora ekseriyâ ser-fürü idüp **[20a]** inkıyâd ve mutâba'at gösterirler. Çün, bu Roma Devleti'nin dahi mebâdî-i vaz' u bünyâdı mülûk ve selâtîn-pişîn kânûnları üzere tarh olunup askerleri tavr u tarz-ı kudemâ ile muhtelü'n-nizâm ve müşevveşü't-tertîb idi. Miyân-ı askerde pey-der-pey zuhûr iden fitne ile ahvâl-i nâs, muhtelü'n-nizâm olup rûy-ı zemînde cümle bilâda, zînet ve şöhetde gâlibiyet ile müftehir ve mübâhî, milel-i Nasârâ'nın ma-bihi'l-iftihârı, hâlâ Rim Papası olanların makarr-ı hükûmeti, Roma imparatorlarının taht-ı kadîmi, lisân-ı havâsda Rûmiyyetü'l-Kübrâ isimiyle ve lisân-ı avâmda Kızıl Elma nâmıyla şöhet-şi'âr böyle bir şehr-i azîm âkıbet, nâr-ı fitne-i askerîden yanup, yıkılup, hâlâ ekser yerleri harâb

kalmıştır. Ba'de-zamân imparatorluk dahi kendülerinden münfek olup, gâh Françe krallarına ve gâh gayrılara intikâl ve Roma halkı olan kavm-i Latin dahi münkariz olup, ancak kitâblarda nâmları kalmıştır. Milâd-ı Hazret-i İsa'nın bin iki yüz yetmiş sekiz senesinde Roma İmparatorluğu memâlik-i Avrupa'dan Avusturya memleketi melikine, ya'ni Nemçe ta'ifesi beglerine intikâl idüp ibtidâ bu kavimden Rodolfoş nâm Avusturya begi imparator oldu. Târîh-i kitâba gelince dört yüz elli dokuz sene müddetde ber-vech-i [20b] münâsaha, imparatorluk evlâddan evlâda intikâl ile Nemçe casarları hânedânında karar idüp, hâlâ Nemçe casarı olup, yirmi birinci imparator olan Altıncı Karoloş'a gelince, Avusturya hânedanı casarların vefâtları esnalarında erkek evlâddan hâlî olmayup, imparatorluğa bî-gânedan dahl ü ta'arruz vâki' olmamıştır. Ancak şimdiki Nemçe imparatorunun henüz erkek evlâdı zuhûr itmeyüp, kendüsü ve ehl-i imparatoriçe dahi, ba'zı avârız sebebiyle veled zuhûrundan rütbe-i ye'se varmışlardır. Gâlibâ bu esnâda bunların takribiyle, imparatorluk binâsı bâd-ı inkırâzla tezelzüle veyâhûd digerâna intikâle takdîr-i ezel ta'alluk itmiş ola. Kezâlik, hâlâ pâ-yı taht-ı selâtin-i âl-i Osmân mahsûd-ı mülûk-ı zemin ü zamân, belde-i tayyibe-i Kostantiniyye *dâmet zeynu imâretihâ mâ-dâme'n-nehâru ve'l-Ieyâlî* kâ'ime-i zamân-ı sâbıkda Rûmiyyetu's-Sugrâ nâmıyla Rûmiyân tâ'ifesi imparatorlarına câ-yı ikâmet ve makarr-ı saltanat olup, bunlar dahi sâhib-i kudret ve haşmet bir devlet-i zî-şân u şöhret iken ahâli-i memleket ve askerîde zuhûr-ı fitne bir an hâlî olmayup, tanzîm-i umûr-ı bilâd ve zabt u rabt-ı tavâ-yif-i asker ve bast u temhîd-i kavânîn-i hurûb u kîtâl, ehemmi-i mehâmmından gaflet ve müsâmaha birle, sedd-i bâb-ı fesâdda [21a] bi'l-âhare bâzû-yı iktidârları şikeste ve âb-ı rûy-ı devletleri olan vifâkları şikâka tahvîl ve kesret-i ihtilâfiyla tâb u tüvânları za'afa mübeddel olmağla, encâmında bi'l-küllîye hasma mağlûb ve illere cümle mahkûm olup devletleri hitâm [u] zevâl ile mahtûm oldu. El-hâsıl iklim-i Avrupa'da hurûb u kîtâlde, tarz u tavr-ı acîb ile techîz ve tertîb-i askerde, resm-i cedîd ve âlât u edevât-ı harbiyede, şekl-i garîb zuhûrıyla fenn-i harb u kîtâl, mugâyir-pîşîn bir sûret-i bedî'aya ifrâğ olunup iklim-i merkûmda vâki' mülûk ve milelden, sagîr ü kebîr, kalîl ü kesîr bu fenn-i garîb ve resm-i acîb ve nizâm-ı cedîde rağbet idenler, lâ-cerem hasma gâlib oldılar veyâhûd bârî mülk ü devletlerini, dest-i tetâvül-i digerândan hıfz u hîrâsete iktidâr hâsıl itdiler. Tekâsül ve tehâvün idenler, lâ-mahâleten mağlûb ve âhara mahkûm oldılar. **Sâlisen**, bir devletin askeri revâbıt-ı nizâm birle, merbût ve zavâbıt ve silsile-i tertîb, bî-infisâm ile mukayyed ve mazbût olsa, ol devletin re'âyâ vü berâyâsı, her vakt u zamânda âsûde-hâl ve müreffehü'l-bâl olur. Zîra, usûl-i nizâm-ı asker ve binâ-yı techîz-i leşker, hikmet üzere mebnî bir ilm-i râsihü'l-bünyân, celîlü'l-bürhândır ki rişte-i kuyûd u şurûtu mânend-i selâsil-i âhenîn metîn ve müstahkem [21b] olmağla muhtelifetü'l-tabâyi'

mütebâyinetü'l-tıynet efrâd-ı tavâyif-i askerden sâlih ve tâlih ve şakî ve mutî', ibtâl ve battâl, şerîr ve hayr umûmen bununla yedilür ve zabt u rabt olunur. Bir mertebede ki niçe bin ecnâs-ı nâsdan müctemi' asker bir yetişmiş bağ içinden mürûr u ubûr itmek iktizâ eyledikde tûşe idinmek arzusuyla bağın bir hûşesine efrâd-ı askerden bir ferde tenâvül ve dest-i tetâvül itdirmemek imkânı mutasavverdir.

Ulemâ ve hükemâdan mütekaddimîn ve müte'ahhirîn olan muhakkikînin nizâm-ı âlem ve bekâ-yı intizâm-ı umûr-ı benî-Âdem'de ittifâk-ı ârâ-yı isâbet-ârâları bunun üzerine cârîdir ki, bir devletin saha-yı dâ'iresinde mevcûd efrad-ı nâs mânend-i çâr-anâsır, dört erkân ve asla inkisâm ile beden-i devlet terkîbine kuvvet ve mizâcına takviyet virmek gereklerdir. Ya'ni cemî' ezmânda vech-i âsân ve tarîk-i ahsen ile uslûb-ı hakîmâne üzere umûr-ı mehâmm-ı devlet, munzabıt olmak maslahatı için, halkın bir sınıfı ashâb-ı seyf ve bir sınıfı ashâb-ı kalem ve bir sınıfı ashâb-ı hars u zirâ'at ve bir sınıfı erbâb-ı hırfet ü ticâret olup, bu cümlelerin zimâmı eyâdi-i mülûk ve selâtine teslîm oluna. Ve cihâr-ı erkân-ı devletin, rûkn-i a'zâmı ashâb-ı seyf sınıfıdır. Ve bunlar mülûk ve selâtîn ve anların nüvvâbı vûkelâ ve vüzerâ ve mîr-i mirân [22a] ve sâ'ir zâbitân ve bi'l-cümle tavâyif-i asâkirdir. Bunların uhde-i zimmetlerine farz, vazîfe-i mâ-lezemleri, ashâb-ı kalem sınıfından ulemâ ve hükemânın mücerred re'y u tedbîrine mürâca'at ile cemî' esnâfı zabt u rabt itmekdir. Tâ ki bu sûret-i mergûbe üzere kânûn-ı adâlet ve hüsn-i siyâset ile re'âyânın ve cemî' esnâfın umûrunu tesviye ve tanzîm itmiş olalar. Küffâr-ı düzeh-karâr miyânında bu kâ'ide-i pür-hikmete kemâl mertebede râğbet ve hıfz u devâmına cidd ü ihtimâm birle, bir gûne istihkâm virilmiştir ki mülûk-ı Nasârâ diyârında bir kralın askeri mesâfe-i ba'idede bulunan düşmanı ile mukâbele kasdıyla bir âhar kralın ülkesinden güzâra muhtâc olsa, askerîden bir ferd bir kimesneden kerhen ve cebren yek-dâne beyzâ-yı dîk almağa zehresi olmamak mertebede tavâyif-i askerleri mazbût ve merbût olmağa bu makûle askerin tevâdüde binâ'en mürûr u ubûruna ehyânen izin viregelmişlerdir. Harc u havâyicleri akçelerile görülüp bu kadarca sıkletlerine tahammül iderler. **Râbi'an**, hazînenin kesret ü vefretiyle ictimâ'ına bâ'is ve adem-i itlâfına bâdî olur. Zirâ bu gûne nizâm u tertîb üzere tahrîr ve techîz olunmuş asker bir işe güce bulaşmayup ve kâr u kisbe karışmayup mücerred leyl ü nehâr uhde-i zimmet-i askerîye vâcib [22b] hıdmet lâzimesiyle meşgûl ve mukayyed sayf u şitâda belki her anda hazır u âmâde bulunup cevânib-i devletde düşman zuhûr eylese derhâl düşmana karşı hareket ve azîmete müheyyâ ve inâd ve muhâlefete bir dürlü kâdir olmayup fi'l-hâl mahall-i me'mûra vâsıl olur. Ve bu takdîrce nüvâziş-i hâtır ve va'd ü va'idleriyle ve bî-vakt u zamânda niçe niçe mesârif ve itlâf-ı beytü'l-mâlile müceddeden asker cem' ve tahrîr ve tedârikine ihtiyâc kalmaz. **Hâmisen**, askerîden,

askerî olmayan belki bâlâda mastûr esnâf-ı erbâ'a efrâdı biribirinden tefrîk ve temyîz olunup, her ferde mâ-vecebe aleyhîsi teklîf olunur. Ve bir sınıf âhar sınıfın zimmetiyle, meselâ sipâh ra'ıyyet ile ve re'âyâ cenk ile cebr ü kerh olunmayup bu kânûn-ı hikmet-ihtivâyâ ihtimâm ile memleket ma'mûr ve cümle-i ibâdullâh muntazamü'l-ahvâl ve âsûde-hâl olur. **Sâdisen**, asker gürûhu her ne mertebede vefret ve efrâd-ı leşker her ne gûne kesret üzere dahi olursa hüsn-i nizâm kuvvetiyle mazbût ve cevz-i ma'dûd misillü mu'ayyenü'l-mikdâr ve ma'lûmü'l-aded ve müte'ayyenü'l-eşhâs kemiyet ve keyfiyeti her hâlde nümâyân olup hazerde ve seferde askerî olmayan askerîye karışmayup ve libâs-ı müşâbih ile anlara taklîd ve ihtilât itmeyüp her hâlde mübâyenet ve mugâyeret şartına [23a] mürâ'at olunur. Ve askerî ile askerî olmayanların beyninde müşâbehet ve iltibâs, hazer ve seferde mûcib-i fesâd, bâ-husûs esnâ-yı seferde mücerred ihtilâle ve ihtilâfa ve kaht u müzâyakaya bâ'is olup ekser evkâtta inhizâma bâ'is olduğu ukalânın tecrübesi birle ma'lûm olmuştur.

Bâb-ı Sâni: İcmâlen menâfi'-i Fenn-i Coğrafya beyânındadır:

Erkân-ı devlet olan ricâl-i zî-şâna dâ'ire-i devletde vâki' memâlik ve bilâd ve kılâ' ve hudûd ve sınır ve ahvâl-i ser-had ve her tarafda civâr-ı devletde vâki' ittisâlât u infisâlât-ı memâlik-i a'da ve kurb u bu'd ve suhûlet ve su'ûbet-i tarîk ve ahvâl-i berr ü bahr ve enhâr ve cibâl ve hâl-i akvâm-ı mütemekkiye, fi'l-cümle ma'lûm olmak lâzıme-i hâldir. Tâ kim mehâmm-ı memâlik ve enâmda ve fetk u retk-i mübhemât-ı saltanatda vârid ve sâdır olan re'y ü tedbîr karîn-i isâbet ola. Fenn-i merkûmun ise mevzû' ve mebdâdîsi ma'rifet-i eşkâl-i memâlik ü bilâd ve ilm-i mesâlik ve mesâfât ve vukûf-ı ahvâl ve akvâm-ı mütemekkiye olmağla bu cümleye muvassal bir şâh-ı râh-ı hakîkdir. Ahâli-i İslâm üzerlerine küffâr-ı bed-kâr ve sâ'ir a'dâ-yı devlet olanlar ile cihâd farz olup mücâhidân, gâziyân zamîmü'l-ictihâda, berren ve bahren ma'rifet-i dâr u diyâr-ı a'dâ, ehemmi mehâmm-ı cihâddan olduğu zâhir ü âşikârdır. Fenn-i merkûm [23b] ise fi'l-hakîka ma'rifet-i dâr u diyâr-ı küffâra reh-nümâ bir delîl-i hâzık ve vusûl-ı merâma hâdî ve resm-i râh ve menâzilden habîr ü âgâh bir mürşid-i ârifdir. Müdebbirân-ı devlet olan ricâl-i zevi'l-besâ'ire ve râgıb-ı regâiyib-i siyâset ve riyâset ve tâlib-i müdârât-ı adâlet olan hükkâm-ı hakîkat-şinâsa dûr-binlik, dûr-şinid ve âkıbet-endişlik ve her vakt u hâlde ser-güzeşt-i âlemden ve vekâyi'-i akvâm-ı zemîn u zamândan habîr ü âgâh olmak lâzıme-i şânları olup fenn-i merkûm ise bu bâbda bu mir'ât-ı âlem-nümâ ve ahvâl-i akvâm-ı zemîn u zamân anda nümâyân bir câm-ı cihân-nümâdır ki, yevmen-fe-yevmen rûy-ı âlemde vukû' bulan havâdîs-i rüzgârın sıdk u kizbi anda âşikârdır. Zîra bi'l-cümle ma'mûre-i âfâkda mütemekkin milel ve kabâ'ilin semt ü cihetleri ve yerlerinin ittisâl ve infisâlleri ve kurb u bu'd-ı mesâfe ve mesâlikleri ve sâ'ir niçe ahvâlleri, bunda müte'ayyin ve

mütebeyyin olmağla fî-mâ-beynehum, vukû‘u mümkün veyâ muhâl olan umûr her hâlde zâhir ü nümâyân olup teşhîs ve temyîz olunur. **Meselâ**, Moskov Çasarı Hind-i Şarkî’ye müstevlî olmuş denilse hey’et-i memâlik-i âlem ile âşina olmayan eşhâs derhâl vücûd virir. Lâkin âşinâ-yı fen olan havâs, mâ-beynde vâki‘ mesâfât-ı ba‘ide ve ihtilâfât-ı mülk ü milel ve edyâna nazar kılduğu birle, bu emr **[24a]** muhâlâtdan idüğine kat‘an ve cezmen hükm ider. Kezâlik Moskov askeri Gilan’a gitmiş dinilse âşinâ-yı fen olan, mesâfe-i mâ-beyne nazar idüp Bahr-ı Hazar bu yolda şimâlden cenûba, tûlânî vâki‘ olmuş bir bahr-ı azîmdir. Ve bahrın etrâfında mütemekkin milel ve kabâ‘il ihtilâf üzere olmağla, karadan eğerçi düşvârü’l-husûl, ve bahrile dahi su‘ûbet ve mehlekeyi mutazammın velâkin bu cümle birle, hadd-i imkânda olan bir ma’nâdır deyu hükm ider. Ancak Leh memleketine asker göndermiş dinilse ittisâl üzere olduğuna nazar olunduğu birle, bâdî-i nazarda imkânıyla cevâb virilür. Ümmet-i hayrû’l-beşer olan milel-i İslâm meskenleri, memâlik-i mahrûse-i Osmaniye’ye mahsûr olmayup tamamen rûy-ı zemîne münteşir ve niçe niçe tavâyif-i mülûke münkasim aktâr-ı arzda memâlik-i ba‘idelerde mütemekkin ekseriyâ birbirlerinden bî-haberler ve bu takrîble birbirlerine imdâd u i‘ânetden âcizler olup niçeleri zîr-dest-i tasallut-ı küffârda bî-çâre ve dermân-de ve me’yûs kalmışlardır. Fenn-i merkûm ise fî’l-hakîka bir âyine-i mücellâdır ki tamâmen rûy-ı arzda vâki‘ akvâm-ı adide ve ümem-i mütenevvi‘ânın ahvâli ve edyânı anda zâhir ve hüveydâdır. Me’mûl olunur ki bu fennin revâcına himmet olursa âlemde intişâr ve şuyû‘ bulup aktâr-ı zemînde mütemekkin tavâyif-i **[24b]** muvahhidîn birbirlerinden haberdâr olup kuvvet-i kalblerine ve ittihâd u ittifâklarına ve bu tarîkle dest-i tasallut-ı küffârdan niçelerinin halâslarına ve İslâmiyân’ın dâr u diyârlarına nisbet dahi ittisâllerine ve encâmında bi’l-cümle bir pâdişâh-ı zi’l-iktidârın zîr-i cenâh himâyesinde ictimâ‘larına vesîle ola. Berren ve bahren müsâferet iden asâkir ve tüccâr ve bâ-husûs mellâhîn ve bahriyyun tavâ’ifi mesâfât-ı berr u bahri bilmekde ve kurb u bu‘d-ı a‘dâyı teşhîsde ve girdâbât ve sığlardan ihtirâzda ve keyd u mekr-i a‘dâyı fehmdede ve pusulardan ictinâbda ve şiddet-i rüzgârın muhâlif yerlere düşdükte vâki‘ oldukları mahalli bilmekde ve tarîklerinden ne mikdâr çıkdıklarını tahkîk eylemekde ve rüzgârları ve bi’l-cümle sevâhil ve cezâyir yollarını ma‘rifetde fenn-i merkûma ne mertebede muhtâc oldukları tafsîl ü beyândan müstağnîdir. Bâ-husûs himem-i bî-hemtâ-yı ricâl-i zevi’l-besâ’ir, âkıbet-endîş ile Devlet-i Aliyye’nin adîmü’s-sebk ve’l-misl kemâ-lehû resîde böyle bir donanma-yı hümâyûnda ulûm-ı bahriyyeyi ve fûnûn-ı deryâyı mübeyyen ve mufasssal harîtalar ve portulanlar ve müdevven kütüb-i bahriyeler bulunmayup Akdeniz ve Karadeniz’de tevekkülî ve serserî gezmek ve Frenk kartîlerine muhtac olmak şâyeste değildir. **[25a]** Fenn-i merkûm ise fûnûn-ı kadîmeden olup ilmîsi niçe kütüb-i İslâm’da mastûr velâkin

amelîsi, tastîh-i sahâyîf ve tasvîr-i harâyit ve cerâyid ile beyâna mevkûf olup tâ'ife-i Nasârâ resm ü tasvîr ile bâtından zâhire ve kuvvetden fî'ile getürüp az zamânda çok fâ'ide tahsîl eylediklerini inkâra mecâl yok. Zîrâ bu fen sebebiyle hey'et-i arz ve mâyı fehm idüp her cânibe revân oldular. Ve Yeni Dünya'yı bulup mutasarrıf oldular. Ve Hind-i Şarkî'ye yol bulup niçe niçe memâlik-i İslâm'a ve gayrıya müstevlî olup kabza-yı teshîre getürdüler. Ve tamamen kürre-i arz ve mâyı geşt ü güzâra iktidâr hâsıl kıldılar. Fenn-i merkûm tevsî'-i dâ'ire-i devlet esbâbından olduğı nümâyân, hattâ Me'mûn Halîfe tercemesine himmet idüp lisân-ı Arabî'ye terceme olunup ba'zı mesâlik-i memâlik kitâblarında atvâl ve urûz bilâdı beyânda, kezâ fî-resmî'l-ma'mûr deyüp terceme-i merkûmeye havâle iderler. Lâkin bu fennin amel ve şuyû'u ancak basitalarda ve kartîlerde resm ü tasvîre tevakkuf ve anların dahi sıhhat ve kesreti basma fenni ile himmete mevkûf olup kalem-i ressâm ve küttâb ile vücûd-pezîr olmak hayz-ı imkânda değildir. Yeni Dünya'yı keşf ve tahkîk iden Kolon nâm kapudan ilm-i hikmet ve hey'etde **[25b]** mâhir olup rûz u şeb akl u fikri fenne masrûf ve eşkâl-i berr ü bahri mübeyyen kartîler resm ü tahrîr ile emvâl u eyâmîn mebzûl idüp âkıbet milel ve mülûk-ı Nasârâ'ya kıyâmete değin ferâmuş olunmaz bir hizmet eyledi. Zîra devr-i Âdem'den beru bilinmedik ve bir ferdden haberi işidilmedik bir dünyâya zafer bulmalarına ve şarken ve garben niçe memâlik ve arâzi-i ma'lûme ve mechûleye mâlik olmalarına ve rûy-ı arzı ve aktâr-ı zemîni ve bi'l-cümle berrârı ve bihârı seyr birle, geşt ü güzâra tarîk bulmalarına delîl oldu. Me'mûl olunur ki fenn-i merkûmun Devlet-i Aliyye'de zuhûru, şarken ve garben tevessü'a-ı dâ'ire-i devlete mü'eddî ola. İbret-nümâ-yı âlem ve basîret-fezâ-yı benî-Âdem olan ilm-i tevârih hadd-i zâtında bir ilm-i refî'u'l-kadr ve celîlü'l-i'tibâr ve müdebbirân-ı devlete ilm u ma'rifeti vâcib ve lâzım bir rehber-i hakîkat-perver olduğı beyândan müstağnîdir. Fenn-i Coğrafya ise ulûm-ı tevârihin zabt u rabtına medâr-ı azîm ve tarîk-i suhûlet-rehîn olduğı zâhir ü nümâyândır. Zirâ ibtidâ-i hilkat Hazret-i Âdem'den bu âna gelince, ser-güzeşt-i benî-Âdem'e ve bi'l-cümle vekâyi' ve havâdis-i rüzgâra ilm ü ıttılâ' tahsîlinden sûd-mend olmak arzu ve iştiyâkında olan erbâb-ı ma'ârif kütüb-i tevârihde bir kavm ü kabîlenin hâl-i ser-güzeştin görüp **[26a]** ve işitdikde fî'l-hâl sahâyîf-i coğrafyayı açup ol kavm ü kabîlenin meskenleri olan mahalli bulup nazar eyledikde varmış ve görmüş ve vak'ada bulunmuş mertebede vâkıf-ı ahvâl ve kaziyye sahîfe-i dil ve derûnunda mahfûz ve sâbit ve ber-karâr olur. Memâlik-i zemîn, bir ulu şehrin hânelerine nisbet olunup eğer bi-takdîri'llâhi te'âlâ ol şehirde ihrâk zuhûr eylese ol şehrin etrâf u zevâyâsın ve esvâk u eknâfın ve ihrâk vâki' olduğı cihetin kurb u bu'dun teşhîs itmeyen sâhib-i hâne bu kazâ-ı mübremden ihtirâz ve necât u selâmet esbâbını ihtiyâr idemez. Kezâlik cihât-ı memâlikden ve dâ'ire-i

devlete ittisâl u infisâl ve kurbiyet ü bu'diyet üzere olan dost ve düşman yerlerinden bâri icmâlen habîr ü âgâh olmayan sâhib-i memleket, mekr ü keyd-i a'dâdan ve civâr-ı dâ'ire-i devletinde zuhûr bulan fitne vü fesâddan emîn olmayup def' ü ref'i tedârikinde zahmetler çeker ve hayretde kalur. Esnâ-yı seferde azîmet murâd olunduğu cânibin tarîkleri fi'l-hâl tafsîl ü beyân ve azîmet murâd olunduğu mahalle varınca mâ-beynde vâki' olan mesâfe vü menâzil, sâ'atlerle ve sahrâ vü cibâl, der-bendlerle ve enhâr u miyâh cisrlerle ve akebe ve boğaz ve bi'l-cümle mâ-beynde vâki' olan bilâd u kurâ [26b] ve menâzil ü merâhil ism ü resmiyle tahrîr ve basma kılınup, ricâl ve gayrıdan her ferd bir nüshâ tahsîl ve her bâr nazar eyledikde, râhî olduğu tarîkin suhûlet ve su'ûbetini ve menzilin kurb u bu'dını ve sâ'ir ahvâlini bilmek ve muktezâ-i hâl ve makâma göre hareket eylemek delâleti, fenn-i merkûma mevkûf ve ânın hassa ve menâfi'inden ma'dûddur.

Vech-i meşrûh üzere fenn-i merkûmun menâfi'i bi-hadd ve bi-şûmârdır. Ancak hafî buyrulmaya ki, işbu arsa-gâh-ı fesîhatü'l-mesâlik, âlemde vâki' memâlik ve kılâ' u bilâd min-küllî'l-vücûh, vâki'a mutâbık resm ve tasvîr ve tahrîr kuvvet-i beşeriyeden hâric bir emrdir. Belki bir memleketi veyâhûd Âsitâne-i Sa'âdet misillü bir şehir-i azîmi hezâr mühendis-i hâzık, mesâha ve ipler ile ölçüp tahrîr ve tastîh eylese min-küllî'l-vücûh vâki'a mutâbık resm ve tahrîr havsala-ı tâkatden dûr bir emr-i düşvârdır. Ol sebebdan eşkâl-i memâlik ve bilâd kartîleri ba'zı habt u hatâdan hâlî olmayup bi'l-cümle mülûk-ı Nasârâ niçe müddet bu bâbda sarf-ı makdûr kılup henüz kendü memleketlerini sıhhat üzere tahrîr ü tasvîre imkân bulmadılar. İslâmiyân ise kendü memleketlerini dahi resm ü tasvîre sarf-ı himmet kılmadılar. Ve atvâl u urûz kitâbları dahi hatadan hâlî değildir. Velâkin “mâ lâ yü'lemü küllühû, lâ yütrakü küllühû”¹⁶⁶ [27a] muktezâsınca böyle iken terk ü ihmâli revâ görülmemiştir. Ve bu hâliyle menâfi'-i küllî ve fevâ'id-i nâ-mahsûru tecrübe ve müşâhede olunup, bu fende takrîb-i makâm tahkîke tenzîl kılınmıştır. Fi'l-vâki' âdet-i âlem böyledir ki, iki devlet beyninde ba'zı memâliki, kismet veyâ tahdîd lâzım gelüp, hudûd emri mükâleme ve müzâkere olunmak iktizâ eylese min-küllî'l-vücûh memâlik ahvâlin sahîfe-i derûnda hıfz eylemek emr-i düşvâr olduğu gibi min-küllî'l-vücûh mechûl olan yerler husûsunda münâkaşa ve mübâhese hemân cerbezeye mü'eddî olmağla bu emr-i hatîre ve vâcib-i dikkat ve ihtimâma me'mûr olan vükelâ-yı devlet, ol tarafların kartîlerini tahsîl ve nazar u mütâla'a ve anlardan matlûb olan mahallerin vaz' ve hey'eti ve keyfiyet-i ittisâlât u infisâlâtı ve kurb u bu'du ve mesâfe-i imtidâd u i'tirâzı ve sâ'ir ahvâl-i lâzimeyi ma'lûm idinüp müzâkereye miknet hâsıl ider. Velâkin tahdîd-i kat'ı ve nasb-ı alâyim birle, bi'l-cümle hudûd tefrîk ve temyîz rütbesine

¹⁶⁶ Tamamı bilinmeyen ve idrâk edilemeyen bir hususun tamamı terk edilmez de, bilindiği kadarıyla yetinilir.

geldikde, çün her mahall vâkı‘a mutâbık resm ve ta‘yîn olunmak hâric-i kuvvet-i beşerdir. Pes bu hâlde kartîler ile iktifâ olunmayup yerlûden ol taraflara vukûf-ı tammı olan kimesneler, ihzâr ve istintâk ve takrîrleri harîtalar ile [27b] tatbîk ve tevfiğ kılup bu vechle hata ve gafletden tehâşi olunagelmîşdir. *Felillâhilhamd ve’l-minne*, Devlet-i Aliyye’de mesâlik-i memâlik ve atvâl u urûz kitâbları kesretde ve erbâb-ı ma‘rifet ü fitnât vefretde ve ashâb-ı hünerin âsâr-ı cemîleye meyl ü rağbeti hâzır u âmâde olup me’mûldür ki bu fenn-i mergûbun esâsı te’sîs ve bünyâdı temhîd olunup, su‘ûbeti teshîl ve tesviye kılındıktan sonra vukû‘ bulan sehv ü hatâlar fudalânın ednâ ihtimâmıyla ıslâh ve mahsûd cemî‘ milel ü mülûk-ı âlem olmak üzere bir sûret-i müstahseneye ifrâğ oluna.

Bâb-ı Sâlis, mülûk-ı Nasâra askeri ve fûnûn-ı harbiyede kudemâva mugâvir fenn-i cedîdleri ve tarz u tavr-ı cenkleri bevânındadır:

Temhîd-i sinîn-i sâlifede top ve tüfenk, hunpara millet-i Nasârâ’da kıllet üzere olup kîtâl ü cidâl, seyf ü şemşîr-i hûn-rîze havâle, şemşîr-bâzlıkda ise milel-i İslâm cümleye gâlib olup bu fende kuvvet-i kâhire ve kudret-i bâhire-i İslâmiye’yi tamamen rûy-ı arzda mütemekkin milel-i Nasârâ müşâhede idüp, havf u hirâsa düşdüler. Ve bu gamm u elemden niçe zamân hayrân ve ser-gerdân, ilâcında her cânibe devân ve def‘i tedârikinde her tarafa pûyân sarf-ı makdûrlar kıldılar. Evvelen, top ve tüfenk ve sâ‘ir ateşin edevâtı kemâle ırgürmek tedbîrine teşebbüs ba‘dehu asker-i [28a] İslâm’ın ve bâ-husûs asâkir-i Osmaniye’nin şiddet ve mehâbet üzere olan hamle vü hücûmlarına tâkat getüremeyüp bu kazâ-yı mübreme hâ’il olur bir tarîk bulmakda meşveretler ve bî-hadd hasr-ı re’y ü tedbîrler kıldılar. Âkıbet sa’y u kûşîşleri ve kazâyâ-yı ittifâkiyeleri bu netîceyi müntâc oldu ki, top ve tüfenk ve umûr-ı cebehâneleri kemâl bulduktan sonra leşker-i menhûsları dahi bir nizâm-ı tam ve tertîb-i kaviyyü’l-erkânıyla müretteb ve muntazam ola ki, leşker tâ’ifesi ölüm havfını endişeye ve firâr tarîklerin fikr ü mülâhazaya mecâl bulamayup, hâh u nâ-hâh cenge kıyâm u ikdâm ile lâ-mehâleten mecbûr olalar. Ba‘dehu esnâ-yı mukâbeledede cenge müteheyi sufûfları bir nizâm-ı mü’ekkedü’l-esâs ile müstahkem ola ki, asâkir-i İslâm’ın ra‘d-ı mehîb ve berk-i hâtif gibi şiddet ve heybet üzere mu‘tâd hamlelerine ol tertîb-i hâ’il ve hücûmlarının def‘ u ref‘ini, ol nizâm-ı zâmmın ve rehîn ola ve bu umûrda cidd ü ihtimâmları bir rütbeye vardı ki, nizâm ve tertîb-i asker ahvâli fî-mâ-beynehum, bir müstakil ilme ifrâğ olunup bu bâbda kütüb tedvîn olundu. Pes, bu cümleden bi’l-bedâhe ıyân ve bi’l-müşâhede nümâyân oldu ki asâkir-i Osmaniye, leşker-i menhûs-ı küffâra hamle vü hücûm eyledikde, hamle vü hücûma mâni‘ ve bu hareket ra‘d [28b] u berk misâliyle küffârın saflarına vusûl ve duhûlû dâfi‘, mücerred leşker-i küffârın esnâ-yı mukâbeledede vâki‘ müşeyyedü’l-esâs ve müstahkemü’l-bünyân

nizâm-ı garibü'ş-şekl ve tertîb-i bedî'u't-tavırlarıdır. Hatta leşker-i küffârdan niçe niçe zâbitân ve ser-kârde olan a'yân ve ahvâl-i asker ile âşina erbâb-ı mahâret ile görüşölüp müdâra ve nevâziş-hâtırları tarîkine sülûkile müzâkere ve muvâza'a üzere mu'âmele birle, bu sırra vukûfda ve bu hikmete ittılâ'da ihtimâm-ı tam kılınup, bi'l-cümle ittifâk-ı ârâyı ve kazâyâ-yı ittihâdları bu netîceyi münticidir ki, eger asâkir-i kâhire-i Osmaniye, hîn-i mukâbelede muktezâ-i hâl ve makâma göre tertîb-i cünûd kavî-i bâzûya ve nizâm-ı sufûf mübârizân-ı deryâ cûşa ihtimâm kılup, **meselâ** ehl-i İslâm cemâ'atle namazda kâ'im oldukları sûret-i mergûbe ve hey'et-i müstahsene üzere meydân-ı kârzâr-ı kıtâlde dahi kavâ'id-i hendesiye üzere tarh olunup gereği gibi tenâsüb ve müsâvâta mürâ'ât ile müretteb ve musaffaf ve muntazam saflar olup bu siyâka rağbet ve bu tarîki hıfz u hırâset idüp cidâr-ı mersûsü'l-bünyân-âsâ kıvâm u sebât üzere cenk ü cidâle mübâşir olsalar asâkir-i Osmaniye'nin bu tertîb ü nizâm üzere hareket ve sükûn ve iktidâr ve metânelerine mülûk-ı küffârdan [29a] bir ferdin leşkeri belki bi'l-cümle şîr-zime-i müşrikîn efrâdı bir yerde cem' olup ikdâm eyleseler tâkat getürmeyüp lâ-mahâleten inhizâm, küffâr cânibinde vukû' bulmak fûnûn-ı harbiyede mâhir ukalâ indinde kazâyâ-yı müsellemedendir. Ve bu da'va mâ-beynlerinde niçe niçe berâhin-i akliye ile müberhen olup fûnûn-ı harbiyede mü'ellef kütüb-i kânûnları icmâlen tetebbu' ve erbâb-ı dikkatleri ber-vech-i medâra istintâk olunup bu mertebeye dek, tahsîl-i ittılâ' hadd-i imkânda olmuşdur. Ahâli-i İslâm'da mevcûd bahâdırân ve cest ü cesûrlukda mücerrebü'l-hâl, Rüstem-vârî kahramânân bi'l-cümle milel-i küffârda nâ-bûd ve nâ-peydâ ve ismen ve cismen ma'dûm olduğu bi'l-müşâhede ma'lûmdur. Bir mertebede ki eger bir bahâdır-ı dilîr-peleng tâf u metâf gibi arsa-gâh-ı kârzârda zâhir ve leşker-i küffâr-ı bed-kâr ve bî-şümârdan resm-i kadîm ve âdet-i dîrîne-i milel-i sâbıkâ üzere birini, meydâna okuyup mukâbeleye da'vet eylese, hezâr u sad-hezâr leşker-i küffârdan bu da'vete icâbet ve bu emr-i hatîre mübâşerete cesâret ider bir ferd kâfir bulunmaz. Hemân bu emr-i düşvârı görüp, bu sadâ-yı sâmi'a-yı hırâş-gûş menhûs sem'lerine lâhik olduğu birle, tûfenge el urup ırakdan kurşunıyla telef kaydına müsâra'at iderler ve bir kahramân şecî' ve şîr-heybet [29b] Rüstem-i zamân, bir menhûs, makhûr ve marîz ve mehânât-ı kâfirin, belki bir zenn-i bed-nâmın dest-i te'addisinden izâ'at kılınur. Umumen milel-i Nasârâ i'tikâdât ve ibâdât ve mu'âmelâtlarında ihticâc idindikleri kütüb-i semâviye, ya'ni İncil ve Tevrat ve Zebur sandıkları kitâblarında, nizâm-ı hâllerine vâcib ve lâzım ahkâm-ı şer'iiyeleri olmayup, nizâm-ı hâl-i devletleri, hemân bir alay kânûn ve kavâ'id-i akliyelerine mebnî kılınup cihâd ve gazâ bâbında bir dürlü me'mûriyetleri ve mücâhede ve mukâtele zımnında dâr-ı âhiretde ecr ü sevâb mülâhazaları olmayup hayvan-ı lâ ya'kılû ve lâ yefhemü misillü bu vartayı irtikâb ve bu mehlekeyi iltizâm

mücerred def'-i mazarrat-ı gayrî ve cerr-i menâfî'-i dünyevî tahtında olduğu müstağni-i ani'l-beyândır. Felillâhilhamd ve's-şükr ve'l-minneh ve lehü'l-kibriyâ ve'l-azemeh ki, ânın inâyet-i bî-nihâye ve irâdet-i ezeliyesinden zümre-i muvahhidîne emr-i cihâd ve gazâ farz ve bi'l-cümle cihâd ve gazâ ve şehâdet zımnında dâr-ı dünyâda menâfî' mukarrer ve dâr-ı ukbâda "mâ-lâ aynü re'at, ve lâ'üzünü semî'at, ve lâ-hatire alâ-kalbi beşer" merâtib ve ni'amı muhakkak olmağla meşakkat-i müsâferete musâberet ve şedâyid-i kârzâr ve vegâyâ mübâderet muktezâ-i hâl ve şân-ı ahâli-i İslâm'dır. Efrâd-ı ahâli-i İslâm, hilkat ve cibilliyet muktezâsınca dahi kaviyyü'l-kalb [30a] ve ceriyyü'l-hâl ve cesûrû'l-bâl ve bi't-tab' cüst ü çâlâk ve serî'ü'l-harekât olup, efrâd-ı küffâr ise bi't-tıyne havf u haşyet ve kemâl-i kesâfet üzere mecbûl-i cebân ve batî'ü'l-hareke olmağla ehl-i İslâm'a göre küffârın bu hâli bâ'is-i fırsat ve kîtâl u cidâlde medâr-ı nasr ve vesîle-i zafer ve mûsıl-ı galebeden ma'dûd bir hâlet addolunur. Asker-i İslâm'da kisve-i mu'tâda dahi hiffetine nazar ile medâr-ı suhûlet addolunup, küffâr-ı bed-kârın giydüğü libâs-ı nuhûset-tırâzı gâyet sakîl ve sür'at ve harekete mâni' ve hâciz olup hîn-i mukâbelede öte vü beru lâzım gelen hareket bir mikdâr mümted olsa, hemân kisveleri kendülerini yorup bî-tâb u tâkat, harekete mecâlleri kalmaz.

Hikâyet olunur ki, Hâkân-ı Hitây askeri müretteb ve muntazam ve bi'l-cümle tertîb ü nizâmda mülûk-ı Nasârâ askerlerine vücûhile gâlib ve be-gâyet metîn ve girân asker olup bi'l-cümle mülûk-ı âlem askerine tercîh olunup kâ'ideleri üzere bir mahalle sefer eylediklerinde düşmana birkaç menzil karîb olduklarında konup göçmelerinde tertîb ü nizâma azîm ihtimâm iderler. Her bâr ki bir mahalle konarlar, derhâl ordularının etrâfına arabalarını dizüp çepçevre ihâta iderler ve âna dahi kanâ'at itmeyüp fi'l-hâl etrâfına [30b] handak kazup orduyu içerüye alurlar ve cenklerde toplarını asker önüne dizüp tavâyif-i askerleri saf saf ellerinde tüfenk, topların ardında hâzır ü âmâde durup kemâl-i nizâm üzere safları müretteb olup niçe yüz bin tûfengi bir fitilden ateş iderler. Velâ-yunkatı' bu tarz u tavr-ı harbe fâsıla vormeyüp müdâvemet iderler. Ve bu hâl üzere olduklarında hasmın bunlara vusûlü ve galebesi bir dürlü hadd-i imkânda olmayup, ancak yolda giderken bâ-husûs kondukları ve göçdükleri zamânda hasm hücûm idüp, arabalarını önlerine ve yanlarına çekmeğe ve handak kazmağa ârâm u fırsat vormemekle zafer bulur. Hatta memâlik-i Hitây civârında sâkin Kalmak tâ'ifesi, Tatar askeri gibi sebk-refât ve çâpek-süvâr olup Hitây askeriyle mukâbele ve mukâvemete iktidârı hayyiz-i tasavvurdan dûr iken âkıbet tarassud-ı fırsat ile ümerâ-yı Kalmak'dan esen Teyşi nâm dilîr, altmış bin kadar asker ile hicretin sekiz yüz elli dördünde Hâkân-ı Hitây, Çin-hârın üzerine gelüp, bu tarîkle bozdu ve esîr itdi. Ve min-ba'd, hâkân kendü harbe hâzır olmayup lâzım olan yerlere ser-asger göndermek kendülerinde kânûn kaldı.

Pes bu cümleyi tettebbu‘ ve müşâhede birle, tarafeynin **[31a]** askeri ahvâline vukûf-ı tamları olan erbâb-ı tecrübe ve ashâb-ı dikkat asâkir-i Osmaniye’nin nizâm-ı cedîd ile muntazam ve müretteb düşman askerine zafer ve galebesine birkaç tarîk mülâhaza eylemişlerdir:

Tarîk-i evvel, sür‘aten ve aceleten üzerlerine varılıp, hamle vü hücum ve seyf ü şemşîr-i hûn-rîze teşebbüsdür.

Tarîk-i sâni, düşmanın zâd u zahîresi ve imdâd u i‘âneti vürûd u vusûlüne medâr-ı suhûleti olan enhâr-ı kibârdan ayırıp ve ormanlardan dahi dûr idüp açık yerlerde öte vü beru gezdirmek ve cenge meydân vormemekle it‘âb idüp tazyîk itmekdir.

Tarîk-i evvelde küffârın müretteb ve muntazam askerine galebe vü zafer ve sufûflarına duhûle sebîl budur ki, hemân kurşun yerine varıldıkda asker-i İslâm yek-dil ve yek-cihet olup, bilâ-tevakkuf ve bilâ-tereddüd aceleten ve sür‘aten göz açdırmayup ârâm u fâsıla vormeyüp ale’l-ittifâk ve’l-ittihâd hamle vü hücum ile sufûf-ı küffâra karışalar. Böyle oldukda küffârın saff-ı evvelde olan askerine, saff-ı sâni ve sâlis ve sâ’ir girüsünde olanlara kafadan imdâda vakit bulunmayup, kuvvet ü miknetlerine ve devâm u sebâtlarına ve metânetlerine bâ’is olan nizâm ve tertîbleri fi’l-hâl muhtel ü müşevveş olur. Ve bu dahi mücerrebâtındandır ki, **[31b]** küffâr askerinin nizâm-ı ma’hûdu ihtilâl ve teşvîş-pezîr olduğu birle, bâzû-yı iktidârları şikest ve kuvvet-i nizâmiyeleri bi’l-küllîye muzmahil olup hezâr u sad-hezâr dahi olsalar mukâvemete zehreleri ve mukâbeleye cür‘et ü cesâretleri kalmayup bu tâ’ife-i ifrit-cibillet meydân-ı şecâ‘at, fârislerinin tiğ-i tîzâb renklerine ve şemşîr-i nilüferlerine hemânen teslim-kerden infisâm iderler. Hatta asker-i İslâm cânibinden bu gûne şiddet ve keremiyet üzere yürüyüş müşâhede eylediklerinde, kemâl-i havflarından demet demet olup, yüzi koyı birbirlerinin üzerine yıkılırlar. Ve bu dahi mücerrebâtındandır ki, hamle vü hücum, sür‘at u acele üzere olsa leşker-i küffârın asker-i İslâm’a mazarratı ekall-i kalîl olur. Zîra leşker-i küffâr saf saf durup hamle-i serî‘a vaktinde tüfenk atmağa ancak saff-ı evvelde duranlara zamân bulunup bâkîlere vakit kalmaz. Ve ol saff-ı evvelde olanlara dahi havf u haşyet ve kemâl-i dehşet târi olup ve niçesi mütehayyir ve muncemid ve niçesi tüfengini elden düşürüp âtıl ve lâ-ya‘kıl olur. Lâkin bu mahallde dahi gaflet olunmaya ki, askerin cenge duruşduğu mahallde ol mevki‘in ve ol yerin dahi münâsebeti tettebbu‘ olunmak ve rüzgârın dahi muvâfakatı gözedilmek şart-ı **[32a]** azîmdir. Mekân ve rüzgâr muhâlif olduğu sûretde cenk te’hîr ü ta‘vîk olunmak gerekdir. Ancak hamle vü hücumda te’enni tarîkine teşebbüs olunur ise küffâr ârâm bulup ve alay sufûflarına istihkâm virüp niçe niçe bahâdırları ırakdan top ve tüfengle şehîd ve mecrûh kılup, fırsat bulur. Ve saff-ı evvelde olanlara pey-der-pey kafadan

imdâd iderek, kendüye takviye buldurur. Bu hâl üzere asker-i İslâm'ın niçesin dehşet ü vahşete düşürüp hemân bu hâl üzere bir müddet kıyâm u sebât hîlesiyle galebe küffâr tarafına vâki' olmak bi'l-müşâhede sâbit olmuştur. Ancak tarîk-i merkûmda hamle vü hücûmda sür'at ve mübâderet ve asker-i İslâm'da bu bâbda ittihâd u ittifâk adem-i imkânda olduğu takdîrde, tarîk-i sâniye sülûk ve tadrîc ve te'enni ile amel olunup leşker-i küffâr ile rû-be-rû cenge duruşmayup taraf taraf çalup ve çarpmak ve kolun kanadın yolmak ve enhârdan ve ormandan ayırmak ile tazyîk olunsu ve bu hâl üzere birkaç gün aşağı yukarıya gezdirilüp cenge ikbâl sûretinde cenk te'hîr olunup it'âb olunsu, az zamânda kendüye za'af-ı küllî târî olmak tecrübe birle ma'lûm ve meşhûd olmuştur. Ve bu sûretde asâkir-i İslâm'ın ifrât üzere kesretine ihtiyâc olmayup [32b] hemân kalîl ve mazbût ve basîret üzere olan askere ve küffârdan habîr ü âgâh ser-askere muhtâcdır. Ve fi'l-vâki' bir devletin müretteb ve muntazam askerinden gayrı sayf u şitâda düşman diyârına hücûma ve harîk u garîk ve nehb ü gâret ile tahrîb ve tazyîke müsta'id ve kâdir askeri oldukda yazda ve kışda düşmana rahat vermeyüp ve tedârike dahi mecâl komayup bu gûne asâkir envâ'ına mâlik pâdişâh-ı zî-be's ve zî-şân ile mukâvemet müşkil idüğünde bi'l-cümle ukalâ netîce-i teslimde mecbûrlardır.

Ancak hafî olmaya ki, ahvâl-i a'dâya vukûf-ı tâm şart-ı azîm olduğu gibi bir devlet kendü hâlini ve kudret ve miknetini ve aczini dahi fehîm ü idrâk eylemek lâzımdır. Bu emr-i vâcibü'l-iz'ândan gaflet olundukda kuvvet ü kudret fâ'ide-mend olmayup, adûv-i âkıl za'if dahi olursa fırsat bulup hasmıyla mel'abe-i sıbyân tarîkine zâhib olur. Hatta bu bâbda temsîl tarîkiyle demişler ki “fil, kuvvetin idrâk eylese fil-bân-ı nâ-tüvâna râm olmazdı. At kendüsün bilse, fâris-i âciz ve bî-rahme merkeb olmazdı. Şütür sermest hâlinde bîdâr olsa ilin bârın çeküp, katâr katâr bir himâra tâbî' olup yedilmezdi”. Çünkü berren ve bahren mühimmât-ı seferiyede ve hazâyin [33a] ve nukûdda ve umûr-ı cebehânde ve zehâyirin cem' ü naklinde ve techîz-i asker-i bî-şümârda Cenâb-ı Bâri-i Mûte'âl'den, Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'ye inâyet ü ihsân buyurulan miknet ve kudret ma'mûre-i afâkda hiç bir devlete virilmemiştir. Ve bu bâbda bi'l-cümle milel ü mülûk mu'terifler ve müttefiklerdir. Ve bu netîceyi midâd-ı insâfla imzâ idicilerdir. Ve ma'ahazâ yine leşker-i küffârın asâkir-i Osmaniye ile mücâdele vü mukâteleye cesâreti ve bir müddet sûret-i galebede görünmesi, ahvâl-i a'dâya vukûfda İslamiyân'ın kemâl-i tekâsülü ve menşe-i fesâda ıttılâ'da adem-i ihtimâmı ve leşker-i küffârın mutlak, mahall-i ma'rekede kemâl-i ittifâk u ittihâd üzere nizâm u tertîblerini hıfz u hırâsetleri idüğü bi'l-bedâhe zâhir ve bu gûne kavî ittifâklarına bâ'is ve bâdî ve ittihâdlarını bi'z-zârûre mûceb ve müstelzim mücerred cenk saflarında vâki' olan tertîb-i garîb ve ayn-ı itâ'atden ibâret nizâmları idüğü âşikâr oldu. Fi'l-vâki' egerçi bu tâ'ife-i hîle, âyin-i şedâyid cenk ü cidâli

irtikâb zımnında iktisâb-ı fezâ'il i'tikâdından dûr ve mehcûrlardır. Velâkin kavânîn ü kavâ'id-i akliyelerıyla tavâ'if-i leşkerlerini bu gûne zabt u rabt ve münkâd kılmışlar ki, niçe bin leşker-i menhûs-ı küffâr, hemân bir kıyl ile kinnâre-i kasaba yedilmek, derece-i imkâna varmışdır. **Edvân-ı sâlife** bi'l-cümle nâkıs, ya'ni **[33b]** şerî'at-ı bâhire-i Muhammediyye'den mukaddem sâbit olan edvân erbâbına cemî' umûrlarında ve yevmen fe-yevmen zuhûr bulan havâdis ve vekâyi'-i yevmiye ve leyliyenin hallinde nizâm-ı hâllerine kifâyet ve mübhemât ve müşkilât mu'âkîdını feth ü keşfde vikâyet ider ahkâm-ı şer'îyyeleri olmayup, ekser umûrda ahkâm-ı akliyelerine mürâca'ata mecbûr idiler. Ve hâlâ milel-i Nasârâ'nın intizâm-ı hâllerine dâ'ir, ahkâm-ı ilâhiyeleri, ya'ni i'tikâdlarında taraf-ı Hakk'dan vârid ve sâdır evâmîr ü nevâhî ve da'vâ ve nizâ'larında müşkilâtı feth u hall idecek mesâ'il-i şer'îyyeleri olmayup, nizâm-ı hâlleri, hemân akıllile ihtirâ' eyledikleri kavânîn ve ahkâmlarına menûtdur.

Hamden sümme hamden dîn ü devlet-i İslâm kâmil ve bu ümmet-i hayrû'l-beşer bi'l-cümle umûrda zuhûr ve hudûsu mümkün vekâyi'-i yevmiyenin hak üzere feth ü hallinde ilâ-âhiri'z-zamân nizâm-ı hâllerine kâfî, hak ve bâtl temyîzine vâfî ahkâm-ı ilâhiye ve mesâ'il-i şer'îyye birle, bi'l-cümle ümeme mümtâz ve mufassal kılınmışdır. Ol ecilden şerî'at-ı bâhire-i Muhammediyye ilâ-yevmi'l-kıyâm bâkî ve habl-ı metîn-i şer'-i şerîf ilâ-inkırâzu'd-devrân infisâm u intikâsdan berî olup ba'zı evkâtta bâ-takdîr-i Hudâ-yı Mûte'âl asker-i İslâm'da vukû' bulan inhizâm, ahkâm-ı şer'îyye icrâsında taksîrâta ve adâletde, adem-i ihtimâma **[34a]** ve hüsn-i siyâset ile zabt u rabtda müsâmahaya, umûr-ı izâmı, nâ-ehle sipârîşe, re'y ü tedbîrde ve müşâverede, adem-i mübâlâta ve erbâb-ı vukûf ve umûr-dîde olanların re'y ü tedbîrleriyle amelden istinkâfa ve tedbîr-i askerde müsâhele ve âlât-ı harbiye isti'mâlinde ceble, askerin ümerâ ve zâbitânından adem-i havfına ve cümleden eşnâ' tama'-ı irtişâyâ ve buna mânend düşmanın tarz u tavrından bî-haber olmağa ve cenge müteheyi olduğu sûret ve siyâkdan gaflete ve sâ'ir ahvaline vukûfa adem-i rağbete ki cümle şer'an ve aklen bâ'is-i fesâd ve esbâb-ı inhizâmdan addolunmuşdur. Ve kezâlik hüsn-i tertîb ve nizâm-ı zabt u rabt ve kânûn-ı inkıyâd-ı asker ve esbâb-ı ittifâk u ittihâd kılup asker ve beynlerinde tarîk-i tevâdd ve muvâfâta sa'y ve tefrîk ve mu'âdatdan ictinâb olunup ve harekât ve sekenâtda birbirlerine muvâfakat bâ'is-i gayret ve hamiyetdir.

Ve bu cümle-i mukaddemât, hıfz u mürâ'ât olundukdan sonra dâd-ı Hakk'a ve Kâdir-i Mutlak-ı Cenâb-ı Hüdây-ı Lem-Yezel'e hüsn-i i'tikâd ve tevekkül ve mu'cizât-ı bâhire-i Resûl-i Kibriyâ'ya tevessül, bâ'is-i nusret ve sebeb-i zafer ve müzâheret idüğü "ezher mine's-şems ve ebyen mine'l-ems"dir ve le'alle, selâtîn-i mâziyenin tertib-i askere dâ'ir ihdâs eyledikleri kavânîn-i harbiye ve kava'id-i **[34b]** siyâsiye, ahkâm-ı şer'îyyenin adem-i

kifâyetinden veyâ âna muhâlefetden nâşi olmayup belki a‘dâ-yı bed-kârın nizâm-ı kavî ile irtibâtını ve tertîb-i garîb-i sufûf-ı ricâl-i kıtâl ile kendülerine metânet ve istihkâm virdikleri ahvâllerini müşâhede idüp mukâtele ve mücâhede şiddetlerine musâberete asker-i İslâm’ı kerh ve ahkâm-ı şer‘-i şerîf icrâsına ve hudûdullâhın hıfz u vikâyetine cebr için ba‘zı kavânîn-i harbiye ve kavâ‘id-i zabt u rabtın bast u temhîdine muhtâc olmuşlardır. Vaktâ ki, leşker-i menhûs-ı küffârın asâkir-i muvahhidîn ile mukâbelede bu mertebede cesâretlerine ve hamle vü hücum-ı ra‘d u berk-misâl İslâmiyân’ı müdâfa‘ada miknet ve iktidârlarına ve bu varta-yı kıyâmet-âsâyâ bî-fâ‘ide uhrevî musâberetlerine ve bu gûne şiddetlerde devâm u sebâtlarına bâ‘is ü bâdî mücerred küffâr-ı dûzeh-karârın hîn-i mukâbelede vâki‘ ittifâk u ittihâdlarını bi’z-zârûre mûcib-i tertîb ü nizâm-ı sufûfları olduğu bi’l-bedâhe ayân ü nümâyân olduysa, pes şer‘an ve kânûnen ittifâk u ittihâd ve yegâne ki ve itâ‘at ve inkıyâd u yek-şinâsı “ve ke’ennehum bünyânun-mersûs” muktezâsı üzere sufûf-ı kıtâlde yek-dil ve yek-derûnî ve yek-cismî ve yek-lahmî şân u şevket-i İslâm ve vâcibü’l-edâ ilm-i hâl-i ehl-i imân olup [35a] bu tarîk-i nusret-zemine sülûkdan tekâsül ve rehber [ü] müzâheret rehîne iktidâdan tegâfûl ve bu himmet-i merâm-ı resîdede rehâvet ve tehâvün şâyeste-i zimmet-i ulû’l-ebsâr olmadığı zâhirdir. İşbu nizâm-ı asker ta‘bîr olunur fenn-i garîbin mücidleri olan erbâb-ı dânişin kavî ü karârları bunun üzerine câridir ki:

Evvelen, lisân-ı askerde orta veyâ bölük veyâ cemâ‘at ta‘bîr olunur bir bölük nâs, piyâde, süvâr egerçi ekser bin veyâ iki bin neferdir. Lâkin beş yüz neferden mürekkeb olmak gâyet müstahsendir. Ve ol orta kesret-i zâbitân ile istihkâm ve metânet bulur. Ve zâbit neferini, ve nefer zâbitini ve her ferd yeni ve eskisini, ve üstünde ve altında olan yoldaşını ism ü resmiyle ve hüner ve isti‘dâdıyla ma‘rifet ve temyîze gereği gibi bu sûretde kâdir olur. Ve bu makûle orta veyâ bölük veyâ cemâ‘at mahall-i iktizâda saf saf olup tav‘an ve cebren ve kerhen ve kahren kullanılır.

Sâniven, süvâr ve piyâde askerde bir orta veyâ bölük neferât ve zâbitânın giydikleri libâsları bi’l-cümle yek-renk ve yek-kesim olmak şart-ı azîmdir. Zîra mahûf ve muhâtarada bi’t-tab‘ hâ‘if ü hâin olanlar girîze ve idbâra tarîk bulamaz. Ortasından münfek olduğu birle, libâsından hâli ma‘lûm olup, cezâsı tertîb olunur. Libâsından teşhîs olunmadığı takdîrde gayrılara [35b] karışıp firâra mecâl bulur ve teşvîş ve ihtilâle ve inhizâma bâ‘is olur. Hatta evâ‘il-i Devlet-i Aliyye’de askerîde ve gayrıda tahsîs-i libâs olmayup her ferd bulduğu ve diledüğü libâsla mülebbes olurmuş. Ba‘dehû askerîden, askerî olmayan nâs seçilmek ve esnâf-ı askeri dahi birbirlerinden temyîz olunmak için ukalânın re‘y ü tedbîr-i isâbet-pezîrleri tavassutıyla her sınıf askere birer gûne kesm-i libâs takdîr olunmuşdur. Milel-i Nasârâ

leşkerinde ise mücerred libâs-ı tenvî‘ ile iktifâ olunmayup esnâf-ı askerde süvâr ve piyâdeden her bir bölük veya bir orta neferâtı yek-renk kisve ile ilbâs olunmuştur. Bunun menâfi‘-i azîmesi tecrübe birle sâbit olmuştur. Ve ba‘zı kütüb-i Latiniye’de tahrîr olunur ki, pâdişâhân-ı sâlifeden ba‘zıları milel-i Nasârâ’nın tertîb ve techîz-i askerde tenvî‘-i libâslarında vâki‘ hud‘a-ı harbiyelerine vâkıf olup, ocakları tertîb ve libâsların tenvî‘ ve kânûnların vaz‘ ve takdîr, mutlak Nasârâ askeri nizâmına karşı ve âna mukâbil olmak içündür. El-hak bu vaz‘-ı kavî ve hüsn-i tertîb gereği gibi mer‘î ve mürâ‘ât olunsa Nasârâ askeri tertîbine gâlib olmasa da beher-hâl âna mukâbil ve mu‘âdil olmakda kat‘a iştibâh kalmamıştır.

Sâlisen, [36a] beş yüz neferden mürekkeb olan piyâde-gân ortasında beş yüz aded boylu tüfenk mevcûd olmak ve ol tüfenkler dirhemde ve mîzânda ve barutda ve hıffet ve sıkletde bi’l-cümle müstevî olmak şartdır. Tâ kim hîn-i iktizâda cümle-i neferât yek-pâre doldurmakda, yek-fitilden atmakda ve kaldırmakda ve indirmekde müsâvî olup birbirlerini sebkat ve müsâra‘atdan tehâşî iderek zâbitlerinin emir ve işâretine muntazır ve münkâd olup tekâsül idene eşedd-i cezâ tertîb oluna. Süvârinin dahi muktezâ-yı hâli budur. Ancak süvâri bölüklerde beş yüz boy tufenginden gayrı beş yüz çift kabûr tabancası, ya‘ni beş yüz piştov bulunmak şartdır. Hatta halkı kesret üzere olan diyârlarda asker tahrîr ve tertîb ve techîz eylediklerinde âdemlerin boyların ölçüp kad u kâmetde berâber olmalarına ve kezâlik süvâride atlarının boyu ip ile ölçülüp müsâvâta ihtimâm iderler. Gerek bu hâlet ve gerek tenvî‘-i libâs emri, fevâ‘id-i sâ‘ireden gayrı bu hey‘et üzere olan asker gâyet heybet ve nümâyışlı olur.

Râbi‘an, orta ve bölüklerde zâbitân kesret ü vefret üzere olup hatta beş yüz neferden müretteb ortanın an-ekall-i rub‘ı zâbit olmak bâ‘is-i metânet ve sebep-i nizâm ve vesîle-i zabt u rabt ve mûcib-i devâm u sebâtıdır. Zâbitân [36b] dahi iki kısma mûnkasem olup bir kısmı, meselâ onbaşlıları ve ânın emsâli neferâtıyla ma‘an dâhil-i safda durup cenge meşgûldır. Ve bir kısmı cenk itdirmeğe me‘mûr saflardan hâric emâm ü halfde ve yemîn ü yesârda hasmın hâl ü hareketine nezâret birle, orta neferâtının tasfiye ve tanzîmine ve mahall ü makâma göre emr-i bi’l-ma‘rûf ve nehy-i ani’l-münker ile ve taksîrât idenlere ta‘zîr-i mâ-lezime ile mukayyedir. Ve asker tâ‘ifesine cenge müte‘allık kânûnları, ekal mertebede ayda bir kere cümlenin muvâcehesinde alenen kırâ‘at olunup her ferd-i zâbit ve nefer a‘lâ ve ednâ basîret üzere olup vazîfesi ve mâ-vecebe aleyhîsi olan kânûnlara muvâfık hareket ile muhkem tenbîh olunur ve muhâlefet idenlere cezâ-yı şedîd tertîb olunur. Ahvâl-i zâbitân, rütbe-vü-rütbe i‘tibârı üzere mebnî ve aşağıda olan zâbit, üst yanında olan zâbite inkıyâd ve ânın neferi hükmünde olup, ulûfeleri dahi alâ-merâtibihim tefâvût üzere ve kat‘-ı merâtibleri tarîkinde bir

dürlü şefâ'at kabûl olunmayup bu hâlet teşvîş ve ihtilâle ve ihtilâf-ı kulûbe ve biribirlerine buğz u garaza tasaddîye bâdî olmağla bu kânûna ri'âyetde eşedd-i ihtimâm vâcibdir. Bi'l-cümle neferâtın ulûfeleri müsâvât üzere olmakda [37a] be'is yokdur. Velâkin zâbitânın tefâvût ve her birine hâline göre kifâyet mikdârı olmak lâzımdır. Tâ kim neferâtın ulûfelerine muhtâc olup tama' itmeyeler. Ve bâ-husûs ortadan tama' takribiyle bir nefer noksan itmeyeler. Bu fesâdın zararı âmmeye râci' olmağla bu güne tama'a cesâret idenlere eşedd-i ukûbet ile ceza tertîb olunagelmıştır. Ve cenge âdetlerinde tergîb ve şiddetlere tahammüle teşvîk, ulûfelerde izdiyâd ve zamâyim ile olmayup belki bu makûle hıdmetde bulunan nefer olursa buna ikrâm-ı zâbitlik virilmekle ve zâbit olursa tarîkinde irtifâ' ve bâlâya tederrüc ile olup ashâb-ı istihkâk ve hünerverlerin kadrları bilinüp sâ'irlerden bu güne imtiyâz ile mümtâz olurlar.

Hâmisen, esnâ-yı mukâbeledede cenge mübâşeret vaktinde alay iki nev' olmak gerekir. Biri alay-ı evvel, ya'ni alay-ı mukaddemdir ki düşmanın alayına karşı durmak için hazır u âmâde olur. İşbu alay, evvelâ kümeden seçilüp ve meydâna çıkup ve hasma karşı saf saf durup düşmanın mikdârı tahmîn olundukda âna göre tertîb olunmak gerekir. Velâkin, toplanup küme küme olmamak gerekir. Belki cemâ'at-i Müslimîn namâza durdukda kavâ'id-i hendesiye üzere tarh olunup kemâl-i tenâsüp ve müsâvâta ri'âyet ve ihtimâm [37b] birle, tûlânî saflar bağlayup ve sıkca durup âheste âheste düşman alaylarına karşı bu sûretde varılır. Safdan ayrılıp bir ferdin ilerü gitmesine veya bir ayak girü kalmasına bir dürlü illet ve bahâne ile ruhsat virilmez. Zîra derhâl alayda şikestlik vâki' olup fesâd-ı azîme bâ'is olur. İkinci alay, alay-ı mu'ahhardır ki dîb alayı olur. Bu alay halkı, evvelki gibi ve âna mütevâzi saf saf olup iki alay arasında bir mikdâr mesâfe-i fâsıla kalup kafadan ale't- ta'âkub âheste yürüyüp peyder-pey ve lâ-yunkatı' evvelki alaya imdâd u i'ânet üzere olmaludur. Evvelki alayın saflarında vukû' bulan selme vü rahne ve gedikleri aceleden sedd ü bend ve tekmîle sa'y olunup maktûl olanların yerlerini bir an boş ve hâlî komamak gerekir. Zîrâ hemân bir maktûl ve mecrûha beş on âdem yapışup ol saf bozulmağla düşman fırsat bulup ol tarafa sarf-ı makdûr ider. Bu hâlde ise bir âdeme merhâmet hemân âleme hıyânet gibi olur. Ve baş kesüp yerini boş koyup bahşîşe varmak, bu mahallde hemân buna benzer fesâd-ı azîmdir. Lâkin çeteler ve gayrı mahaller bu vakte kıyâs olunmayup onlarda bâb-ı i'tibâr ve kerem-i meftûh olup halkı tergîb ü tahrîs esbâbı bast u temhîd olunmak [38a] gerekir. Ve bu iki alayın bu hey'et üzere tanzîminde niçe niçe fâ'ide ve hikmet vardır. Ez-cümle, ol mukâbele vakti, bir vakt-i ziyk ve kıyâmet-âsâ mehîb ve pür-vahşet ü dehşet mahall olup alay halkı kıyâs-ı merkûm üzere müretteb ve musaffaf olmadıkça biribirlerine imdâd u i'ânetleri kâbil-i imkân değildir. Lâkin

iki alay dahi nizâm-ı merkûm üzere tertîb ve tanzîm olundukda düşman yüzine karşı olan saflarda bir kola düşmandan afât irişüp za‘af târî olsa dîb alayda ol kolun kafasında ve berâberinde olan kol hemân vakit fevt olmazdan ve düşman fırsat bulmazdan yerine geçer. Kezâ fe-kezâ sa‘ir mahallerde dahi her bölük önünde ve yakın ve hizâsında olan bölüğe imdâd u i‘ânet ve âna nezâretile me‘mûrdur. Hatta alay-ı evvelde bir kolda olan asker saflarına fesâd târî olup dîb alayda ol kolun kafasında olan rehâvet ve tekâsül idüp vaktiyle imdâd eylemese, ba‘de’l-muhârebe ol rehâvet iden kolu, bi’l-cümle zâbitân ve neferâtıyla katl-i âmm iderler. Fâ‘ide-i alay sufûfları vech-i meşrûh üzere müretteb ve muntazam olup ve cidâl bu siyâk üzere bast u temhîd oldukda ser-asger olanlara suhûlet-i azîme hâsıl olup asker kullanmak âsân olur. Ve taksîrât [38b] töhmeti isnâdından berî olur. Ve illâ ol rûz-ı mahşer-heybetde söz dinlemez, fermân nâfîz olmaz. Re’y ü tedbîr rezîn dahi olursa istimâ‘ olunmayup kevn ü fesâd âlemi halkı bunda herc ü merc olup sâhib-i hüner ve fesâd olanlar ma‘lûm olmazlar.

Tenbih: Bir serdâr veyâ ser-asger bir hata ile azl ve bir inhizâmıla katl ve te’dîb olunmak revâ değildir. Zîra bir mukâbeledede mücerred kendü askeri ahvâline vukûf-ı tam hâsıl ve düşmanın hîle ve hud‘a-semtlerin fehm ve ma‘lûm idinmek emr-i düşvâru’l-husûl olduğundan kat‘-ı nazar re’y ü tedbîr zâhirde bî-kusûr dahi olursa her bâr takdîre muvâfık olmadıkça fâ‘ide virmez.

Hikâye olunur ki, Fransa Devleti ile İspanya Devleti beynine zamân-ı sâbıkda bürûdet düşüp müddet-i medîde belki hemân kırk sene nâ‘ire-i adâvet işti‘âl bulup kıtâl ü cidâl alevi itfâ ve sükûnet bulmamış. Eyyâm-ı merkûmede Fransa Devleti’nde bir pîr-i dânâ kral bulunup İspanya askeriyle mukâvemet için techîz kıldığı askerine yine ricâl-i devletinden âkıl ve müdebbir ve fûnûn-ı harbiyede kâmil zanneyledüğü bir kimesneyi intihâb ve umûr-ı askeri âna tefvîz ve sipâriş ve bu emr-i hatîri re’y ü tedbîrine vedî‘a kılup alâ-vechi’l-istiklâl ser-asger [39a] nasb ü ta‘yîn ider. Ser-asger-i merkûm dahi egerçi umûrında rehâvet ve tehâvünden be-gâyet tehâşî ve basîret üzere hareketden bir an hâlî olmaz. Velâkin tedbîr takdîre muvâfık olmayınca hezâr cidd ü ihtimâm fâ‘ide vermeyüp ser-asger-i merkûm yedi sene ale’t-tevâlî münhezîm ve İspanya askerine mağlûb oldu. Pes bu hâl-i hayret iştimâli Fransa halkı görüp bi’l-cümle ricâl ü nâs kralın huzûrında cem‘ oldular. Ve feryâd u figân kıldılar ki: “Bu ser-asger-i bed-bahtı azl idüp hakkından gelinmek gerek. Yedi senedir ki düşmana mağlûb olup rahat ve âsâyiş hâlimizi mükedder kıldı. Bundan böyle bunun yüzünden eser-i galebe bir türlü me‘mûl ve melhûz değildir” deyu azl ve te’dîbi bâbında ibrâm u ilhâklar kıldılar. Kral-ı merkûm egerçi pîr-i fâni Velâkin umûr-dîde ve kâr-azmûde, mücerrebü’l-ahvâl, hikmet-âşinâ olmağla şikâyetlerini isgâ ve matlûblarını kabûl kılmayup

redd-i cevâb eyledi ki, efrâd-ı nev'-i beşer hatadan hâlî ve sehv ü nisyândan berî olmak mümkünâtından değildir. Her kim ki ser-asker nasb olunsa mâdâm ki beşerdir, andan sehv ü hata zuhûr eylememek ve her emirde isâbet eylemek tâkat-ı beşerden dûr bir ma'nâdır. Ancak ser-asker-i merkûm yedi def'a inhizâmında düşmanın yedi aded hîlesine vukûf [39b] tahsîl ve kendü hareketinde dahi yedi aded hata taksîrâtından müteyakkız ve mütenebbih oldu. “Eğer tarafımıza bâd-ı galebe vezân olmak mukadder ise yine bunun yüzünden zuhûra gelmek melhûzdur” deyüp ser-asker-i merkûmı ibkâ ve mukarrer eyledi. Bâ-hikmet-i Hudâ hemân ol senede gâlibiyet, merkûmın tarafında vâki' olup, min-ba'd, hasm hîle ve hud'aya tarîk bulamayup âciz ü der-mande kaldı.

Esnâf-ı Leşker-i Mülûk-ı Nasârâ:

Mülûk-ı Nasârâ'nın fî-mâ-beynehum mu'teber askerleri üç sınıftır. Evvelki sınıf piyâde ve ikinci süvârî ve üçüncü sınıf gâh piyâde ve gâh süvârî olur. Evvelki sınıf piyâde-gân sınıfıdır. Umûmen “İnfanterie” tesmiye iderler ve piyâde nefere ale'l-ıtlak “Soltad” ta'bir iderler. Bunların yât ve yarakları ancak bir boy tüfengi ile bir bilonetaya münhasırdır. Biloneta didikleri bir uzunca akvâ yollu bir sûrî aletidir. Soltâd ânı dâ'imâ belinde taşır. İktizâ eyledikde ânı tüfenk ucuna takup harbe yerine dürtecek mahalde isti'mâl ider. Ve bu askerin kuvvet ve mikneti bundan ibâretdir ki kemâl mertebede meşakk-ı kesîr ve idmân-ı vâfir takrîbiyle nizâm üzere safda durmakda tüfengini tizçe doldurup ve cenk mevki'inin iktizâsına göre yemîn ü yesâra dönmek tavrında mu'allem [40a] ve mâhir olmuş ola. **Grenadier** didikleri asker dahi soltadlardan ma'dûddur. Ya'ni Rekmendleri iki bin neferden mürekkeb olmuş olsa, içlerinde güçlü ve kuvvetli olanları intihâb idüp her rekmeenden ikişer yüz nefere üçer aded el humbarası virilüp bunlara “Grenadier” tesmiye iderler. Ve rekmeenden iki boynuzuna ta'yîn idüp durdururlar. Metrislere hücumda ve düşman askeri saflarına vusûlde isti'mâl iderler. İkinci sınıf ki **Dragon** tesmiye iderler. Bunlar egerçi atludur velâkin iktizâ eylediği mahalde piyâde olup cenk eylemek bunların vazife-i mâ-lezimeleridir. Ve bunların yât u yarağı her birinde bir boy tüfenk ve bir çift kabûr tabancası ve birer paluş ki iki yüzü keskin, kılıç boyunda, lakin doğru ve sûrî bir âletidir. Bunlardan gayrı her birinde birer balta mevcûddur ki metris ve handak ve sepet için ağaç ve çalı ve çırpı keserler. Bunlar piyâde-gân ve süvârinin hıdmetlerini bilürler ve ta'allüm ve meşakk iderler. Ve çetelere ve sâ'ir iktizâ iden mahallere gönderirler. Üçüncü sınıf **süvâr askeridir** ki ale'l-ıtlak “kavalier” tesmiye iderler. Ve bunların neferâtına **raytar** ve **korajı** tesmiye iderler. Ve demürden cebe giyerler ve dâ'ima bârgîr üzere cenge kıyâm iderler ve bunların silah ve pusatı birer karabanâdır ki boy tüfenginden ibâretdir. [40b] Velâkin soltadın tüfenginden bir mikdâr kısadır. Ânınçün

karabiner dahi tesmiye olunurlar. Ve birer çift piştov ve birer paluşıları vardır. Bunların kuvveti bârgîrleri tûvânâ ve kendüleri güçlü ve kuvvetlü olmakdan ibârettdir. Ve ekseriyâ bunların cengi tüfenk iledir. Gâhice hasma karîb oldukda paluşıların dahi isti'mâl iderler.

Pes, mülûk-ı Nasârâ'nın harb ü darba müte'allık cenk umûru bi'l-cümle, işbu üç sınıf askerın ameliyle olur. Ve gerek cenk ve gerek metris ve lâğım kazmak ve tabya yapmak ve gerek anlara lâzım olan çubuk ve çalı ve sepet, el-hâsıl cenk ve cenge dâ'ir hıdmet her ne gûne olursa olsun, cümlesini esnâf-ı selâse-i asker ale's-seviye görmelüdür. Bu gûne hıdmetden askerîden bir ferd istisnâ olunmaz. Ol ecilden asker tahrîr eylediklerinde neferât makûlesini ekseriyâ ahâli-i karyeden cem' ve tahrîr iderler. Zîrâ bilâd ehli her yerde ten-perver ve rahat-perest olup karye halkı ise rençberliği ve ırgâdlığı hîn-i sabâvetden i'tiyâd itmekle ta'ab u meşakkate ziyâde tahammül iderler.

Sûret-i Tertîb-i Leşker-i Nasârâ:

Mülûk-ı Nasârâ leşkerlerinde orta ve bölük veya cemâ'atden ibâret olan rekmend neferâtının egerçi adedi ittîrâd üzere olmayup bir rekmend beşyüz ve bin ve iki bin [41a] ve ziyâde neferden dahi tertîb olunur. Lâkin suhûlet için hüsn-i nizâm üzere rekmend neferâtı kumpanyalara, ya'ni odalara tevzî' ve taksîm olunup piyâde rekmendi kumpanyalarında, ya'ni odalarında yüzer âdem bulunmak ve süvâride an-ekal seksen âdem bulunmak şartdır. Ve zâbitânın kesretiyle metânet virilüp rekmendleri her ne mikdâr âdemden mürekkeb olursa olsun beher-hâl ol rekmend halkının an-ekal rub'ı mikdârı alâ-merâtibihim a'lâ ve ednâ zâbitândan ibâret olmak kânûnlarında şartdır. Meselâ, bir piyâde, ya'ni soltad rekmendi iki bin âdemden mürekkeb olsa an-ekal beş yüz zâbite muhtâcdır. Sâ'ir askerleri esnâfında dahi kâ'ideleri budır.

Ahvâl-i Ricâl-i Asker:

Kırk, elli bin askere ser-asger ta'yîn olunup ol ser-asgerin ma'iyetine sâhib-i re'y ü tedbîr, erbâb-ı istişâreden yirmi, otuz mikdârı ricâl dahi zamm olunur ki ser-asgerin hareketi bi'l-cümle bu ricâlin meşveretleriyle ve ittîfâk-ı ârâlarıyla olmağa muhtâcdır. Ve bu ricâlden her birinin boynuna bir hızmet bârı tahmîl olunur.

Kânûn-ı Istiraja ve Parola:

Istiraja, mutlak lisânlarında beklemeye dirler. Bu mahal de karavuldan ibârettdir. Parola didikleri bir vaz'-ı garîb ve umûr-ı mehâmm-ı seferiye ve elzem-i levâzım-ı harbiyeden add ü şümâr [41b] eyledikleri bir emr-i vâcibü'l-ihtimâmdır. Pes, leşker-i Nasârâ sefere azîmet eyledikleri günden karavul ve parola kâ'idelerine gâyet ihtimâm ile mürâ'ât iderler. Ve hareket eyledikleri günden ve mahalden ibtidâ birle her konakda ve her günde ricâl-i asker

ser-askerin yanına cem‘ olup dîvân kurulup ve cümleden evvel gicenin ve gündizin karavulları emrini görüp taraf taraf, kol kol karavullar irsâl ve üzerlerine mu‘teber ve mu‘temed zâbitler ta‘yîn olunur. Karavul emri sûrete ifrâğ olundukda Zeyd ve Amr ve Bekr misillü bir lafz-ı mühmel tahsîs olunup ol lafz-ı bî-ma‘nâ parola tesmiye olunur. Ve ricâl ve askerden piyâde ve süvâr rekmendlerin her birinden birer mu‘temed zâbit parolanın ahz ve teblîğine müte‘ayyin olmağla cümle dîvânda mevcûd bulunup halka misillü dâ‘ire olup parola lafzının sudûr ve vürûduna muntazır-ı istâde dururlar. Ser-asker parola vaz‘ u tahsîs eyledüğü kelimeyi ricâlden mukarrebine ve ol dahi karînine kezâ fe-kezâ dâ‘ire halkı birbirlerinin kulağına fısıldayup beynlerinde ma‘hûd oldukda rekmendin bu emre me‘mûr zâbitleri rekmendlerine varup rekmend kolonallerine mahfî haber virirler. Ve anlar dahi odalarından karavula me‘mûr ve müheyyâ olanlara parola lafzını [42a] mahfî bildirirler. Fi‘li haza, ol lafz-ı ma‘hûd, meselâ Zeyd ol gicenin parolası olup karavulda bulunan nöbetçi üzerine bir kimesne zuhûr idüp gelse, derhâl: “Kimsin?” deyu hitâb ider ve der-akab: “Parola nedir?” deyu su‘âl ider. Paroladan bî-haber olmağla muhâtab tîzce cevâba kâdir olmayup tereddüd eyledüğü gibi bî-gânedan idüğü ma‘lûm olup nöbetçi ânı ahza veyâ ihlâke sür‘at ider ve kafasında olan karavula haber ider ve ol dahi kafasında olana, kezâ fe-kezâ karavul kümeleri birer ok atımı mesâfede ve dahi sıkça dizilüp bir kolda bu gûne vak‘a zuhûr eylese bu haber fi‘l-hâl ordularına ve ser-asker ve ricâle vâsıl olur. Ve düşman karîb oldukda parolaya bir takrîb ile vâkıf ve ahvâllerini tecessüse fırsat bulmasun deyu, gâh olur ki gicede iki def‘a parola lafzını tebdîl iderler. Ve karavullarını mahal ü makâmın iktizâsına göre tertîb idüp ordularından her cânibe birkaç sâ‘at mesâfeye varınca tertîb iderler. Ve karavulları yoklamağa mu‘temed ve mu‘teber ricâl müte‘ayyin olup pey-der-pey hâllerini teftîş ve tecessüs iderler. Kavâ‘id ü şurûta mugâyir ednâ taksîrât ve müsâmaha müşâhede eylediklerinde karavulu bilâ-emân katl iderler.

Kânûn-ı Sefer-i Leşker-i Nasârâ:

Çün mülûk-ı Nasârâ [42b] askerleri seferde ve hazerde gâh fûnûn-ı harbiye ta‘lîm ve te‘allümiyle ve gâh zâbitleri kapularında leyl ü nehâr şiddet üzere nevbet beklemekle ve gâh umûr-ı cenge dâ‘ir hıdmetleriyle dâ‘imâ iştigâl olunup seferlerde lâzım gelen hıdmetler eyyâm-ı hâliyede ferâmuş olunmamak için ale‘t-tevâlî ve‘d-devâm kavânîn-i harbiye ve merâsim-i seferiye icrâsı bilâd ve kılâ‘, yazla ve kışlakda ve sâ‘ir bulundukları mahallerde der-kârdır. Pes, seferleri müte‘ayyin olduğu gibi, bir mahalde tecemmu‘ idüp evvel emirde askerlerini kemâl-i dikkat ve ihtimâm ile yoklama iderler. Ve hemân ol mahalden mukaddeme-i ceş ve düm-dâr-ı ceş ta‘yîn ve ifrâz olunup karavullar kânûnlarına ziyâde

dikkat ve ihtimâm iderler. Ve henüz kendü dâr u diyârlarında emniyetde iken bu emr-i vâcibü'l-ihtimâmı terk itmeyüp müdâvemet iderler. Hareket eylediklerinde seyr ve meşîylerinde, nizâmı hıfz iderler. Konaklarında kezâlik ihtimâm idüp ordularına arabalardan tâbûr çekerler. Birkaç kapu koyup ol kapuları beklerler ve ordularına bî-gâne komayup mazanne ve şübhe itdikleri kimesneleri keremiyet ile teftîş ve tecessüs iderler. Ve bu cümle ihtimâm, hasmın bir tarîkle kendülerden dil veyâ haber almamak içündür. Hasma takarrüb eylediklerinde arabadan taburıyla iktifâ itmeyüp handak ile **[43a]** konak-be-konak ordularına istihkâm virirler ve konakda ve cengde çarh-ı felek dahi isti'mâl iderler. Düşmana dil virmekden her hâlde ihtirâz ve düşmandan dil almağa gâyet ihtimâm idüp bu husûsda bezl-i envâl iderler.

Sûret-i Harb ü Kıtâl-i Nasârâ:

Mülûk-ı Nasârâ askerleri biribirleriyle veyâ gayrı hasmın askeriyle mukâbil olup cenklerinde hıfz u mürâ'ât eyledikleri kâ'ideleri budur ki zikr olunur. Meselâ on iki bin mikdârı leşker-i bed-renc-i Efrenc yine ol mikdâr askerile cenge duruşduklarında evvelâ ol askerın nısfı, ya'ni altı bini kümeden seçilüp alay-ı evvel olurlar ve hasma karşı azîmet iderler. Lâkin küme küme olup gitmezler. Belki kavâ'id-i hendesiye üzere tarh olunmuş hutût-ı müstakîme üzere kemâl-i tenâsüb ve müsâvâta mürâ'ât idüp güyâ cemâ'at-i Müslimînin namâzda vâki' hey'et-i mergûbelerine taklîd ve ihtimâm birle, nizâm üzere saf saf olurlar. Ser-asger ortada karar idüp sağ kola ve sol kola ricâlden müdebbirler ta'yîn olunur ve yine üçer dörder rekmend üzerine ricâlden birer müdebbir ve mübâşir ta'yîn olunur. Bu vech üzere alay-ı evvelden ibâret olan altı bin âdem karşularında olan hasmın hareketine göre iktizâsı üzere üç veyâ dört **[43b]** veyâ beş veyâ altı saf olup biribirinin ardınca turna katarı gibi saflar bağlayup dururlar. Ve rekmend kumpanyaları, ya'ni odaları mazbût ve asger dahi bu fende mu'allem ve mâhir olmağla nizâm üzere dizilmekde çendân zahmet çekmezler. Meselâ, bu rekmendler biner âdemden mürekkeb olsa altı rekmend odaları kuş kanadı gibi açılıp altı saf olurlar. Ve her safda biner âdem dizilüp altı saf biribirinin ardınca sancakları küşâde altı kat tûlânî muhkem divâra döner. Ve kezâlik dîb alay içün bâkî kalan altı bin âdem dahi bu sûret ve hey'et üzere altı saf olurlar. Ve iki alay meyanında bir mikdâr mesâfe koyup alay-ı evvel ilerü yürüdükçe alay-ı sâni âni gözedüp yürür, düşman yüzine yaklaşmadıkça asla tüfenk atmazlar. Gâyet te'ennî ve sükûn üzere yürüyüp safların kemâl-i tenâsüb ve müsâvât üzere ittisâflarına ve idâmet ve ikâmetlerine gâyet ihtimâm iderler. Ancak trampeteleri ve sâ'ir sazları sadâsı işidilür. Alay-ı evvel düşman yüzine karîb oldukda saff-ı evvelde müretteb bin nefer âdem bin tüfengi yek-fitilden ateş iderler. Ve ol saff-ı evvelde olanlar fi'l-hâl diz çöküp

ya girü çekilüp saff-ı sâni derhâl yerine geçer. Ve ol dahi yek-fitilden bin pâre tûfengi ateş [44a] idüp saff-ı sâlis yerine geçer, kâ'im olur. Kezâ râbi' ve hâmis ve sâdis biribirlerini te'âkub iderek fasıla virmezler ve tûfenklerini doldurmakda müsâra'at iderler. Hasmın sür'atiyle hücumundan ihtirâz idüp kat'a ârâm virmezler. Ve safları muntazam olmağla her ne cânibe dönmek iktizâ eylese fi'l-hâl dönerler. Safları nizâmlarını muhkem hıfz idüp hareket iderler. Dîb alay safları ise bunlara nezâret iderek her ne tarafda za'af ve mağlûbiyet görseler der-akab bilâ-tevakkuf kafadan imdâd iderler. Maktûllerine bu mahalde kat'a nazar itmezler. Bir ferdin bu esnâda atasına veyâ karındaşına yapışmağâ veyâ bir bahâne ile girü çekilmeğâ zehresi yok. Bu makûle harekete tasaddî ideni zâbit bilâ-emân urup katl ider ve kânûnlarında böylelerin demi hederdir. Bu vech üzere bir taraf mağlûb oldukda yine firâra teşebbüs itmezler. Yine alaylar saflarına mehmâ-emken istihkâm virerek girü çekilmeğâ mübâşeret ve düşman aralarına girüp safları nizâmına hâlel gelmemeğâ azîm takayyüd ü ihtimâm iderler. Ve gâlib olan taraf dahi alay tertîbini bozmayup perâkendelik ile düşmanı kovmak sevdâsında olmaz. Zîrâ alay tertîpleri muhtel olduğu gibi kuvvet ve miknetleri muzmahil olup [44b] lâ-şey olurlar. Ve bi'd-defa'ât tecrübe olmuştur ki gâlib olan taraf gâlibiyetine mağrûren nizâmını bozup taraf-ı mağlûb ise nizâm üzere bulunmağla dönüp mağlûb iken gâlib-i mutlak olmuştur. Ve cenk meydanı kimde kalsa gâlib addolunup ganîmet addiderler. Bu cümleden milel-i küffârın, asâkir-i Osmaniye'nin hamle vü hücumunu men' içün tedârik eyledikleri nizâmları fehm olunur. Ma'a-hâzâ yine tarîk-i âhar ile alaylarına duhûl ve vusûle fûnûn-ı harbiye meheresi cevâz gösterüp dirler ki: "Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye kuvvet-i kâhire sâhibi olup encüm-şumâr asker tedârikine kâdirdir. Câ'izdir ki düşmanın nizâmlu askerine karşı nizâmlu asker tedârik idüp mücerred hamle vü hücum içün diğer bir bölük asker tedârik eyledikde nizâmlu asker, nizâmlu askeri meşgûl kıldıkda, diğer asker hamle vü hücum idüp tarîk-i âharda suhûlet birle, küffâr alaylarına dâhil ve vâsıl olur. Ve eğerçi nizâm-ı asker niçe niçe şurût ve kuyûdu müştamil bir müstakil ilme ifrâğ olunmuş Velâkin mebde'-i fesâd bu mahalde meşhûd ve tarîk-i zafer ve galebe bu nizâm ve tertîb hud'ası ilmîne menût ve tedârikine merbût görünmekle bu mahalde bu mikdârını tesvîd ile iktifâ olundu". Yine mülûk ve milel-i Nasârâ'nın umûr-ı âlem [45a] birle âşinâları, esnâ-yı mükâlemelerinde alâ-tarîki'l-mübâhese ve'l-münâkaşa dirler ki: "Acâba Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye cânibinden vârid hamle vü hücumu def' içün mülûk-ı Nasârâ'nın tedârik eyledikleri hiyel-i harbiyeleri tettebbu' ve mülâhaza olunup tertîb ve nizâm-ı adûya mukâbil ve muhâzî tertîb ve nizâmıyla asker techîz ve tanzîm kılsalar olur mu? Ve bu emre bir vakitte rağbet ve taraf-ı devletden mübâşeret hayz-ı tasavvur mudur?" deyu irâd eylediklerinde ba'zıları inâd üzere mecbûl

olmalarıyla adem-i imkânda olduğunda ısrar, ba‘zılar hakîm meşreb olup cevâz ve imkâna zâhib olup dirler ki: “Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye’nin encüm-şümâr halkı olup techîz-i askere dâ’ir bi’l-cümle levâzım müsâ’id iken Nasârâ askerine nizâm ve tertîbde mukâbil ve muhâzî belki andan ziyâde müşeyyedü’l-erkân ve mü’ekkedü’l-bünyân nizâm üzere seksen bin asker hemân bir sene içinde müceddeden tedârik ider veyâ selâtin-i sâlifinin askere dâ’ir kânûnlarını tetebbu‘ idüp ihyâ ider. Vakt ü zamana göre, kusûr varise tekmîl ider. Bundan kat‘-ı nazar hâlâ her vakt ve anda mevcûd bî-şümâr askerden süvâr ve piyâde-gân orta ve bölüklerini Nasârâ’nın hud‘a-ı harbiyesi olan nizâm ve tertîbine mukâbil ve muhâzî nizâm ve tertîb-i cedid [45b] ile müretteb kılmak, ya’ni Nasârâ askerine mukâbil orta ve bölükler neferât ve zâbitânını adedde müsâvî ve tüfenklerini dahi müsâvî kılup libâsları dahi tenvî‘ olunmak hemân üç dört ay müddetine muhtâcdır” dirler. Ba‘zıları ise selâtin-i sâlife-i Osmaniyye ahvâl-i a‘dâdan gâfil olmayup zabt-ı memâlik içün vaz‘-ı kavânîn lazım gelüp, kezâlik kavâ‘id-i hikmet ve şer‘e mutâbakat ve akıl ve ferâset ile düşmana galebede sühûlet içün vaz‘ eyledikleri kânûn-ı harb ve ocakları ifrâğ eyledikleri sûret ve tavr u tarzları mülûk-ı Nasârâ’nın nizâm-ı cedîd didikleri ve i‘timâd-ı küllî birle istinâd eyledikleri kavânîn-i harbiyelerine kat kat gâlib olup, hazerde ve seferde ihmâl ve tekâsül olunmayup gereği gibi hıfz u mürâ‘âtında ihtimâm olursa leşker-i Nasârâ asâkir-i İslâm’ın bu gûne şer‘ ve kânûn üzere hareketine tâkat getüremezdi deyu ikrâr iderler. Ve bundan gayrı Devlet-i Aliyye-i Osmaniye’nin cûd ve keremi ve bâ-vücûd asker tavâ‘ifine mu‘tâd in‘âm ve bahşîşi ve her hâlde tıyb ve nevâziş-i hâtır-ı askerile ihtimâmı ma‘mûre-i âfâkda şöhret ve elsine-i âlemde tevâtür bulup mecrûh ve alîle ve pîr-i âcize ber-vech-i tekâ‘üd kifâyet mikdârı ma‘âş [46a] ta’yîn olunmak hassa-i Devlet-i Aliyye-i ebed ittisâldir ki düvel-i sâ’irede misli sebkât itmemiş ve hâlâ milel-i Nasârâ’da buna müşâbih bir vaz‘ zuhûr itmemiştir. Bu cümle mesâmi‘-i âlemiyânda makar tutmağla memâlik-i Nasârâ’dan az zaman hulûlünde murâd olduğu mikdâr müretteb asker ve bu hud‘a-ı harbiye-i Nasârâ’da mâhir kimesneler cerr ü ihzâr olunmak hemân bir sâhib-i tedbîrin ednâ himmetine mevkûfdur dirler.

Fi’l-vâki‘ esnâ-yı seferde câsûslar tavassutuyla Nasârâ askerinin güşlarına ilkâ’ olursa ki hıdmet-i pâdişâhîye gelen kabûl olunur. Ve gerek zâbite, gerek nefere mu‘tâd-ı Nasârâ üzere alageldikleri ulûfe-i kalîlenin taraf-ı devletden iki katı virilür ve ba‘de’l-muhârebe, eyyâm-ı hâliyyede dahi kat‘ olunmayup mahall-i münâsibde iskân ve fî-mâ-beynehum âyinleri icrâsına mümâna‘at olunmaz deyu bu gûne va’dler ile niçesin belki zâbitân ve leşker-i Nasârâ’nın ekserin bu cânibe sayd u cerr eylemek emr-i sehldir. Ve bu tarîk-i hud‘a-ı harbiyeden ma‘dûd bu tarîk-i memdûhdur. Hâlbuki mülûk-ı Nasârâ’nın bi’l-cümle askerleri

akçe ile tutma yollu asker olmağla kâ'ide-i müstahsene-i Devlet-i Aliyye üzere dâ'im ü sâbit olur. Esâmîleri olmayup fırsat buldukça kaçup iltifât gördükleri [46b] devletlerin hizmetlerine giderler. Misâl, Devlet-i Aliyye-i ebed-kıyâmda kalyonlar zuhûrundan evvel Akdeniz sevâhilinde mütemekkin küffâr-ı bed-kâr kalyonlara mâlik olup şîrzime-i hasîrinin tasallutundan ne mertebede zahmetler ve cem'iyetlerini men' ve mazarratlarını def' eylemek emrinde ne güne sa'y u ihtimâmlar bezl olunmuş ma'lûm ve mütevâtirdir. Fe-lillâhi'l-hamd tedbîr-i isâbet-pezîr mukârenetiyle küffâr sefînelerine ve kalyonlarına mukâbil ve muhâzî sefîneler ve kalyonlar yapılup az müddet içinde dest-i tasallutları def' u ref' olduğundan gayrı bi-inâyeti'llâhi te'âlâ emr-i donanma "hafeze'llâhu ani'l-kazâyâ" cümleye gâlib isti'dâdına ve rûy-ı deryâda adîmü'l-misl kemâle irişdi. Me'mûldür ki deryâ emri nizâm-pezîr olduğu gibi karada dahi askerin tertîb ve nizâmına ednâ ihtimâm kılınup düşman-ı hîle-kârın fûnûn-ı harbiyede teşebbüs kıldığı tertîb-i asker ve cenk nizâmı, hademesi tettebbu' ve mülâhaza kılınup âna mukâbil ve muhâzî tertîb ve nizâma râğbet ve bâ-husûs kavânin-i harbiye-i asâkir ihyâ ve mürâ'ât ve bu emr-i celîle cidd ü ihtimâm olunsa zaman-ı kalîlde kemâle irişüp bâ-husûs ki asker-i cenk-cûy-ı Osmaniye'nin kemâl mertebede zâhir ü nümâyân olan isti'dâdları muktezâsınca bu fenn-i garîbde cümleye tefevvuk ve tasaddur [47a] eylemeleri emr-i bedîhîdir.

Zîrâ bi'z-zât ve bi't-tab' nizâma kâbiliyet ve isti'dâd, asker-i İslâm'da cümleye gâlib ve bâzû-yı miknet ve kudret min-küllî'l-vücûh müsâ'id ve hüsn-i nizâm ve intizâm kemâl-i inkıyâd ve imtisâle kâ'id bir ma'nâdan ibâret olmağla şer'an ve kânûnen itâ'at ve inkıyâd dahi ilm-i hâl-i ehl-i İslâm ve farîza-yı zimmet-i ehl-i imândır.

Misâl, bi'l-cümle milel-i Nasârâ içinde Moskov keferesi bir zelîl ve rezîl ve i'tibârdan kalmış bir tâ'ife-i hakâret-âyîn ve hoş sıfat olup hiçbir düşman ittihâz idinmeğe zehreleri ve bir asker ile mukâvemete kudretleri mutasavver değil iken milel-i sâ'irenin dest-i te'addisi havfindan hemân aktâr-ı arzdan bir cânibe ve şedîdü'l-berd ve dâ'imü's-şîtâ, karanlık memleketlere çekilüp sayd u şikâr tarîkiyle ma'âşa kanâ'at itmişler iken yiğirmi veyâ otuz sene bundan akdem içlerinde bir âkıl u dânâ "Çar" nâmında melikleri zuhûr ve tavâ'if-i sâ'irenin ahvâllerin ve tertîb ve tanzîm-i askere ve siyâset-i nâsa dâ'ir kavâ'id ve kânûnlarını tefîş ve tefahhus kılup fûnûn-ı harbiye esbâbına râgıb ve bu ilimde mâhir erbâb-ı hüneri diyâr-ı âhardan sayd u cerr idüp anların re'y ü tedbîr ve i'ânetleri ile askerini tertîb ve nizâmına mübâşir olur ve az müddetde kendü askerinde [47b] bu fenni, kuvvetden fî'ile getirüp ekâbir-i mülûk-ı Nasârâ askerlerine mukâbil ve muhâzî müretteb ve muntazam asker peydâ eyledi. Ve berren ve bahren sâ'irleriyle mukâvemete min-küllî'l-vücûh iktidâr hâsıl

eyledi. Çar-ı merkûm eğerçi kâfir-i bed-hilkat, lakin ber-nekbet, kaviyy himmet olup karası askerini mülûk-ı Nasârâ askerlerinin nizâm ve tertîbiyle muntazam ve müretteb ve techîz ve takvîyet kıldıkda bu mertebeye dahi kanâ‘at itmeyüp bahrda dahi mülûke taklîd ve sâ‘irlere müsâvât ve muvâzenet hâsıl eylemek için bezl-i emvâl ile İngiltere ve Nederland’a ve sâ‘ir memâlik-i mülûkden sefine binâsı ahvâlinde mâhir üstâdlar cem‘ u ihzâr ve kemâl ihtimâm ile sefinelere müddet-i medîde zevâl gelmemek ve furtınalarda telâtum-ı emvâc-ı deryâda şiddetlere tahammül ve sâ‘ir levâzımında takayyüd ü ihtimâm birle ve vâfir kalyon ve çekdiri tarh ve binâ idüp Bahr-ı Baltık’da misli sebkât itmedik, belki işidilmedik bir donanmayı ihdâs eyledi. Ve kezâlik Bahr-ı Hazar, henüz sefine ve donanmadan ve bir kimesnenin tasarrufundan hâlî bir deryâ idüğün görüp deryâ-yı merkûma bir takrîble mâlik ve mutasarrıf olmak sevdasıyla Acem’e ticâret hevâsı bahânesiyle Çar-ı merkûm ol deryâda dahi sefineler tertîb ve donanmayı peydâ idüp mâlik-i Bahr-ı Hazar [48a] unvânını nâm-ı bed-nâmına tahsîs eyledi. Bundan gayrı etrâf-ı bilâddan mühendisler getirüp deryâ-yı merkûmun hiffet ve umkını mesâha ve etrâf u eknâfını geşt [ü] güzâr ile hudûd-ı bahrı ma‘lûm idinüp bahrın şekl ü sûretini resm ü tasvîr eyledi. Ve bu tarz u tavr ile Acemistan’a ve Dağıstan’a dahi vaz‘-ı yed idüp ol havâlide niçe yerleri ve illeri kabza-yı tasarrufına getürdü.

Hülâsa-i mâ-fi’l-bâb; her hâlde hüsn-i nizâm umûr-ı izâmın rûhu mesâbesinde olup felâ-cerem her emrin vücûdu kendüye mahsûs nizâmıyla kıvâm ve devâma menût ve mevkûf umûr-ı devlet ve mehâmm-ı saltanat dahi hüsn-i nizâm, zabt u rabt ve siyâset ile sûret-i takvîyet ve kıyâm u devâm üzere metânet bulup bâ-husûs hüsn-i nizâm-ı asker ehemmi-i mehâmmından tevellüd iden menâfi‘ lâ-yahsi ve lâ ye‘ud olduğundan gayrı lafz-ı nizâm mergûb olduğu gibi bu fenn-i garîb, nizâm-ı asker zâtında dahi mergûb ve mahbûbu’t-tab‘ kaviyyü’l-i‘timâd bir lezîz ilim olup menâfi‘-i kesîfesinden hemân bir mikdârına sarf-ı zihin ve teveccüh-i derûn birle ittılâ‘ hâsıl olsa şek ü şübhe yok ki bi’l-cümle süvâr ve piyâde-gân ve ehl-i timâr ve zü‘amâ kemâl-i rağbet birle, râgıb olduklarından gayrı vülât-ı memâlik ve muhâfızân-ı ser-had ve sâ‘ir [48b] vüzerâ ve ümerâ ve mîr-i mîrân olanlar dahi tâlib, belki kapu halklarını dahi nizâm ile muntazam kılmakda dakika fevt itmezlerdi. Ve niçe ashâb-ı hayrat âsâr-ı cemîle vaz‘ ve îdâ‘e rağbet idüp vakıf murâd eyledikleri nukûd ve eşyâyı bu tarîke sarf ve askeriye’nin orta ve bölüklerine şart itmekle takviye virmeğe tâlib ve râgıb olurlardı. Ve fi-nefsü’l-emr, ittifâk-ı ukalâ-yı âlem böyledir ki Devlet-i Aliyye’nin halkı bi’z-zât ve bi’t-tab‘ nizâm kabûlü isti‘dâdında cümleye gâlib olup eğer fûnûn-ı harbiye nizâmıyla müfennen ve icrâsına dikkat ve ihtimâma himmet olursa a‘dâdan bir ferdin bu Devlet-i Aliyye-i ebed-istimrârıyla mukâvemete iktidârı kalmayup belki kable’l-hareke niçe kılâ‘ ve

bilâdın miftâhlarını bi't-tav' ve'r-rızâ bâr-gâh-ı pâdişâhîye getürüp teslîmini maslahat görürlerdi.

Temme't-tesvîdu ve't-tab' bi-avni'l-Meliki'l-Vahhâb. Alâ-yedi'l-hakîr İbrahim min-müteferrika-gân-ı Der-gâh-ı Alî. El-me'zûn, bi-ameli't-tab', bi-dârü't-tıbâ'atı'l-âmire, fî'l-Beldeti't-Tayyibe Kostantınıyye, fî evâsıt-ı Şa'bâni'l-mu'azzam, li-seneti erba'u ve erba'în ve mi'ete ve elf.



KAYNAKÇA

1- YAZMA ESERLER

- Askeri Müze, Yazma Eserler Koleksiyonu, nr. 901-62.
- Fransa Milli Kütüphanesi, Yazma Eserler Bölümü, Türkçe Kısmı, nr. 226.
- İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, nr. 6994.
- İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, nr. 6997.
- Millet Genel Kütüphanesi, Ali Emiri-Layihalar, nr. 84.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Ahmed Paşa Kısmı, nr. 204.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa Kısmı, nr. 292/M.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa Kısmı, nr. 807.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, nr. 3676.
- Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Mecmua, nr. E.H. 1515.

2- KAYNAK ESERLER

- AYAR, Talip, *Sahhâflar Şeyhi-zâde Mehmed Es'ad Efendi'nin "Üss-i Zafer" Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2005.
- COŞAN, M. Esad, *Risâle-i İslâmiyye, Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiyye Adlı Eserinin Tenkidli Metni*, haz. Necdet Yılmaz, İstanbul 2010.
- GEMİ, Abdullah Fatih, *Kâtip Çelebi'nin İrşadü'l-Hayara İle Ali Ufki Bey'in Turcarum Litagia Eserlerinin Tahlili ve Metni*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013.
- İBN HALDUN, *Mukaddime: Osmanlı Tercümesi*, çev. Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi, haz. Yavuz Yıldırım-Sami Erdem-Halit Özkan-M. Cüneyy Kaya, İstanbul 2008.
- KÂTİB ÇELEBİ, *Siyaset Nazariyesi, Düstûrü'l-Amel li Islâhi'l-halel*, haz. Ensar Köse, İstanbul 2016.
- Koca Sekbanbaşı Risâlesi, Avâmın Düşüncelerinin Reddedilmesi, Hulâsatü'l-Kelâm fî Reddi'l-Avâm, haz. Abdullah Uçman, İstanbul 2017.
- Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiyye Adlı Eserinin Tenkidli Metni, haz. Halil Necatioğlu [M. Esad Coşan], Ankara 1982.

OKUTAN, Ömer, *Milletlerin Düzeninde İlmî Usûller (Usûl'ül-Hikem Fî Nizami'l-Ümem)*, İbrahim Müteferrika, İstanbul 1990.

ŞEN, Adil, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Ümem*, Ankara 1995.

ŞİMŞEK, Selda, *Füyûzât-ı Mıknatısıyye, Metin-İnceleme-Dizin*, Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli 2016.

UNAT, Faik Reşit, “Ahmet III. Devrine Ait Bir Islahat Takriri Muhayyel Bir Mülâkatın Zabıtları”, *Tarih Vesikaları*, I/II (1942), s. 107-122.

USTA, Ahmet, *İbrahim Müteferrika'nın Risâle-i İslâmiye'si: Eserin Dinler Tarihi Açısından Tetkik, Tahlil ve Günümüz Türkçesine Çevirisi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Samsun 1991.

Venezuela'lı General Francisco de Miranda'nın Türkiye Günlüğü, çev. Mehmet Necati Kutlu, Ankara 2015.

3- ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER

ADIVAR, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1982⁴.

AFYONCU, Erhan-ÖNAL, Ahmet, “İbrahim Müteferrika'nın Lehistan Elçiliği ve Bilinmeyen Sefaretnamesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: 48(İstanbul 2016), s. 105-142.

AFYONCU, Erhan, “İbrahim Müteferrika Hakkında Önemli Bir Vesika”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 28 (İstanbul 2013), s. 51-56.

_____, “İbrahim Müteferrika”, *DİA*, XXI, 324-327.

_____, “İbrahim Müteferrika'nın Yeni Yayınlanan Terekesi ve Ölüm Tarihi Üzerine”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 15 (İstanbul 2004), s. 349-362.

_____, “İlk Türk Matbaasının Kurucusu Hakkında Yeni Bilgiler”, *Belleten*, LXV/243 (2001), s. 607-622.

ALTAYLI, Yasemin- KALAYCIOĞULLARI, İnan, “İbrahim Müteferrika”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, YIL:16, s:2, s.115-133.

Askerlik Literatürü Tarihi, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu-Ramazan Şeşen-M. Serdar Bekar-Gülcan Gündüz, I, İstanbul 2004.

BERKES, Niyazi, “İbrâhîm Müteferrika”, *The Encyclopaedia of Islam (=EI²)*, III, 996-998.

_____, “İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği”, *Belleten*, XXVI/104 (1962), 716.

_____, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 2012¹⁸.

BEYDİLLİ, Kemal, “Nizâm-ı Cedîd”, *DİA*, XXXIII, 175.

- _____, “Sekanbaşı Risalesi’nin Müellifi Hakkında”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, XII, (2005).
- DEMİR, Uğur, *Osmanlı Hizmetinde Bir Muhtedî: Humbaracı Ahmed Paşa*, İstanbul 2015.
- DOĞAN, Nursel, *Osmanlı-Habsburg Savaşlarında Bir General: Raimondo Montecuccoli ve Tercüme-i Fenn-i Harb (1660-1664)*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018.
- ERSOY, Osman, *Türkiye’ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Ankara 1959.
- FEKETE, Lajos, “Osmanlı Türkleri ve Macarlar, 1366-1649”, *Belleten*, XIII/52 (1949).
- GERÇEK, Selim Nüzhet, *Türk Matbaacılığı I, Müteferrika Matbaası*, İstanbul 1939.
- HALASI-KUN, Tibor, “İbrahim Müteferrika”, *İslam Ansiklopedisi (=İA)*, V/II, 898.
- HORVATH, J. Josef, “Macaristan’da İbrahim Müteferrika, Osmanlıda İlk Matbaayı Kuran İbrahim Müteferrika”, çev. Hilmi Ortaç, *Tarih ve Toplum*, Cilt: 36, Sayı: 215 (Kasım 2001).
- IMRE, Karácson, “İbrahim Müteferrika”, *Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası (=TOEM)*, 1/3 (1328), s. 178-185.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin- AYNUR, Hatice, “Yazmadan Basmaya Geçiş: Osmanlı Basma Kitap Geleneğinin Doğuşu (1729-1848)”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: 22 (İstanbul 2003), s. 219-255.
- LEWIS, Bernard, *Müslümanların Avrupa’yı Keşfi*, çev. İhsan Durdu, İstanbul 2000.
- OKUMUŞ, Ejder, *Osmanlı’nun Gözüyle İbn Haldun*, İstanbul 2008.
- ÖĞRETEN, Ahmet, *Nizâm-ı Cedîde Dâir Askerî Lâyhalar*, Ankara 2014.
- ÖZ, Mehmet, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde: Osmanlı’da Çözülme ve Gelenkçi Yorumcular*, İstanbul 2015⁶.
- SABEV, Orlin (Orhan Salih), *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746) Yeniden Değerlendirme*, İstanbul 2006.
- SARICAOĞLU, Fikret-YILMAZ, Coşkun, *Müteferrika: Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası*, İstanbul 2008.
- Şerif Mardin, “Türk Islahatçılarının Zihin Dünyası (1700-1900)”, *Türkiye Günlüğü* 131 / Yaz 2017, çev. Refik Bürüngüz.
- TEZCAN, Baki, “İbrahim Müteferrika ve Risâle-i İslâmiyye”, *İsmail E. Erünsal’a Armağan*, I, İstanbul 2014, 515-556.
- TOPDEMİR, Hüseyin Gazi, *İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı*, Ankara 2002.

- ÜNAL, Muhammet Emin, *Osmanlı Tarih Yazımında Ve Siyâsetnâme Literatüründe İbn Haldun'cu Yaklaşımların Değerlendirilmesi*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.
- YILMAZ, Coşkun, “Hezarfen Bir Şahsiyet: İbrahim Müteferrika ve Siyaset Felsefesi”, *İstanbul Armağanı 4: Lâle Devri*, yay. haz. Mustafa Armağan, İstanbul 2000, s. 259-333
- YURTOĞLU, Bilal, *Katip Çelebi*, Ankara 2009.

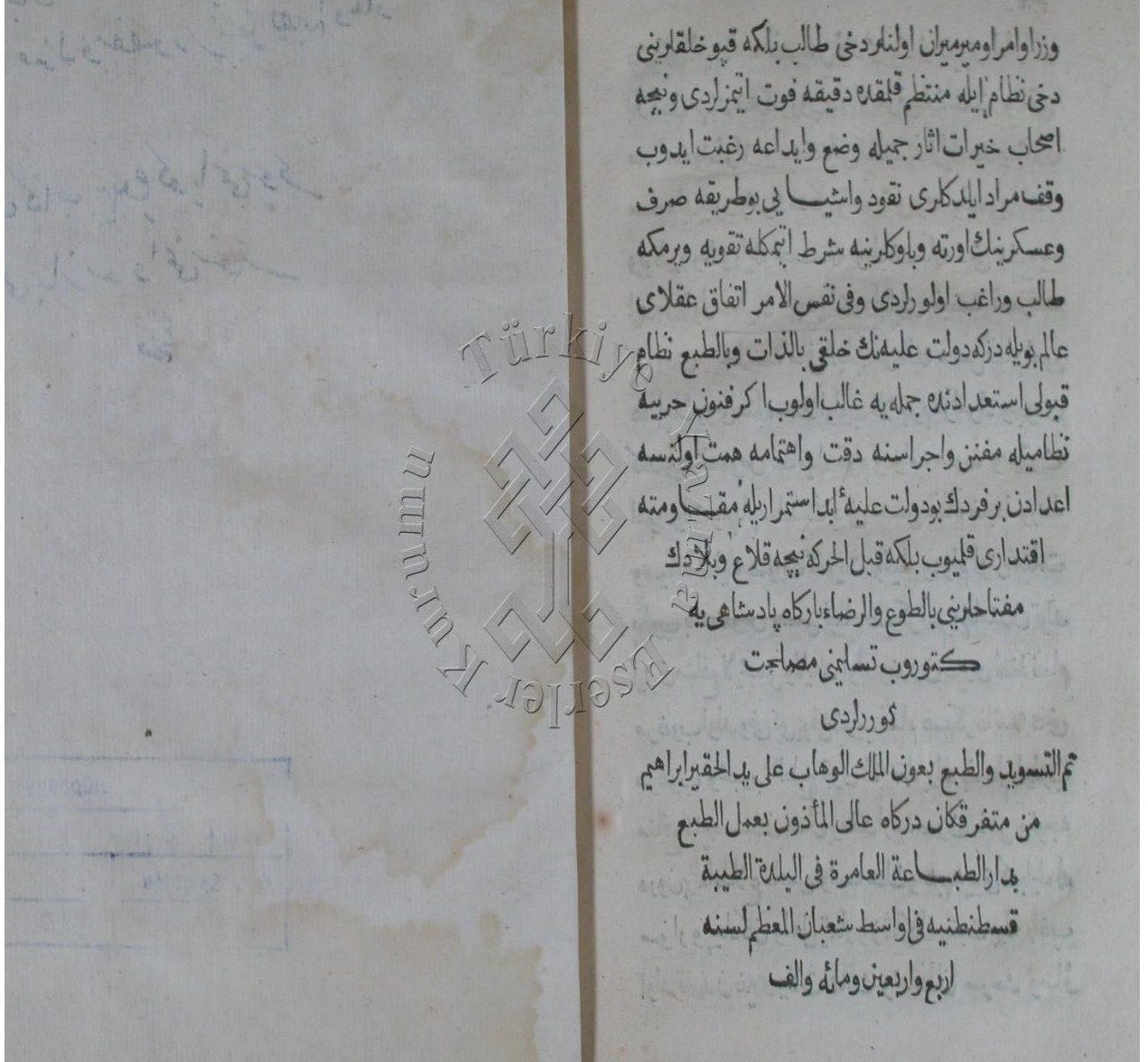


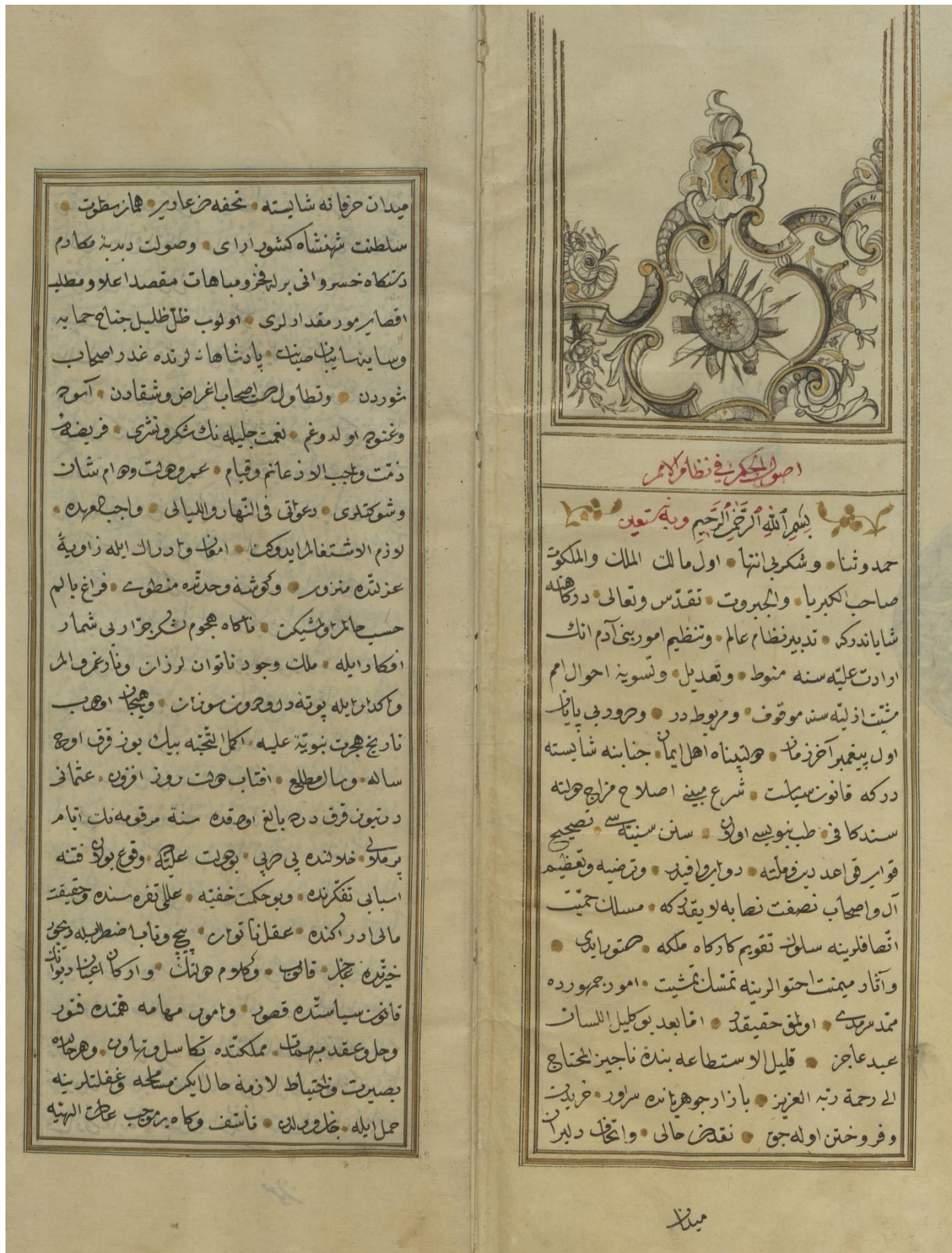
EKLER

Ek I: *Usûlü'l-Hikem*'in baskılarından serlevhası renklendirilmiş bir misal (Nuruosmaniye, nr. 3676, vr. 1b-2a).



Ek II: *Usûlü'l-Hikem*'in baskılarından birinin hâtimesi (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kısmı, nr. 3676, vr. 48b).





Ek IV: *Usûlû'l-Hikem*'in yazma nüshalarından birinin hâtimesi (Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, nr. 84, vr. 34a.)

